

კავკასიის საერთაშორისო უნივერსიტეტი

ქეთევან შოშიაშვილი

**თბილისისა და მცხეთა-მთიანეთის
კულტურის ძეგლები**

თბილისი
2019

კულტურულ მემკვიდრეობას ყოველთვის განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ერის თვითმყოფადობის შენარჩუნებისა და განვითარების პროცესში. წიგნი — „თბილისისა და მცხეთა-მთიანეთის კულტურის ძეგლები“ სწორედ ამ კონცეფციას ეფუძნება — დაგვანახოს საქართველოსა და კერძოდ, თბილისისა და მცხეთა-მთიანეთის კულტურული მემკვიდრეობის უნიკალური დანიშნულება მსოფლიო გლობალიზაციის ურთულეს პირობებში; მით უფრო, რომ ეროვნული იდენტიფიკაციის ერთ-ერთ უმთავრეს ფაქტორად დღეს კულტურა აღიარებული. იმისთვის, რომ შევინარჩუნოთ ის უმთავრესი ფასეულობები, რითაც ვიზიდავთ მსოფლიოს დღეს ჩვენკენ, აუცილებელია, ვიცნობდეთ და ვზრუნავდეთ მასზე! წიგნში განხილულია საქართველოს უძველესი დედაქალაქების თბილისისა და მცხეთის მოკლე ისტორია, კულტურის ძეგლების მნიშვნელოვანი ნაწილი და ის ეთნოკულტურული და ეტნოკონფესიური კავშირები რაც აქ საუკუნეების მანძილზე იქმნებოდა და ყალიბდებოდა. ამ წიგნით გვსურს, კიდევ ერთხელ ხაზი გავუსვათ თბილისისა და მცხეთა-მთიანეთის რეგიონის კულტურული მემკვიდრეობის როლს საქართველოს პოლიტიკური, ეკონომიკური თუ კულტურული მომავლის ჭრილსა და ეროვნული თვითმყოფადობის შენარჩუნების გზაზე, რათა „უამთა სიგრძემ და ცვალებამ არ შეარყიოს ეს ადგილი და უკუნისამდე შეუძვრელად ყოს“.

ავტორისგან

- რედაქტორები:** ნინო თომაძე, *ისტორიის დოქტორი*
ეკა თხილავა, *სოციალურ მეცნიერებათა დოქტორი*
- რეცენზენტები:** მიხეილ ბახტაძე, *ისტორიის დოქტორი*
მერაბ ძნელაძე, *ისტორიის დოქტორი*
- რეზიუმეს თარგმანი:** ეთერ ლათიბაშვილი

© ქეთევან შოშიაშვილი, 2019

ISBN: 978-9941-8-1739-7

შინაარსი

თავი I

თბილისის და მისი შემოგარენის კულტურულ-ისტორიული მემკვიდრეობა. თბილისის ისტორია (მოკლე მიმოხილვა)

რედაქტორისგან	7
ძველი თბილისის ციხეები	23
თაბორის ციხე	23
ნარიყალა	23
მეტეხი	28
ანჩისხატი	32
ორმოცი სებასტიელ მონამეთა ეკლესია	36
აბოს ნიში	37
სიონი	39
მთაწმინდა	43
ქაშვეთი	46
ლურჯი მონასტერი	50
ჯვრისმამა	52
კლდისუბანი	53
კლდის უბნის წმ. გიორგის ეკლესია	54
ათეშგა	55
დარეჯან დედოფლის სასახლე	56
ერეკლეს ციხე და ბარბარეს ეკლესია	58
დიდუბის ღვთისმშობლის შობის ეკლესია	59
კათოლიკური ეკლესიები	60
სინაგოგა	64
მეჩეთი	67
იეზიდების სალოცავი	70

სომხური ტაძრები	71
აბანოები	75
ოპერა	77
თეატრალური თბილისი	79
საცხოვრებელი სახლები	82
დასასვენებელი ბალები	88
მწერალთა სახლი	92
საქართველოს ეროვნული მუზეუმი	94
სიმონ ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმი	94
ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმი	96
სმირნოვების მუზეუმი	99
გიორგი ჩიტაის სახელობის ეთნოგრაფიული მუზეუმი	
ღია ცის ქვეშ	100
კოჯრის ციხე	103
დიდგორის ველი	105
ბეთანია	106

თავი II

მცხეთა-მთიანეთის კულტურულ-ისტორიული მემკვიდრეობა.
მცხეთის ისტორია (მოკლე მიმოხილვა)

მცხეთა	109
ანტიკური პერიოდის მცხეთა	112
პომპეუსის ხიდი	114
ბებრიციხე	116
ანტიოქია	118
სვეტიცხოველი	119
ჯვარი	124
სამთავრო	126
მაყვლოვანი, წმინდა ნინოს ეკლესია	129
შიომღვიმე	130
ზედაზენი	133

წილკანი	135
საგურამო	137
ქსნის ციხე	141
მჭადიჯვარი	142
სამუხრანბატონო	143
ანანური	147
ქოროლო და ცეცხლისჯვარი	150
ლომისა	152
ლაშარის ჯვარი და თამარდელე	154
ჩარგალი	156
თვალივი	158
შატილი და მუცო	159
მდინარე თერგი და თრუსოს ხეობა	163
სიონი, ფანშეტი, სნო	167
ბეთლემი	170
გერგეთის სამება	172
დარიალის კარიბჭე	174
წყაროები და ლიტერატურა	178
resume	183

რედაქტორისგან

კულტურა, როგორც კაცობრიობის უნივერსალური მახასიათებელი, თავის თავში მოიცავს ისტორიული გამოცდილების მემკვიდრეობითობას. შესაბამისად, ის არის ადამიანური გამოხატულების სამყარო, რომელიც დროზე მაღლა (უფრო სწორედ, წინ) დგას. ქეთევან შოშიაშვილის ნიგნი — „თბილისისა და მცხეთა-მთიანეთის კულტურულ ძეგლთა ისტორია“ სწორედ ამ მემკვიდრეობითობას „გვიყვება“ საქართველოს ისტორიითა და ქართული კულტურით დაინტერესებულ პირებს. ეს არ არის მხოლოდ მშრალი ფაქტები! ისტორია გამდიდრებულია თბილისისა და მცხეთა-მთიანეთის კულტურულ ძეგლებზე ძველი ლეგენდებით, მითებითა და თქმულებებით, რაც კიდევ უფრო საინტერესოსა და მრავალფეროვანს ხდის ნაშრომს. შვეიცარიელი ლინგვისტისთვის — როლან ბარტისთვის — „მითი წარმოადგენს ლაპარაკის ტიპს“. მითი, ლეგენდა და თქმულება ყველა ისტორიას, რომელიც ღრმად, ქვეცნობიერშია დამალული. ავტორი ცდილობს, ამ „დამალულ“ შრეებში იპოვოს ნამდვილი ისტორია და წარსულის ნაკვალევი.

ცნობილია, რომ კულტურის სხვადასხვა გაგება არსებობს. ქეთევან შოშიაშვილი გვთავაზობს საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის მოკლე ანთოლოგიას კონკრეტულ მაგალითზე-თბილისისა და მცხეთა მთიანეთის რეგიონზე დაყრდნობით.

თანამედროვე არქიტექტურის პოსტმოდერნიზმის ეპოქაში საქართველოს კულტურულ მემკვიდრეობას გამორჩეული ადგილი უჭირავს. ავტორის მიერ სწორედ ეს რაკურსია „დაჭერილი“ — სხვა „თვალთა“ დანახული უძველესი ქართული ძეგლები, როგორც გარკვეული „ალეგორიები“. ავტორი მიგვანიშნებს, რომ არქიტექტურა წარმოაჩენს დიალექტიკას, რომელიც ბევრი კულტურული სფეროსთვის არის დამახასიათებელი. ნაჩვენებია სვეტიცხოვლისა თუ ჯვრის მონასტრების მნიშვნელობა არა მარტო ისტორიულ, არამედ არქიტექტურულ ჭრილშიც; ნაშრომში წარმოდგენილია ქართლის (იბერიის) სამეფოს უძველესი დედაქალაქის — მცხეთისა და აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სასულიერო და საერო არქიტექტურის ნიმუშები, რომელთაც განვითარების მრავალი ეტაპი განვლეს და უდიდესი სტრატეგიული დანიშნულება ჰქონდათ საქართველოს მაღალმთიანი რეგიონებისთვის — უფრო მეტიც, ერთგვარი იდეოლოგიური როლიც კი გააჩნდათ.

ნაშრომში, თბილისის მაგალითზე, ნაჩვენებია, რომ ქალაქმა მოიტანა პიროვნული ურთიერთობებისა და სოციალური კონტროლის ფორმების რღვევა. განხილულია ქალაქის მოკლე ისტორია, ის ეთნოკულტურული და ეთნოკონფენსიური კავშირები, რაც აქ საუკუნეების მანძილზე არსებობდა. თბილისის ხელსაყრელი ადგილმდებარეობის გამო სხვადასხვა ეპოქაში განვითარებულ ეკონომიკურ ცენტრს წარმოადგენდა. სამწუხაროდ, აქ უძველესი ისტორიული ძეგლების მხოლოდ მცირე ნაწილია შემორჩენილი, თუმცა მრავალი განადგურებული კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლი, სასულიერო და საერო შენობა-ნაგებობა უკანასკნელი 20-25 წლის პერიოდში აღდგენილი და განახლებული იქნა. დღეისთვის არსებული საცხოვრებელი და საზოგადოებრივი ნაგებობანი ძირითადად XIX ს.-ს განეკუთვნება. ქალაქის ეს სტილისტიკა კარგად აჩვენებს საქართველოში მომხდარ პოლიტიკურ, სოციალურსა და ეკონომიური ცვლილებებს.

ქეთევან შოშიაშვილი წიგნში ერთგვარი „კულტურული ალეგორიებით“ წარმოგვისახავს საქართველოს ისტორიული, პოლიტიკური და ეკონომიკური განვითარების პროცესს, მიზეზებსა და შედეგებს; გვიჩვენებს საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის „კონსენსუსს“ თანამედროვეობასთან და მის მომავალთან.

წიგნი ტურიზმის ფაკულტეტის სტუდენტებს, გიდეებს, ტურისტებსა და ქართული კულტურული მემკვიდრეობით დაინტერესებულ ფართო საზოგადოებას დაეხმარება ერთი მხრივ, საქართველოს ისტორიული ძეგლების წარსულისა თუ აწმყოს შესახებ არსებული ინფორმაციის მიღებაში და მეორე მხრივ, იმის შემეცნებაში, რომ კულტურა ადამიანური სამყაროს განცალკეული სამყაროა და მასზე დგას კაცობრიობის განვითარების გზა!

ისტორიის დოქტორი **ნინო თომაძე**

თავი I

თბილისი

„ტფილისი არს სამი ქალაქი: ტფილისი, კალა და ისნი“ —

ვახუშტი ბატონიშვილი

თბილისი V საუკუნიდან საქართველოს დედაქალაქია. მისმა ბუნებრივად მოხერხებულმა სტრატეგიულმა მდებარეობამ, ქვეყნის ეკონომიკური და პოლიტიკური თვალსაზრისით წამყვან რეგიონებთან სიახლოვემ, მეზობელ ქვეყნებთან მოხერხებული გზებით დაკავშირების შესაძლებლობამ, განაპირობა ის, რომ ქართლის (იბერიის) მეფე ვახტანგ გორგასალმა სატახტო ქალაქი მცხეთიდან აქ გადმოიტანა. ლეგენდის თანახმად, თბილისის ტერიტორია ტყით ყოფილა დაფარული, მეფე ვახტანგ გორგასალს ნადირობის დროს შველი დაუჭრია, რომელიც ცხელ წყაროში განბანილა და განკურნებული გაქცეულა. მეორე ლეგენდის მიხედვით, მეფის მიმინო და ხოხობი ცხელ წყაროში ჩავარდნილან და გაფუფქულან. ამ ფაქტით გაოცებულ მეფეს მოსწონებია ეს ადგილი და იქ ქალაქის აშენება უბრძანებია.

ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევებით დგინდება, რომ ვახტანგ გორგასლამდე თბილისი დიდი ხნით ადრე დასახლებული პუნქტი იყო. არქეოლოგიური აღმოჩენები ნეოლითის, ადრე, შუა და გვიანბრინჯაოს ხანას განეკუთვნება. უძველესი „დელისის ნამოსახლარი“ პარალელს პოულობს სამხრეთ კავკასიის ადრესამინათმოქმედო კულტურის კერებთან. უძველესი ნამოსახლარები აღმოჩენილია თბილისის სხვადასხვა რაიონებშიც — ღრმაღლე, ნაძალადევი, ორთაჭალა და სხვა. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ნამოსახლარია „თრელიგორები“, რომელიც მდებარეობს დიდმის ველის სამხრეთ ნაწილში და საქართველოს სამხედრო გზის გასწვრივ არსებულ ბორცვებზეა განფენილი. ძველი მრავალფენიანია და დაახლოებით 220 კვადრატულ მეტრზეა გადაჭიმული. სავარაუდოდ, ეს სატაძრო ტიპის ნაგებობა ან რომელიმე ტომის ბელადის საცხოვრებელი დარბაზია, რაც გარკვეული სოციალური ფენებისა

და წინასახელმწიფოებრივი პერიოდის არსებობაზე მიგვითითებს. ნასახლარზე აღმოჩენილია ტაძრის გარშემო განლაგებული ქვევრები. ყველაზე ძველი ფენა ადრებრინჯაოს ხანას განეკუთვნება, ხოლო გვიანბრინჯაო ადრერკინის ეპოქაში ტერიტორია მჭიდროდ დასახლებულ ადგილს წარმოადგენდა.

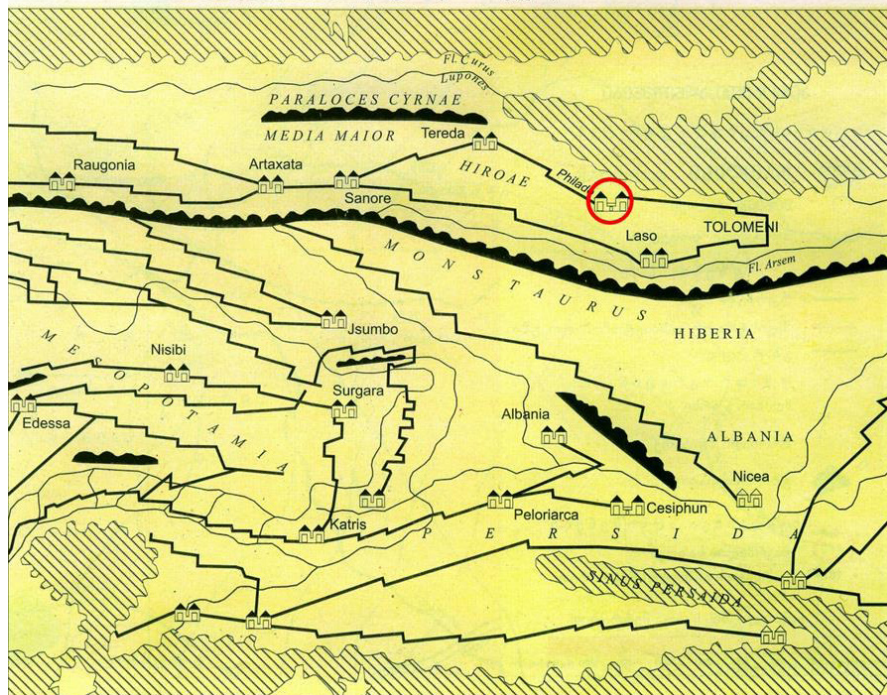

თრელიგორები

დიდმის ველი კარგად იყო დასახლებული ანტიკურ ეპოქაშიც [22,1]. ამ პერიოდის არტეფაქტებიდან აღსანიშნავია ძვ. წ. IV-III საუკუნეების ბერძნული მონეტა, ასევე რომაული ორი მონეტა, რომელიც იმპერატორ ავგუსტუსის დროსაა მოჭრილი. მონეტების სიმრავლე მიანიშნებს, რომ ადგილობრივი მოსახლეობა ფართო სავაჭრო პროცესებში იყო ჩაბმული, რაც ძირითადად თბილისის და მისი შემოგარენის სტრატეგიული მდებარეობით იყო განპირობებული [15,1]. თბილისი რომ სერიოზულ დასახლებულ პუნქტს წარმოადგენდა ჩვენი წელთაღრიცხვით I საუკუნიდან, ამას ადასტურებს რომაული აბანო და IV-V საუკუნეთა დროინდელი საუკუნის მარანი, რომელიც დიდი ტევადობის ქვევრებით არის წარმოდგენილი [39,1]. ეს კი მეტყველებს იმაზე, რომ ამ ადგილას

დიდი დასახლება ყოფილა. აღსანიშნავია IV საუკუნის რომაელი გეოგრაფის კასტორიუსის მიერ შედგენილი საგზაო რუკა, ე. წ. „პეტინგერის ტაბულა“, სადაც დატანილ დასახლებულ პუნქტებსა და ქალაქებს შორის, არმაზის ციხის სიახლოვეს, აღნიშნულია გამაგრებული პუნქტი I (ფილადო), რომელიც ტფილდას ლათინური ფორმაა. პუნქტი მდებარეობითაც და სახელწოდებითაც სწორედ თბილისი უნდა იყოს. კასტორიუსის რუკა მოგზაურებისა და ვაჭრებისათვის იყო განკუთვნილი. თბილისი „ტფილისადს“ მოიხსენიება ქართულსა და უცხოურ წყაროებში, თუმცა სომხურ წყაროები თბილისს „ფაიტაკარანად“ — ხის ქალაქად მოიხსენებს. (არაბთა შემოსევის შედეგად VII-VIII ს-ში, ქალაქის სწრაფი აღდგენის მიზნით, ხის საფორტიფიკაციო და საცხოვრებელი ნაგებობები აშენდა). 1936 წლიდან, მთავრობის დადგენილებით, ქალაქს ძველი სახელის — „ტფილისის“ ნაცვლად „თბილისი“ ეწოდა.

საზღაო რუკის ფრაგმენტი. IV ს. (კასტორიუსის მიხედვით)

ქართულ საისტორიო წყაროებში თბილისი თავდაპირველად IV საუკუნის 60-იანი წლებიდან მოიხსენიება, როდესაც სასანიდური ირანი პოლიტიკური ბატონობისთვის იბრძოდა. სასანიდებმა აქ ააშენეს ციხე-სიმაგრე, რომელიც თავის რეზიდენციად აქციეს და ქართველ მეფეთა რეზიდენციას — მცხეთას დაუპირისპირეს. იბერიის მეფე ვარაზ ბაკურის დროს ლეონტი მროველის თანახმად „და ალაშენა ერისთავმა სპარსთამან ტფილისის კართაშორის ციხედ მცხეთისად“ [4,1]. V ს. II ნახევრიდან ვახტანგ გორგასლის (443-502 წწ.) მიერ დედაქალაქის მცხეთიდან თბილისში გადატანის გადაწყვეტილება სოციალური, ეკონომიკური და პოლიტიკური ფაქტორებით იყო გაპირობებული. როგორც მკვლევარი მერაბ ძნელაძე თვლის, ვახტანგ გორგასალმა გაითვალისწინა რელიგიური ფაქტორი — მცხეთაში ქრისტეს კვართისა და სხვა დიდქრისტიანულ სიმბოლოთა დაცვის საკითხიც. ვახტანგ გორგასალი იბრძოდა ქართლის (იბერიის) — გაერთიანებისთვის და ირანის აგრესიის წინააღმდეგ. დიდი მეფის მიზანს წარმოადგენდა სვანეთის, ეგრისის, კლარჯეთის, კახეთის, ჰერეთის შემოერთება, ხოლო ეს უკანასკნელი კი იქნებოდა მნიშვნელოვანი ფორპოსტი ირანელ დამპყრობლებთან ბრძოლაში. ვახტანგ გორგასლის მემკვიდრეად გამოგვცემს — „ვახტანგი აშენებდა ქალაქსა ტფილისისასა და საფუძველი ოდენ დაედვა“, თუმცა თბილის ქალაქის ზღუდე-გალავნის აგება დაამთავრა ვახტანგ გორგასლის ძემ — დაჩიმ (VI ს-ის დამდეგი), რომელმაც „განასრულა ზღუდენი ტფილისისანი და ვითა ებრძანა ვახტანგს, იგი შექმნა სახლად სამეუფოდ“ [4,2]. დედაქალაქის თბილისში გადმოტანას მოჰყვა ქალაქში დიდებულებისა და სამეფო კარის გადმოსვლა და მოსახლეობის მატება და მნიშვნელოვან პოლიტიკურ და სავაჭრო — სახელოსნო ცენტრად გადაქცევა.

მოგვიანებით, როდესაც 523 წელს ირანელებმა ქართლში მეფობა გააუქმეს, თბილისმა შეინარჩუნა პოლიტიკური ცენტრის მდგომარეობა, თუმცა ქალაქი ირანელი მოხელე-მარზპანის სამყოფი ადგილი გახდა. დამპყრობელთა მიმართ მოსახლეობის ყველა ფენის უკმაყოფილება იზრდებოდა: „წელად შეკრბა ქართლი“ და „განაჩინეს ერისთავად გუარამი“ (VI ს. 70-90 წლები), რომლის სამყოფელი ქალაქიც თბილისი იყო. ეს მოვლენა ბიზანტიის ხელისუფლების დამსახურებაც იყო და ამიტომ გუარამს მაღალი ბიზანტიური საკარისკაცო ტიტული — კურაპალატობა ებოძა. ქართლის ცხოვრების თანახმად „ამანვე გუარამ კურაპალატმან განაახლა საფუძველი ტფილისისა სიონისა“ [4,3]. ამავე პერიოდში აშენდა

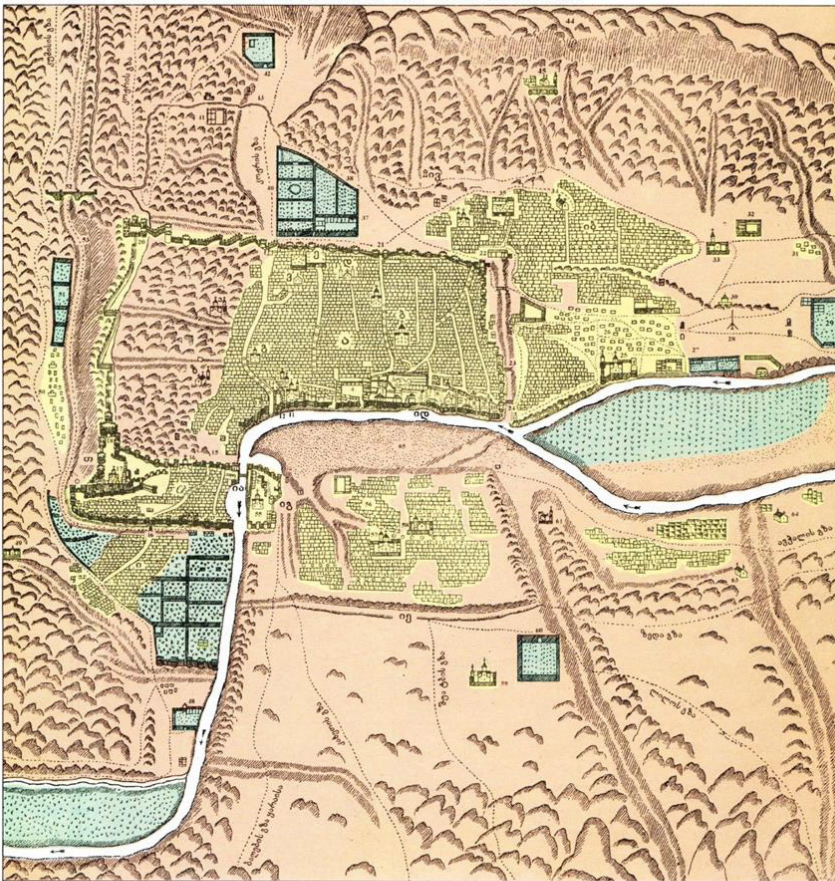
მარიამმინდას ეკლესია (ანჩისხატი). სტეფანოზ ერისთავის დროს კი, როგორც ჯუანშერი გადმოგვცემს „მცხეთას მოაკლდებოდა და ტფილისი განძლიერდებოდა, არმაზი აღოხრდებოდა და კალა აშენდებოდა“ [4,4]. VII საუკუნიდან ირანელთა ბატონობა შედარებით შესუსტდა, თუმცა თბილისის მიმე დღეები დაუდგა ჰერაკლე კეისრისა და ხაზართა ლაშქრობების შედეგად (627-628 წწ.). ბიზანტია ვერ ეგუებოდა „აბრეშუმის გზის“ ირანის ტერიტორიაზე გავლას და სურდა, კასპიის ზღვის შემოვლითა და კავკასიონის უღელტეხილზე გადმოსვლით ალტერნატიული საშუალება გამოენახა, რისთვისაც იგი ხაზართა ხაკანატს დაუკავშირდა. თბილისი კი მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტი იყო და მისი დაუფლება ჰერაკლე კეისრის ერთ-ერთი მიზანმიმართული ქმედება იყო. კეისარმა ხაზრებთან ერთად მოაოხრა ირანულგავლენიანი თბილისი, გააძლიერა ქრისტიანობა და როდესაც წინა აზიაში არაბთა გამორჩენის გამო ქართლს გაეცალა, თან წაიღო „ფეხთა ფიცარნი და სამსჭუალნი უფლისა ჩვენისა იესო ქრისტესნი, რომელნი მოცემულ იყვნენ კონსტანტინესგან მირიანისადა“ [4.5]. ჰერაკლე კეისრის ლაშქრობების შემდეგ საქართველოს არაბები მოადგნენ.

არაბთა მფლობელობის დასაწყისში. VII ს-ის შუა პერიოდიდან, თბილისის პოლიტიკური აღმავლობა შემცირდა. კავკასიონის უღელტეხილების ხელში ჩაგდებისა და კონტროლის მიზნით არაბი სარდლები ქართლში შემოვიდნენ, შემდეგ დარიალის ციხე ხელში ჩაიგდეს, იქ თავიანთი გარნიზონი ჩააყენეს და ქართველ ხალხს დააკისრეს მათი სურსათ-სანოვავით მომარაგება. არაბების მიერ საქართველოს ტერიტორიის დაპყრობების შედეგია თბილისის საამიროს ჩამოყალიბება VIII საუკუნის II ნახევარში. წყაროთა მოწმობით, თბილისი დაარსებიდან X საუკუნემდე ძირითად მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე გაშენებული ქალაქი იყო. არაბი ისტორიკოსის ალ-ტაბარის (IX ს.) ცნობით, მას ხუთი კარი ჰქონდა: მაიდნისკარი (გვიანდ. შუასაუკუნეების აბანოსკარი), კარისკარი (მიესადაგება განჯისკარს, აქედან ხდებოდა ინტენსიური სავაჭრო ურთიერთობა აღმოსავლეთთან), მცირეკარი (უცნობია), რაბადის კარი (კალას აკავშირებდა გარეთუბანთან), სოლდებილისკარი — ქალაქის გარეუბანი, მტკვრის მარცხენა სანაპირო (დაახლ. მეტეხის ძირში), სადაც იოანე საბანისძის თანახმად, საგოდებელი ადგილი იყო. სწორედ აქ დაწვეს ქრისტიანობისთვის წამებული აბო თბილელი 786 წ. [21.1]. ე. წ. საგოდებელი, როგორც თბილისის უბანი, არაბთა ბატონობის დროს უნდა შესულიყო ქალაქის შემადგენლობაში.

სოლდებილი-საგოდებლის გამაგრება მოხდა ამირა საჰაკის დროს, როდესაც აქ მან გარნიზონი ჩააყენა, ვიდრე ბულა თურქი (853 წ.) თბილისს მოადგებოდა.

თბილისის კარების შესახებ ზუსტ ცნობებს ძირითადად XVII-XVIII სს. მოგზაურთა ჩანახატები და ვახუშტის თბილისის გეგმა გვანვდის. უკვე ამ დროიდან ჩანს კოჯრისკარი, დიღმის ანუ შუაკარი, ნყლისკარი და ავლაბრისკარი. გარდა ამისა, ქალაქში იყო კიდევ

თბილისის გეგმა ვახუშტი ბატონიშვილის მიხედვით. 1735.

1 ბუღის სასახლე	15 ცახის შეიქანი	28 შეიქანი ანუ ასპარეზი	42 თბილელის ბაღი	56 ავლაბრის ბაღი	69 ბუღის ბაღი
2 დედოფლის სასახლე	16 სიკოლოზის სვედარი	29 გაბოღის ბაღი	43 სალუკაშვილი	57 სომხის სვედარი	70 კლოტეზის სვედარი
3 კარის სვედარი	17 ცახის სვედარი	30 სახაზურის ბუფისა	44 "მარტვი"	58 ბერძნის სვედარი	71 ცახის ცახელი
4 ბუღის შეიქანი	18 მადლი ცახე	31 სასველი თაობისა	45 შაჰმურატი	59 ბუღის სვედარი	72 შალვა ცახე
5 პატრიარქის სასახლე	19 სტამბოლის ვილია	32 ციციშვილის სასახლე	46 ტაღლიის ბილი ციციშვილი	60 ბუღის ბაღი	73 სვედარი ანუ ტაღლიის
6 ამისბატი	20 შაჰტატი	33 ქაშვილი	47 ტაღლიის ბაღი სვედარისა	61 სომხის სვედარი	74 ახალი ავლაბრის
7 მთავრების სასახლე	21 კოჭის კარი	34 კალომანი	48 საღვთისკარი	62 ზღვრეთი	75 ახალი ავლაბრის
8 პატრიარქის სასახლე	22 დიღმის კარი	35 არაგვის ერისთავის სასახლე	49 შაჰმურატი	63 ციციშვილი	76 ახალი ავლაბრის
9 ლურჯისბაზა	23 შეიქნის კარი ბილი	36 სომხის სვედარი	50 თაბათის სვედარი	64 ახალი სვედარი	77 ახალი ავლაბრის
10 შეიქნის ბაღისა	24 ქაშის კარი ბილი	37 ბუღის ქარავალი	51 ცახის ბაღი	65 ახალი ბაღი ბუღისა	78 ახალი ავლაბრის
11 სიონი	25 ვაჭის	38 შამსადილის ბაღი	52 თბილისის ბილი	66 ახალი ბაღი	79 ახალი ავლაბრის
12 თბილელის ქარავალი	26 სასველი სომხისა	39 დედოფლის ბაღი	53 წყაროსწყალი	67 შამსადილის სვედარი	80 თბილისი
13 ბუღის ქარავალი	27 ბუღის სასახლე	40 ბუღის ვილი ბილი	54 "მარტვის" ბაღი	68 სომხის სვედარი	81 თბილისი
14 ბუღის დეზუჯი	28 ბუღის კარი	41 ახალი ბაღი	55 "მარტვის" ცახელი	69 ლათინის სვედარი	82 თბილისი

ორი ციხისკარი. იმ ადგილზე კი, სადაც დღეს კოტე აბხაზის ქუჩა (ძველი ლესელიძის ქუჩა) ერწყმის მოედანს, არსებული მოსაზრებით, ქალაქის ერთ-ერთი მთავარი კარიბჭე — „კოჯრისკარი“ — იყო გამართული (მ. ძნელაძის მოსაზრებით კი ეს კარი შედარებით ქვემოთ იდგა). აქედან ორი გზა იწყებოდა. ერთი ჩრდილოეთისკენ მიემართებოდა (ამჟამინდელი რუსთაველის გამზირის ხაზზე), მეორე კი — კოჯრისკენ კოტე აბხაზის ქუჩის გაყოლებით.

მინდორს სოლოლაკისხევი (იგივე ავანანთხევი. კარგი იქნება თუ აღდგება ძველი სახელი) კვეთდა. ხევს მტკვრისკენ სოლოლაკის ქედის ფერდობიდან წამოსული ნიაღვარი ჩაუყვებოდა. ქალაქის ურბანიზაციისთვის მდინარე და ასევე ხევიც კავკასიის მეფისნაცვლის, მიხეილ ვორონცოვის ბრძანებით XIX საუკუნის 40-იან წლებში აგურის კოლექტორით გადახურეს და ადგილი მოასწორეს, რითაც ქალაქის ერთ-ერთი მთავარი მოედანი (დღევანდელი თავისუფლების მოედანი) შეიქმნა. სოლოლაკის ხევს ჩამოუყვებოდა ისტორიული მნიშვნელობის „დიღმისკარი“, რომელიც რამდენიმე წლის წინ გამოჩნდა არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად და მას ხშირად „შუა კარის“ სახელით მოიხსენებენ ისტორიული წყაროები. აღნიშნული კარით ხდებოდა კალას გარეთუბანთან დაკავშირება და მიემართებოდა გზა მცხეთისკენ. „დიღმისკარი“ საკმაოდ მაღალი გალავან-კოშკებით იყო წარმოდგენილი. უძველესი ფენა, სავარაუდოდ VIII-IX საუკუნეებით თარიღდება. შემორჩენილი გალავანი (გალავნის კარის შესასვლელს არაბული წარწერა ამშვენებს) და სხვადასხვა ზომის ხუთი კოშკის ფრაგმენტი XI-XVIII საუკუნეებს განეკუთვნება. დიღმისკარისა და, საერთოდ, თბილისის საფორტიფიკაციო სისტემის მოშლა რუსეთის მიერ საქართველოს დაპყრობის შემდგომ პერიოდს ემთხვევა. თბილისისთვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა აგარებს-უბნებს, რომლებიც გამირჩეოდნენ თავიანთი სასოფლო-სამეურნეო და სავაჭრო საქმიანობით. ტაბახმელა, კოჯორი, სოღანლული, ჩულურეთი, კუკია, დიდუბე, კალოუბანი, ავჭალა და ა. შ. თბილისის სანახების აგარები იყო.

IX საუკუნიდან არაბი ამირების სეპარატისტული ტენდენციების გამო გაძლიერდა არაბთა დამსჯელი ექსპედიციების ქართლში შემოსვლა. „თბილისი ამირები IX ს-ის დამლევიდან ფაქტიურად აღარ ემორჩილებოდნენ ხალიფას. მორჩილება გარეგნულად გამოიხატებოდა იმაში, რომ ერთი პერიოდი თბილისის ამირები ფულს ხალიფას სახელზე სჭრიდნენ“ [26.1]. სახალიფოს უფლებების აღსადგენად, 853 წელს, თბილისში ბულა თურქმა ილაშქრა თბილისის ამირა

საჰაკის წინააღმდეგ. 5 აგვისტოს მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე დაბანაკებულმა ბულა თურქმა ცეცხლი წაუკიდა სოლდებილს (ქალაქის გარეუბანი, მეტეხის ძირთან, საგოდებელი ადგილი). ამირა საჰაკი შეიპყრეს. არაბი ისტორიკოსის — ალ-ტაბარის ცნობით, ამ ლაშქრობისას 50 ათასი ადამიანი დაიღუპა, თბილისი კი გადაიწვა და განადგურდა. ასევე არაბი ისტორიკოსების ცნობით, უკვე X საუკუნეიდან „თბილისი გორათა შორის სიმაგრეა, კვეთს მდინარე მტკვარი, ორივე ნაპირზეა გადაჭიმული და ხიდიტაა შეერთებული“ [12.1].

VIII-IX საუკუნეებში საქართველოში ძლიერი პოლიტიკური ერთეულები ყალიბდება: აფხაზეთის სამეფო, კახეთის საქორეპისკოპოსო, ჰერეთის სამეფო და ტაო-კლარჯეთის ქართველთა სამეფო, რომელებმაც შექმნეს საფუძველი ერთიანი ქართული სახელმწიფოს ჩამოყალიბებისთვის. 978 წელს გაერთიანებული საქართველოს პირველ მეფედ გამოცხადდა ბაგრატ III (980-1014 წწ.), რომლის ტიტული იყო „მეფე აფხაზთა და ქართველთა“. კახეთ-ჰერეთის შემოერთების შემდეგ, 1014 წლიდან, საქართველოს მეფის ტიტული გახდა „მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა და კახთა კურაპალატი“. ერთიანი ქართული სახელმწიფოს შემადგენლობაში თბილისი არ შედიოდა, მას ისევ არაბი ამირები მართავდნენ. თბილისის საამირო კვლავ დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა. საქართველოს გაერთიანების შემდეგ დადგა საკითხი თბილისის შემოსაერთებლად, რაც კლდეკარის ერისთავმა — ლიპარიტ ბაღვაშმა ითავა ბაგრატ IV (1027-1072 წწ.) მეფობის დროს, თუმცა ლიპარიტის მოწინააღმდეგე ერისთავებმა ბაგრატს თბილისზე ალყა მოახსენვენეს, ამას დამატა თურქ-სელჩუკთა გამორჩენაც და თბილისის შემოერთების საკითხი კიდევ დიდი ხნით გადაიდო [30.1].

უკანასკნელი თბილისის ამირა ჯაფარის გარდაცვალების შემდეგ (XI ს.40-ანი წლები) დაიწყო ბრძოლა ამირას მემკვიდრეებსა და თბილისელ ბერებს შორის. საბოლოოდ „ტფილელმა ბერებმა“ ამირას შთამომავლები გააძევეს და ქალაქის თვითმმართველებად იქცნენ [26.2]. ვინაიდან ქალაქში მძიმე სოციალ-ეკონომიური მდგომარეობა იყო, ბერებმა თბილისი გადასცეს კახთა მეფეს, რომელმაც იგი ბაგრატს IV მიჰყიდა. გაურკვეველი მიზეზების გამო ბაგრატმა ქალაქი არ შემოიერთა. მალე თურქ-სელჩუკთა გამორჩენამ მას თბილისზე გავლენა დააკარგვინა. ამ დროს ქალაქს თორმეტი თბილელი ბერი (თბილელი უხუცესი) განაგებდა, რომელთაც ებარათ საკუთრივ ქალაქი, მტკვრის მარჯვენა ნაპირის ციხე და კლიტენი. თბილისი დამოუკიდებელი მმართველობითი სისტემით შუა საუკუნეების

ქალაქ-კომუნაა. ბერები მოქალაქეთა ზედა ფენიდან იყვნენ არჩეულნი. XI საუკუნის 80-იანი წლებიდან ისინი თბილისის სრულუფლებიანი გამგებლები გახდნენ [26.3].

1122 წელს დავით IV აღმაშენებელმა (1089-1125 წწ.) თბილისი შემოიერთა, „პირველსავე ომსა“ აიღო ქალაქი და გახადა არამარტო საქართველოს, არამედ კავკასიის ცენტრი. ჭრელ ეთნოკონფესიურ ქალაქში დაცული იყო ეროვნულ-რელიგიური უფლებები. ქალაქის ტერიტორია გაფართოვდა ახლო მიმდებარე სოფლების ხარჯზე. თბილისი ერთ-ერთ უდიდეს ქალაქად იქცა მთელ წინა აზიაში.

XIII საუკუნემდე თბილისი მშვიდად ვითარდებოდა, მაგრამ ჯერ მონღოლების გამოჩენამ 1220 წ. (ლაშა-გიორგის მეფობის დროს 1213-1223 წწ.), შემდეგ 1225 წელს გარნისის ბრძოლაში ხორეზმმა ჯალალ-ად-დინთან დამარცხებამ ქვეყნის განვითარება შეაფერხა. მემნა და ბოცო ჯაყელების მედგარმა ბრძოლამ ჯალალ-ად-დინს თბილისის აღება გაუთუღა, მაგრამ ქალაქის ისლამურმა მოსახლეობამ მას კარები გაუღო და დედაქალაქში შემოუშვა (1225 წ.). ჯალალ ად-დინი გაუგონარი სისასტიკით გაუსწორდა მოსახლეობას, არ ინდობდა არც მაჰმადიანებს. მისი ბრძანებით მეტეხის ხიდთან, სიონის ტაძრიდან გამოტანილი ღვთისმშობლის ხატი დაასვენეს და უბრძანეს თბილისელებს რჯულის დატევება და „დათრგუნვა პატიოსანთა ხატთა“. ვინც ბრძანებას არ აღასრლებდა თავს კვეთდნენ. ამ დღეს ასი ათასი თბილისელი შეენირა, რომელთა მოკვეთილი თავები მტკვარს გაატანეს. ეს იყო უმაგალითო სარწმუნოებრივი და ეროვნული მოვლენის აღსრულება. 2014 წლიდან ხიდს სახელი შეეცვალა და იგი წმინდა ასიათასი მონამის მეტეხის ხიდის სახელს ატარებს. ხორეზმის შაჰმა ქართველთა გამაჰმადიანება და საბოლოო დამარცხება ვერ შეძლო და იძულებული გახდა დაეტოვებინა საქართველო 1227 წელს.

1235 წელს თბილისის მონღოლები მოადგნენ. მეფე რუსუდანმა (1223-1245 წწ.) მტერს ქალაქი უბრძოლველად ჩააბარა და იმერეთში გადავიდა, საიდანაც საგარეო მოკავშირეების ძებნა დაიწყო მათ წინააღმდეგ. მან დახმარება რომის პაპ გრიგოლ IX-საც კი სთხოვა, მაგრამ პაპმა ჯარის გამოგზავნაზე უარი უთხრა და მხოლოდ ლოცვა-კურთხევით შემოიფარგლა.

XIV ს-ში, გიორგი V ბრწყინვალის მეფობის (1318-1346 წწ.) უამს საქართველოში დამთავრდა მონღოლთა ბატონობა. ქვეყანა გაძლიერდა, თბილისი აღდგა, პირვანდელი იერსახე დაიბრუნა. გიორგი ბრწყინვალის გარდაცვალების შემდეგ აქ შავი ჭირის ეპიდე-

მია გავრცელდა, რასაც დაემატა თემურ ლენგის ლაშქრობები. 1386 წელს თემურლენგმა ალყა შემოარტყა თბილისს. საქართველოს მეფე ბაგრატ V (1360-1393 წწ.) შეუპოვრად ებრძოდა მტერს, თუმცა თემურლენგმა ქალაქი აიღო და ბაგრატი ტყვედ ჩაიგდო. დამპყრობელმა გადარჩენილი მოსახლეობის ხოცვას მიჰყო ხელი. ხალხურ გადმოცემაში დარჩა ცნობა საშინელი ტრაგედიისა, თემურლენგის მიერ კალოუბანში გადათელილი ბავშვების შესახებ. ოქროს ურდოს ყაენის თოხთამიშის დამარცხების შემდეგ თემური ინდოეთისკენ გაემგზავრა. საქართველოს მეფე გიორგი VII-მ (1393-1407 წწ.) გააძლიერა ბრძოლა დამოუკიდებლობისთვის. 1400 წელს ინდოეთიდან დაბრუნებული თემურ ლენგი კვლავ შემოესია საქართველოს, მოაოხრა მთელი ქვეყანა და თბილისისკენ წამოვიდა. გიორგიმ ვერ შეძლო ქალაქის დაცვა. თემურ ლენგის რვა ლაშქრობამ აურაცხელი ზიანი მიაყენა ქვეყანას, მაგრამ ვერ მიაღწია მიზანს. საქართველომ მაინც შეინარჩუნა სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობა და ქრისტიანული რელიგია. თემურლენგის მიერ დანგრეული ქვეყნისა და ქალაქების აღდგენა-მშენებლობა დაიწყო ალექსანდრე I-მა (1412-1442 წწ.) [31.1].

XV ს-ში მსოფლიოში პოლიტიკური ვითარება შიცვალა. ოსმალთა იმპერიის გაძლიერებამ ბიზანტიის იმპერიის (1453 წ.) დაცემა გამოიწვია. საქართველოს რთულ საერთაშორისო მდგომარეობას შიდა პოლიტიკური დაპირისპირებაც დაემატა. ქართველი ფეოდალები პირადი ინტერესებიდან გამომდინარე იბრძოდნენ, რამაც გამოიწვია საქართველოს დაშლა სამ სამეფოდ და ერთ სამთავროდ. თბილისი ქართლის სამეფოს დედაქალაქი გახდა. აქედან მოყოლებული იგი ოსმალთა და სპარსთა შემოტევის ობიექტია. ხშირ შემთხვევაში მტრისთვის ქალაქის გადაცემა მოლაღატეთა მიერ ხდებოდა. ირანის შაჰ თამაზ I-ის ლაშქრობისას (1541 წ.) ქართლის მეფე ლუარსაბ I (1527-1556 წწ.) მცხეთაში იმყოფებოდა. ციხისთავმა გულბაათმა სპარსელებს ჩააბარა თბილისი. თუმცა ირანში შაჰ აბას I-ის ხელისუფლებაში მოსვლამდე თბილისი ოსმალებს ქონდათ დაკავებული, რომელთა წინააღმდეგ ქართლის მეფე სიმონ I იბრძოდა (1556-1569 და 1578-1599 წლებში). ქართველთა თავგანწირული ბრძოლის შედეგად თბილისი ოსმალთაგან გათავისუფლდა 1606 წელს, მაგრამ მალევე ირანის შაჰ აბას I-მა თბილისის ციხეში ყიზილბაშთა გარნიზონი ჩააყენა. ისქანდერ მუნშის გადმოცემის თანახმად, ქართლის მეფე ლუარსაბ II-ს (1606-1616 წწ.) შაჰმა „დიდებული ხალათებით და მრავალი საჩუქარით და ხელმწიფური

წყალობის შეპირებით დააიმედა. თბილისის გამგებლობა და ციხის უფროსობა ... შაჰ ად-დიმლუს ჩააბარა“ [3.1]. გამუდმებულმა შემოსევებმა თბილისი დააცარიელა. მოსახლეობა დაახლოებით ათიათასი იყო ანუ ორიათას კომლამდე.

მდგომარეობა შედარებით გამოსწორდა ქართლის ვალის, როსტომ ხანის მმართველობისას (1633-1658 წწ.). ქართლის ვალმა გამოიყენა ირან-ოსმალეთის დროებითი დაზავება (1639წ. ზოჰაბის ზავი) და დაიწყო ქვეყანაში აღდგენითი სამუშაოები, ქალაქისპირა სოფლებისა და უბნების დასახლება, სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობის ხელშეწყობა. თბილისი კვლავ გამოცოცხლდა, თუმცა, აქ, ისევე როგორც მთელ ქართლ-კახეთში, სპარსული წესების დამკვიდრება და ირანიზაციის პროცესი დაიწყო.

XVII საუკუნეში თბილისში კათოლიკე მისიონერთა მიერ დაარსდა სკოლები, ხოლო ვახტანგ VI-ის (1703-1724 წწ.) მიერ 1709 წელს გაიხსნა სტამბა. ვახტანგ მეფე ირანს მხოლოდ ფორმალურად ექვემდებარებოდა და ცდილობდა ქართლში ქრისტიანობისა და ქართული სულისკვეთების შენარჩუნება-განმტკიცებას. როცა ვახტანგ VI მრავალრიცხოვანი ამალით რუსეთისკენ გაემგზავრა, თბილისი და ქართლი ოსმალთა 12 წლიან ბატონობაში გადავიდა. ამას დაერთო რუსეთ-თურქეთის 1724 წლის ზავი, რომლითაც რუსეთმა ოსმალეთს მთელი საქართველო დაუთმო. ოსმალებმა თბილისის გამაგრებას მიჰყვეს ხელი, ისინი აპირებდნენ სიონის ტაძრის მეჩეთად ქცევას და ქართველი მოსახლეობის სრულ გამაჰმადიანებას. თბილისში აჯანყება დაიწყო გივი ამილახვრისა და კახეთის მეფის კონსტანტინე II-ის (1722-1733 წწ.) ძმის, თეიმურაზ II-ის მეთაურობით, რაც ოსმალების განდევნით დამთავრდა.

1745 წელს თეიმურაზ II ქრისტიანული წესით ქართლის მეფედ აკურთხეს. თეიმურაზ II-ისა (1745-1762 წწ.) და ერეკლე II-ის (1762-1798 წწ.) მმართველობის პერიოდში თბილისი კვლავ გადაიქცა ამიერკავკასიის პოლიტიკურ და კულტურულ ცენტრად, შეკეთდა მტრისგან დანგრეული და განადგურებული სასულიერო და საერო შენობა-ნაგებობანი. ევროპელ მოგზაურთა თვალთახედვით თბილისი „სპარსული და ევროპული სახის დედაქალაქი და რეზიდენციაა ქართლის მეფისა“ [1.3]. ამავე პერიოდიდან გაიზარდა ქალაქის ტერიტორიაც „გარეთუბნის“ ხარჯზე (გარეთუბნი კალას დასავლეთითა და ჩრდილოეთით არსებული ტერიტორია იყო და ქაშუეთამდე ვრცელდებოდა. აქ რამდენიმე მიკროუბანი არსებობდა: წყლისკარის, ვანქის, ბოშის, კალოუბანი და სხვა).

XVIII-ს II ნახევრიდან გაძლიერდა რუსეთის იმპერიის ინტერესები კავკასიისა და საქართველოს მიმართ. ქართველ მეფეებსაც ისლამური სახელმწიფოებისაგან განთავისუფლების იმედი გაუჩნდათ, თუმცა ეს იმედები მალევე გაუცრუვდათ. ამიტომ ქართლ-კახეთის მეფემ, ერეკლე II-მ ავსტრიის იმპერატორ იოსებ II-ს გაუგზავნა წერილი, სადაც დახმარებას ითხოვდა და უხსნიდა, თუ რა მძიმე მდგომარეობაში იყო ჩავარდნილი ქვეყანა მუსლიმური სამყაროსგან. ამავე შინაარსის წერილი მისწერა ერეკლე II-მ პრუსიის მეფე ფრიდრიხ ვილჰელმ II-სა და საფრანგეთის მეფე ლუი XVI-ს. ზოგადად, გეორგიევსკის ტრაქტატის დადებამდე ერეკლემ განსაკუთრებით გააქტიურა მიმონერა ევროპასთან. სამწუხაროდ, ვერც ერთმა წერილმა ვერ (არ) ჩააღწია დანიშნულების ადგილამდე. მცდელობა ევროპასთან კონტაქტისა რუსეთის სამსახურების მიერ მკაცრად კონტროლდებოდა. რუსეთმა დაინახა რა ერეკლეს ყოყმანი პრორუსული ორიენტაციისადმი მასთან მოსალაპარაკებლად გამოაგზავნა გერმანელი იაკობ რაინეგსი, რომელსაც იგი უნდა დაერწმუნებინა რუსეთთან ურთიერთობის აუცილებლობაში. რაინეგსის დიპლომატიური მუშაობის შედეგად ერეკლემ რუსეთის მფარველობაზე თანხმობა განცხადა.

1783 წელს დადებულმა გეორგიევსკის ტრაქტატმა კავკასიის მუსლიმურ მოსახლეობაში ქართლ-კახეთის მეფის ერეკლე II-ის ავტორიტეტი შეარყია. ამას მოჰყვა ერეკლე II-ისგან ვასალური სახელმწიფოების (განჯა, ერევანი, ნახჭევანი) განდგომა და 1785 წელს ხუნძანის ბატონის ომარ ხანის ლაშქრობა. საბოლოოდ კი, 1795 წელს, სპარსეთის შაჰ ალა-მაჰმად ხანის შემოსევა, რომლის შედეგად თბილისი გადაიწვა, დაინგრა და განადგურდა.

1801 წლის 12 სექტემბრის მანიფესტით რუსეთმა დაარღვია გეორგიევსკის ტრაქტატი, ქართლ-კახეთის სამეფო გააუქმა და თბილისი საგუბერნიო ქალაქად აქცია, თუმცა იგი კავკასიის მთავარი ქალაქის სტატუსს კვლავ ინარჩუნებდა, რამაც XIX ს-ში განსაზღვრა მისი ეთნიკური და კონფესიური სიჭრელე. კიდევ უფრო გაიზარდა ქალაქის ფართობიც. თბილისი რჩებოდა კავკასიის პოლიტიკურ, კულტურულ და სავაჭრო ცენტრად. ქალაქი გაიზარდა, შეიცვალა, მოხდა მისი არქიტექტურული იერსახის ცვლილება. ტრადიციული ქართული არქიტექტურული ფორმები ჩანაცვლდა ე. წ. ქალაქური (ევროპული) არქიტექტურით. აშენდა ადმინისტრაციული და სასწავლო დაწესებულებები, ყაზარმები, სასტუმროები, ოპერა, საცხოვრებელი სახლები. თბილისი ევროპული სტილის ქალაქი ხდებოდა [9].

XIX საუკუნის თბილისში ეთნიკურსა და კონფესიურ მრავალფეროვნებას ხელს რუსეთის ხელისუფლებაც უწყობდა. ძირითადი სასაუბრო ენა ქართული იყო, მაგრამ რუსული მმართველობა ქართულს „საოჯახო“ ენად მოიხსენებდა, ცდილობდა მის განდევნასა და ხმარებიდან ამოღებას. ამას ხელს უწყობდა ადგილობრივი არისტოკრატიული საზოგადოებაც, რომელთათვისაც საურთიერთობო ენა თანდათან რუსული გახდა. წინა საუკუნეებში ქართველ მეფეთა მიერ შეფარებული სომხები ყველა დოკუმენტს ქართულად ადგენდნენ და სომხური არ იცოდნენ, XIX საუკუნის 30-იანი წლებიდან ჩამოსახლებული სომხების ახალი ტალღა (პასკევიჩმა 1828 წ. ირანიდან 40 ათასი სომეხი ჩამოსახლა საქართველოში, 1830 წელს თურქეთიდან 90 ათასი სომეხი სამცხე-ჯავახეთში) უკვე ძირითადად რუსულ ენაზე საუბრობდა. მსოფლიოში გაფანტული სომხური სავაჭრო კაპიტალი თბილისში იყრიდა თავს. თბილისში გაჩნდა რუსებისა და გერმანელების დასახლებაც, სადაც ძირითადად ჩინოვნიკები და ჯარისკაცები იყვნენ. ცოტა მოგვიანებით დაბალი სოციალური ფენის წარმომადგენლებიც დაემატნენ. თბილისში სახლობდნენ პოლონელები, დაღესტნელები, ყაზანელი თათრები, სპარსელები, თურქულენოვანი ხალხები. თბილისელები ყოველთვის გამოირჩეოდნენ რჯულთშემწყნარებლობითა და სხვათა პატივისცემით. თუმცა გაძლიერებული რუსული კოლონიური პოლიტიკა დიდ დარტყმას აყენებდა ქართულ კულტურასა და ეროვნულ ღირსებას. ქართველი ხალხი ვერ ეგუებოდა რუსულ კოლონიალიზმს და ეროვნულ-გამანთავისუფლებელი მოძრაობის ტალღა მუდმივად ძლიერდებოდა, გასაკუთრებით მას შემდეგ, როდესაც XIX ს-ის 60-იან წლებში დაარსდა საზოგადოება „ახალგაზრდა საქართველო“ და თერგდალეულები გამოვიდნენ ასპარეზზე. რუსული კოლონიური პოლიტიკა მძიმე დარტყმას აყენებდა ქართველ ხალხში ეროვნული თვითშეგნების ამაღლებას.

XX საუკუნიდან თბილისი მნიშვნელოვან პოლიტიკურ ცენტრად გადაიქცა. ცარიზმის დამხობისა და ბოლშევიზმის გამარჯვების შემდეგ რუსეთის არისტოკრატიის დიდმა ნაწილმა საქართველოს შეაფარა თავი. თბილისში ჩამოყალიბდა ამიერკავკასიის კომისარიატი, ხოლო 1918 წელს ამიერკავკასიის სეიმი. ამიერკავკასიის ფედერაციული რესპუბლიკის დამოუკიდებლობაც აქვე გამოცხადდა.

1918 წლის 26 მაისს თბილისში ხელი მოეწერა საქართველოს დამოუკიდებლობის აქტს (დამოუკიდებლობა გამოაცხადეს სომხეთმა და აზერბაიჯანმაც). დამოუკიდებელი სახელმწიფოს არსებობის

პერიოდში თბილისში გაიხსნა პირველი ეროვნული უნივერსიტეტი (ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი), კონსერვატორია, დაიბადა ქართული ოპერა, ეროვნული სამხატვრო გალერეა და მის ბაზაზე შემდგომში საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმი.

1921 წლის 25 თებერვლის — საბჭოთა ოკუპაციის შემდეგ თბილისი ჯერ ამიერკავკასიის საბჭოთა ფედერაციული სოციალისტური რესპუბლიკის (რომელიც მოიცავდა სომხეთს, აზერბაიჯანსა და საქართველოს), 1936 წლიდან საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის დედაქალაქი გახდა. საბჭოთა მმართველობის პერიოდში (1921-1991 წწ.) კი ქართული ეროვნული მოძრაობის ეპიცენტრად იქცა. დამოუკიდებლობის კომიტეტისა და სამხედრო ცენტრის(1922), 1956 წლის 9 მარტისა და 1978 წლის 14 აპრილის მოვლენები ამისი მკაფიო დასტურია.

1989 წლის 9 აპრილს რუსმა ჯარისკაცებმა თბილისში მშვიდობიანი აქცია დაარბიეს. 1991 წლის 9 აპრილს, 1918 წლის 26 მაისის დამოუკიდებლობის აქტის საფუძველზე, თბილისში გამოცხადდა საქართველოს დამოუკიდებლობა.

ამ პერიოდიდან თბილისი უკვე დამოუკიდებელი ქართული სახელმწიფოს დედაქალაქია. დამოუკიდებლობის გამოცხადებას მალევე მოჰყვა დაპირისპირება მთავრობასა და ოპოზიციას შორის, რაც ხელისუფლების დამხობითა და თბილისის ომით დამთავრდა. სამოქალაქო ომის დროს დაინგრა თბილისის მნიშვნელოვანი ისტორიული ძეგლები, დაიდვარა სისხლი და რაც მთავარია, პირველი ეროვნული ხელისუფლება იარაღის ძალით იქნა დამხობილი. სამოქალაქო ომის შედეგად დაზიანებული ქალაქი მალევე აღდგა, ჩატარდა სარეაბილიტაციო სამუშაოები დაზიანებულ ისტორიულ ძეგლებზე. თბილისი საქართველოს მთავარი პოლიტიკური, ეკონომიური და კულტურული ცენტია, იგი კვლავ ვითარდება, იზრდება, ინარჩუნებს ტოლერანტობას, რელიგიურ შემწყნარებლობას, არის მულტიკულტურული კავკასიური მეგაპოლისი.

ძველი თბილისის ციხეები

თბილისი დაარსების დროიდან სამი ციხით იყო წარმოდგენილი. ესენია: თაბორის ყორჩი-კალა, მეტეხის ციხე ეკლესიითურთ და დედაციხე-ნარიყალა.

თაბორის ციხე

თაბორის ციხე კონტროლს უწევდა განჯისკარს და აღმოსავლეთიდან იცავდა ქალაქის კარიბჭის მისადგომებს. ციხე წყაროებში პირველად იხსენიება 1045 წელს, როცა მეფე ბაგრატ IV-მ ქალაქი და ციხე-სიმაგრე დაიკავა. 1630-იან წლებში მეფე როსტომმა აღადგინა 1618 წელს სპარსეთის შაჰს აბას I-ის შემოსევის დროს დანგრეული თაბორის ციხე და ეკლესია. ამის შემდეგ თაბორი დიდხანს აღარ იხსენიება და გვხვდება 1723 წლის ჩანაწერში, როდესაც იგი კახეთის მეფემ — კონსტანტინე II-მ, მამადყული-ხანმა დაიკავა თუმცა, მალე დაკარგა. 1735 და 1743 წლებში თაბორის ციხე სპარსელებმა ისევ დაანგრიეს — „დააქცია ციხეგორისა, ქალაქს თაბორი“. 1747 წლამდე ქართველებს მხოლოდ თბილისის ვაკე ადგილები ეკავათ. მისი ციხეები — მეტეხი, ნარიყალა და თაბორი ყიზილბაშებს ეპყრათ. თაბორი ერეკლე II-მ იერიშით აიღო, გალავანი შემოავლო და ჯარი ჩააყენა. აღა-მაჰმად ხანის შემოსევის დროს თაბორის ციხეც დაინგრა. რუსული მმართველობის დროს ის აღარ აღუდგენიათ, ამჟამად მისგან მხოლოდ საძირკვლის ნაშთებია შემორჩენილი [12.2].

ნარიყალა

ნარიყალა თბილისის მთავარი თავდაცვითი ნაგებობაა და IV-XVIII საუკუნეების ქართულ და უცხოურ წყაროებში გვხვდება „დედაციხის“, „კალას“, „შურისციხის“, „მალღაცხის“ სახელწოდებებით. ციხე აქ IV საუკუნეში დაარსდა ვარაზ-ბაკურის მეფობის დროს. ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში დაცულ ცნობებში ის „ტფილისის ციხედ“ ან „კალასციხედ“ მოიხსენიება. სიტყვა „კალა“ არაბული წარმოშობისაა და ციხეს ნიშნავს, თუმცა, მას, ამავე დროს, დასახლებული ადგილის აღსანიშნავადაც იყენებდნენ. კალა ციხეს სახელი მოგვიანებით, მონღოლთა ბატონობის დროს

ენოდა, თუმცა ისტორიულ წყაროებში ნარიყალა უფრო მოგვიანებით — XVII ს-დან გვხვდება, კერძოდ, ისქანდერ მუნშთან თბილისის აღების თხრობისას: „თბილისის ციხე მდებარეობს ერთი მაღალი მთის კალთაზე, ერთ მხარეზე, სადაც ნარინ-ყალა არის“ [3.3]. თავდაპირველად ნარიყალა (მცირე ციხე, რომელიც ყველაზე გამაგრებული და მიუდგომელი იყო) ციტადელის ყველაზე მაღალ ნაწილს ერქვა და შემდგომ „ზემოციხედ“ იწოდებოდა. ნარიყალას ციხეში გამორჩეული იყო ე. წ. „სტამბოლის“ გოდოლი, რომელიც დღეს ნანგრევების სახითაა შემორჩენილი და ძველად კი სამხრეთიდან ქალაქში შემოსასვლელ გზას უწევდა კონტროლს. ციხეს ორი მიწისქვეშა გასასვლელი ჰქონდა დატანებული მტკვრისა და ნავკისის წყლისკენ.

V საუკუნის მეორე ნახევრიდან თბილისის პოლიტიკურ-ეკონომიკურ მომძლავრებასთან ერთად გაიზარდა ამ ციხის სტრატეგიული მნიშვნელობაც. იგი წარმოადგენდა ქალაქის ძირითად თავდაცვით ნაგებობას. სპარსთა ბატონობის ჟამს დაზიანებული კალა ციხე ვახტანგ გორგასალმა აღადგინა და მას ქვის ზღუდე შემოავლო მას შემდეგ, რაც მცხეთიდან სატახტო ქალაქი თბილისში გადმოიტანა. სავარაუდოდ, ამ დროს გაჩნდა მიკრო ტოპონიმი „დაბლაციხე“ (მ. ძ).

ნარიყალას ქვის გალავანი კარგად ყოფილა გამაგრებული და ძლიერ თავდაცვით ნაგებობას წარმოადგენდა მაღალი კედლებით, კოშკებითა და ბასტიონით გამაგრებული. 627 წელს თბილისს ბიზანტიის კეისარი ჰერაკლე და ხაზარები მოადგნენ, მათ ციხეში გამაგრებული სპარსელთა ლაშქრის დამარცხება გაუჭირდათ.

თბილისისთვის განსაკუთრებით მძიმე არაბთა ოთხასწლოვანი მმართველობა აღმოჩნდა. არაბებმა თბილისი საამიროს დაარსების შემდეგ დედაციხე გადაწვეს, მაგრამ შემდეგ სიმაგრეს ალიზის ორმაგი ზღუდე შემოავლეს. არაბული წყაროების თანახმად, კალა ციხეზე ობსერვატორია არსებობდა 930 წელს. სავარაუდოდ, ობსერვატორია ციხის იმ ნაწილში უნდა ყოფილიყო, რომელსაც „მაჰტახტი“ ეწოდება. ერთიანი ქართული სახელმწიფოს შექმნის შემდეგ ბაგრატ IV-მ არაეთხელ სცადა თბილისის გათავისუფლება და 1045 წ-ს მან მთავარი ციტადელიც კი აიღო, თუმცა მიზეზთა გამო ვერ მოხერხდა თბილისის შემოერთება. დავით IV-მ 1122 წელს თბილისი აიღო და კვლავ საქართველოს დედაქალაქი გახადა. ამ დროს აღდგა და განმტკიცდა მისი მთავარი ციხეც — „აილო მეფემან ქალაქი ტფილისი, პირველსავე ომსა, ოთხას წელ ქონებული სპარსთა და დაუმკვიდრა... საჭურჭლედ და სახლად თვისად საუკუნოდ“ [4.6]. (სპარსთაში დავითის ისტორიკოსი მაჰმადიანთა ბა-

ტონობას გულისხმობს. ქ. შ.) საქართველოსთვის განსაკუთრებით მძიმე აღმოჩნდა დავითისა (1089-1125 წწ.) და თამარის (1184-1213 წწ.) შემდგომი ეპოქები. 1226 წელს ხვარაზმშაჰს-ჯალა-ად-დინს თბილისის მაჰმადიანმა მოსახლეობამ გაულო კარები, ღალატით მოკლეს ციხისთავი მემნა ბოცოს ძე. ხვარაზმშაჰის ლაშქრობის შემდეგ მალევე თბილისს მონღოლები მოადგნენ, რომელთა ბატონობის შედეგად საქართველო პოლიტიკურად დაქუცმაცდა. დაინგრა და განადგურდა ქალაქები. 1386 წ-ს კი ნარიყალას ციხე აიღო თემურ-ლენგმა, რომელსაც ძალიან გაუჭირდა ძლიერად გამაგრებული ციხადელის აღება.

ერთიანი ქართული სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ, XVI საუკუნიდან, ნარიყალას ციხე ხან სპარსელების, ხან ოსმალების ციხადელს წარმოადგენდა. 1522 წელს ციხე ირანის შაჰმა ისმაილმა აიღო. ქართლის მეფე დავით X-მ (1505-1525 წწ.) მალევე მოახერხა ციხის დაბრუნება და „მოსრნა ყიზილბაშნი“ [5.3]. 1541 წელს თბილისს შაჰ თამაზი მოადგა. ამ დროს მეფე ლუარსაბ I (1527-1556 წწ.) შვილის დაკრძალვაზე იმყოფებოდა მცხეთაში. მოღალატე გულბაათ ციხისთავმა მტერს კარები გაულო და ქალაქი ჩააბარა. ლუარსაბ I-მა პარტიზანული ბრძოლებით შეძლო მტრის ძალების განადგურება. ირანის შაჰი იძულებული გახდა უკან გაბრუნებულიყო. ამ ლაშქრობით შაჰ თამაზ I-მა შეძლო თბილისის დაკავება, მაგრამ ვერ დაიმორჩილა ვერც ქართლი და ვერც მეფე ლუარსაბი. ლუარსაბ I დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის მედროშედ იქცა და როგორც ბერი ეგნატაშვილი აღნიშნავს — ...და რაოდენცა დღეს სახელნი არიან საქართველოსანი, ყოველივე ხრმლისისა მისგან არიან“ [5.1]. ირანის პოლიტიკური დასუსტებით ოსმალეთმა ისარგებლა, დაარღვია 1555 წლის ამასიის ზავის პირობები და ლალა მუსტა ფაშას ლაშქარი აღმოსავლეთ საქართველოს შემოუსია. 1578 წ. ოსმალებმა ნარიყალას ციხე დაიკავეს 1606 წლამდე [21.2].

ისქანდერ მუნშის ცნობით, ნარიყალას ციხის დაკავება და იქ სპარსული გარნიზონის ჩაყენება შაჰ აბას I-ის ლაშქრობისას მოხდა [3.2]. სავარაუდოდ, ამ დროს უნდა დანგრეულიყო შაჰტახტიც. მდგომარეობა შედარებით სტაბილური გახდა როსტომ ხანის (1633-1658 წწ.) მმართველობისას. როსტომმა ხიდისყურიდან კალის ციხემდე ზღუდე ააგო და ქალაქი და ციხე გაყო. სამეფო რეზიდენცია, რომელიც ნარიყალას ციხადელის ეზოში იდგა, ქართლის მეფემ ქვევით, სიონსა და ანჩისხატს შორის არსებულ ტერიტორიაზე ჩამოიტანა. ასე ჩაეყარა საფუძველი თბილისის ერთ-ერთ მიკროუ-

ბანს [40.1]. მეფის სასახლე მონღოლთა ბატონობის დროიდან უნდა ყოფილიყო მთავარ ციხეში. რატომ მიიღო როსტომ მეფემ ნარიყალადან კალოუბანში სასახლის ჩამოტანის გადაწყვეტილება, ამის შესახებ ისტორიული საბუთები დუმან. როსტომ მეფის მმართველობის დროს გაჩნდა მიკროტოპონიმები „მაღლა ციხე“ და „დაბლა-ციხე“, რაც აღწერა იმ ხანებში თბილისში მყოფმა ოსმალმა მემაციანემ ევლია ჩელებმა [2.1].

ნარიყალას ციხიდან სპარსელთა განდევნა ერეკლე II მოახერხა და იქ ქართველთა ჯარი ჩააყენა 1747-1748 წლებში. შეიტანა თუ არა მან ნაგებობაში რამე ცვლილება, უცნობია. ნარიყალამ კიდევ ერთი ნგრევა აღა-მაჰმად-ხანის შემოსევის დროს განიცადა. იოსებ გრიშაშვილი „ძველი თბილისი ლიტერატურულ ბოჰემაში საინტერესო ლეგენდას გადმოგვცემს ნარიყალას ციხის შესახებ: „აღა-მაჰმად ხანთან მიიყვანეს მშვენიერი ტყვე ქალი, რომელსაც მეუღლე ბრძოლის დროს დაეღუპა. მისი ბავშვი კი ყიზილბაშებმა ქვაზე დაანარცხეს და მოკლეს. შაჰმა ქალზე უარი თქვა და ვინმე მდიდარ ჯაფარ-ბეგს მიჰყიდა. ჯაფარმა მას მაჰმადიანობის მიღება მოსთხოვა და ნარიყალას ერთ-ერთ კოშკში მიიყვანა. ქალმა თავის გადარჩენის მიზნით პატრონს ხელისგული გაუსინჯა და უთხრა, ხელისგულის ხაზი მეუბნება ამაღამ საკუთარი ხანჯლით სიკვდილი გინერია, მომეცი ხანჯალი შევულოცავ და არაფერი მოგივაო. ქალმა ხანჯალს შეულოცა, მერე ხანჯლის წვერი გულზე მიიღო და ჯაფარ-ბეგს უთხრა: დაჰკარი და დარწმუნდები, რომ არ დავიჭრებო. ჯაფარ-ბეგმა თხოვნა შეასრულა და ტყვე ქალი გულ-განგმირული დაეცა მის ფეხთაქვეშ“ [43.1]. ნარიყალას ციხე აღა მაჰმად ხანის სარდლებმა თბილისის აღების შემდეგ დაანგრიეს. თუმცა 1796 წელს სარაიდარებმა — ფარსადანმა და სტეფანემ აღადგინეს დანგრეული ციხის კედლები [40.1].

ნარიყალას ციხემ ჩვენამდე მოაღწია XII-XIII საუკუნეებისა და XVII საუკუნის ნაგებობათა სახით. ციხის ციტადელის ნაწილად ითვლება ე. წ. „სტამბოლის გოდოლი“, რომელიც ციხის დასავლეთ ნაწილში დგას და ჟან შარდენის ცნობით იგი ოსმალების მიერაა აშენებული, ოსმალები სპარსელებმა ჩაანაცვლეს, ხოლო სპარსელების შემდეგ თბილისის მთავარი ციხე რუსებმა დაიკავეს. თუმცა მათ რესტავრაციის ნაცვლად იგი დაანგრიეს. 1827 წლის მინისტერამ მნიშვნელოვნად დააზიანა ციხის კედლები, ბურჯები და კოშკები. თბილისის ციხემ დაკარგა სტრატეგიული მნიშვნელობა.

ნარიყალაზე წყლის აკვედუკიც არსებობდა და ეს კარგად ჩანს ვახუშტი ბატონიშვილის რუკაზე. წყლით მარაგდებოდა ციხე და ქალაქის გარკვეული ნაწილი. წყალი მიღებითა და აკვედუკით ოქროყანიდან და წავკისიდან მოდიოდა. შაჰტახტის სასიმაგრო სისტემის გავლით, სასმელი წყლით შიდაციხეც მარაგდებოდა და თბილისის მოსახლეობის ნაწილიც. ამ წყალს შადრევენებისთვის და ბაღების მოსარწყავადაც კი იყენებდნენ.

ციხის კედლებში შემორჩენილია ორი კარის ნაშთი, ერთი, „განჯისკარად“ ნოდებული, „სტამბოლის გოდოლის“ გვერდით, ახლანდელი ბოტანიკური ბაღის მხარეს, მეორე უფრო დიდი, ციხის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეს. ამ კართან თბილისის ციხის ადრე შუასაუკუნეების თლილი ქვის დიდი კვადრატებით ნაგები კედლის ნაშთია. თბილისის ციხის დანარჩენი ნაწილი ნაგებია კვადრატული ფორმის ქართული აგურით და ნატეხი ქვით გაჯისა და კირის ხსნარზე [18.1].

ნარიყალას ციხეში მდგარა წმინდა ნიკოლოზის ეკლესია, რომელიც XIII საუკუნეში მეფე დემეტრე II-ის (1270-1289 წწ.) მეფობის დროს მეტეხის ეკლესიის თანადროულად ყოფილა აშენებული. ეკლესიის შესახებ ცნობებს ბერი ეგნატაშვილი გადმოგვცემს, რომლის თანახმად, როსტომ მეფის მიერ ნარიყალას დატოვებისას ციხის შიგნით ეკლესია მდგარა. ვახუშტი ბატონიშვილის მიხედვით „მაღალს ციხეში არს ეკლესია გუმბათიანი წმიდის ნიკოლოზისა“. 4/7ოსმალბობის პერიოდში ციხე დამპყრობ მეციხოვნეთა ხელში იყო. არქეოლოგიური გათხრებით დგინდება, რომ ეკლესია მედრესად იყო გადაკეთებული. სავარაუდოდ, რუსეთის მიერ ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმების შემდგომ ნარიყალას ციხეში განთავსებული დენტის საწყობის აფეთქებისას ეკლესიაც დაინგრა. XX ს.-ის 90-იან წლებში ეკლესიის ძველ ფუძეზე ახალი ეკლესია აშენდა [46.1]. ტაძარი ჯვარ-გუმბათოვანია.

თბილისის მნიშვნელოვან სათავდაცვო ნაგებობას წარმოადგენდა ერეკლეს ციხეც, რომელიც ამჟამად ნანგრევებადაა ქცეული. ციხე ერეკლე II-ს ბრძანებით აიგო ქალაქის ერთ-ერთი ძველ უბან ნავთლულში.

მეტეხი

თბილისის ერთ ერთი ძველი არქიტექტურული ძეგლი მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე, კლდოვან ადგილას, ღვთისმშობლის სახელზე აშენებული მეტეხის ტაძარია. იგი ცენტრალურ-გუმბათოვანი ნაგებობაა. ტაძრის კომპოზიცია დახვეწილია. XIII ს.-ს ნაგებობიდან მხოლოდ აღმოსავლეთ და ჩრდილოეთ კედლებია შემორჩენილი. აღმოსავლეთ და სამხრეთ კედლის კამარები, გუმბათის ყელი, პატრონიკე XVI-XVII ს-შია აღდგენილი. სამხრეთ კედელი — XVIII ს-ში. ტაძარს, გარდა ძირითადი ფუნქციისა, სიმბოლური დატვირთვაც აქვს — ის იერუსალიმის გეთსიმანიის ბაღში ღვთისმშობლის საფლავზე აგებული ტაძრის მსგავსია [21.3]. საუკუნეთა განმავლობაში შენობა რამდენჯერმე საფუძვლიანად შეაკეთეს და აღადგინეს. ამიტომ იგი სხვადასხვა ფენებისაგან შედგება და ეტყობა საუკუნეების რეკონსტრუქციის კვალი. ტაძარში ამდენი შემოსევებისა და გადანვის შედეგად მხატვრობის კვალი არ შეიმჩნევა. მეტეხი ნაშენია აგურით, გარედან კი მოპირკეთებულია მომწვანო რუხი ქვის თლილი კვადრებით. ტაძრის უმთავრეს სინმინდეს წარმოადგენს წმინდა შუშანიკის საფლავი, აბო თბილელის ხატი. VII საუკუნის დასაწყისში, სომეხ-ქართველთა შორის საეკლესიო განხეთქილების დანყების შემდეგ, კათალიკოსმა კირიონმა წმინდა შუშანიკის ნეშტი დაბა ცურტავიდან მეტეხის ტაძარში გადმოასვენებინა. დედოფლის საფლავი ეკლესიის სადიაკვნეშია.

როდის აშენდა ტაძარი, ზუსტი ცნობები არ გვაქვს. ვახუშტი ბატონიშვილის თანახმად, „იტყვიან ამის აღშენებას გორგასლისასაო“ [6.1], თუმცა ამ ადგილას უფრო გვიან პერიოდში ვახტანგ გორგასლის შემდეგ მოხსენებულია საგოდებელი ადგილი და არა სასახლე და ეკლესია.

იოანე საბანისძის თქმით — „...არს აღმოსავლით ციხესა მას ქალაქსა, რომელსა ჰრქვიან სადილეგო, პირისა ზედა კლდისასა, რომელ არს კობდეი...“ [35.1]. არაბთა ბატონობის დროს, VIII საუკუნეში, არაბებმა ქრისტიანობისთვის ანამეს და თავი მოჰკვეთეს არაბ აბოს. წმინდანის გვამი (ეს მოხდა 786 წელს, წმინდა ორმოც სებასტიელ მოწამეთა ეკლესიის კარიბჭესთან) დადეს ურემზე, გაიტანეს „გარეშე ქალაქსა“ და მიიტანეს დასაწველად ადგილსა მას, „რომელსა საგოდებელ ეწოდების“, რამეთუ მუნ არს საფლავები კაცთა მის ქალაქისათა“ [35.2]. როგორც ირკვევა, საგოდებლის სპარსული სახელია „სოდებელი“. არაბ ისტორიკოსს ბულა თურქის

(853 წ.) ლაშქრობასთან დაკავშირებით მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე ნახსენები აქვს „სოლდებილის მედინა“, რომელიც ამ დროს გადაიწვა და შეიშალა. შემდგომ საუკუნეში აქ ააგეს ძნელად ასაღები ციხე-სიმაგრე ისან-ჰისამი. ვახუშტი ბატონიშვილი გადმოგვცემს: „ისანს არს კლდესა მტკურისასა, კლდესა ზედა, ციხესა შინა ეკლესია მეტეხი, ღვთისმშობლისა, გუმბათიანი, დიდშუენიერი, საარქიმანდრიტო. აქ განვალს ხიდი კალიდამ ისანს, ციხედან ციხესა, ხოლო ხიდისყურის სამხრით არს საფლავი წმიდისა აბოსი, რომელი იწამა სპარსთაგან ტფილისს“ [5.2].

პირველად მეტეხი-მეტეხნი სახელწოდება ლაშა-გიორგის მემამულისგან არის ნახსენები დემეტრე I-ის წინააღმდეგ აჯანყებული ივანე აბულეთის ძის სიკვდილით დასჯის თხრობისას. მემამულისგან ცნობით მეფემან ივანე „მეტეხთა დადვა ფიცის არ გატეხისთვის“ [4.8]. თამარ მეფის დროს მეტეხის მიმდებარე ტერიტორიაზე — ისანში არსებობდა უკვე საქართველოს მეფეთა სასახლე. „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“ მიხედვით თამარ მეფეს მამის გარდაცვალების ამბავი აუწყეს“ ქალაქსა შინა ტფილისსა, საჯდომსა მათსა ციხესა ისანს“ [5.2]. ბასილ ეზოსმოდღვარი კი გადმოგვცემს, რომ შამქორის ბრძოლის დროს, ჯარის გასტუმრების შემდეგ“ თამარამა წარიხადნა სამოსელი ფერხთანი და ფერხივი შიშველითა მიიწია ტაძარსა ღვთისმშობლისასა მეტეხთა“ [5.3]. ამ ცნობებიდან ირკვევა, სამეფო სასახლე მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე იდგა, მაღალ კლდეზე და მას თავისი კარის ეკლესია-მეტეხი ჰქონდა. თამარის გარდაცვალების შემდეგ თბილისს ხვარაზმის შაჰი ჯალალ-ად-დინი მოადგა. მისი ლაშქრობის დროს ქალაქი მთლიანად განადგურდა, დაინგრა უამრავი ტაძარი და მალე მონღოლთა ბატონობაც დამყარდა. დანგრეული ციხე დავით ულუს დროს მესტუმრე ჯიქურმა „აღაშენა ისანთა პალატი განგებითა დიდითა“. მესტუმრე ჯიქური მანდატურუხუცესის ხელქვეითი მოხელე იყო საქართველოს სამეფო კარზე XIII ს-ში. იგი დავით ულუს (1247-1270 წწ.) დიდი ნდობით სარგებლობდა. ილხანთა საყაენოში დავითის გამგზავრების შემდეგ ქვეყანას ფაქტობრივად ჯიქური მართავდა. ჯიქურმა აღადგინა მეფის სასახლე ისანში და ქვეყანაში წესრიგი დაამყარა. მისი აღზევებით უკმაყოფილო დიდებულებმა ჯიქურს ცილი დასწამეს. მეფემ ლალატად ჩათვალა ჯიქურის საქციელი და სასახლის ქარაფიდან მტკვარში გადაადგებიანა მოხელეებს. ჟამთააღმწერლის თქმით, 1278-1289 წლებს შორის დავით ულუს შვილმა დემეტრე II-მ „აღაშენა პალატსა შინა მონასტერი, ისანთა, საყოფელად მეტეხთა

ღმრთის მშობელისა, და შეამკო განგებითა დიდითა და შესწირნა სოფელნი და ზუარნი, და განუჩინა მონაზონთასა ზრდელი და სამოსელი.“ [5.3]. ტაძრის აშენებისას გამოიყენეს მანამდე არსებული ტაძრის გეგმა ოთხ გუმბათ ქვეშა ბოძითა და აღმოსავლეთის მხარეს სამი შვერილი აფსიდით. თბილისის ძველი ნაწილი და ისანი ერთმანეთს ხის ვიწრო ხიდით უკავშირდებოდა, რომელიც მეტეხის ვიწრობში უნდა ყოფილიყო. XIV ს-ის დავთრების მიხედვით მეტეხი საკათალიკოსო მამული იყო და ფლობდა დიდძალ ქონებას. ქართლის მეფე კონსტანტინე II-მ (1478-1505 წწ.) მეტეხს შესწირა ნისქვილი, საზეთე და ვენახები.

XVI საუკუნეში მეტეხისა და მისი შემოგარენის შესახებ ცნობები მწირია. ქართლის მეფე ლუარსაბ I (1527-1556 წწ.) მეტეხს სწირავს ყმებს. ბერი ეგნატაშვილის გადმოცემით, შაჰ თამაზის ლაშქრობისას: „მოინია მრავალი ბოროტი ტფილისსა ზედა, შეიპყრეს და განძარცვეს ხატი იგი მეტეხისა“ [5.4]. აქ საუბარია მეტეხის ღვთისმშობლის სასწაულმოქმედ ხატზე.

მეტეხის ტაძარში ცნობილი ქართველი დიპლომატი და სახელმწიფო მოღვაწე ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი (ნიკიფორე ირბახი) მოღვაწეობდა. რომში ყოფნის პერიოდში მან გამოსცა პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნი „ქართულ-იტალიური ლექსიკონი“. 1629 წელს საქართველოში დაბრუნების შემდეგ, იგი მეტეხის ტაძრის წინამძღვარი გახდა. იმ დროინდელი მიმონწერები მისიონერებს, პაპსა და მეფე თეიმურაზ I-ს შორის ადასტურებს, რომ ნიკიფორე ირბახი მონაწილეობდა რომის პაპ ურბან VIII-სა და თეიმურაზ I-ს შორის მოლაპარაკებებში [20.1].

ოსმალეთისა და ყიზილბაშობის პერიოდში თბილისში თითქმის გამუდმებით ხდებოდა თავდაცვითი ნაგებობების შენება. კალასა და მეტეხის გალავანს დამპყრობლები აშენებდნენ და ანახლებდნენ, მათი განდევნის შემდეგ კი — ქართველები.

თბილისის გრაფიკული გამოსახულება პირველად შექმნა ფრანგმა მოგზაურმა და მისიონერმა ჟან შარდენმა. ჩანახატის მიხედვით ვგებულობთ, რომ მეტეხის ეკლესიას გალავანი ჰქონდა შემოვლებული. გალავანი გრძელდებოდა ჩრდილო-დასავლეთით, მტკვრისკენ. ვახუშტის რუკაზე აღმოსავლეთით გაჭრილი კარით იწყებოდა „ავჭალის გზა“ და შიგნით რამდენიმე ნაგებობა იდგა.

ქართლის ტახტზე მაჰმადიანი მეფეების მართველობისას მეტეხის ტაძარი მიტოვებული ჩანს. სამეფო სასახლეები თბილისში — ისანში, მეტეხის პლატოსა და ნარიყალაში ციხის ტერიტორიაზე

იდგა. ნარიყალაში არსებული „სასახლე მეფისა პალატნი დიდ-დიდნი და შუენიერნი“ როსტომ ხანმა „კუალად დაუტევა სასახლე ისნის ციხისა და ჰყო მტკვრის კიდეა ზედა ანჩისხატსა და სიონის ეკლესიათა შორის და მისცა ციხე სრულიად ყიზილბაშთა“ [6.4]. „ქართლის ცხოვრების“ თანახმად, როსტომამდე ქართველ მეფეებს სასახლე ისან-მეტეხში ჰქონდათ, როსტომმა კი სამეფო სასახლე „ყიზილბაშთა რიგში“ გადმოიტანა და ასე შეიქმნა სამეფო უბანი თბილისში. ჟან შარდენი თბილისში ყოფნის დროს სწორედ „ყიზილბაშთა რიგში“ მყოფ სასახლეს აღწერს [1].

მეტეხის ტაძარი ამ პერიოდიდან მიტოვებულია. ვახტანგ V-ის ეკლესიის შენობაში თოფის წამლის საწყობი მოაწყო, ერეკლე I-ეს ნაზარალიხანმა (1688-1703 წწ.) კი მეტეხის ეკლესია სპარსელებს გადასცა. ვიდრე მეტეხის ტაძარი უცხოელთა ხელთ იყო, მის აღდგენაზე არავინ ფიქრობდა. ასე გრძელდებოდა ერეკლე II-მდე XVIII საუკუნის 40-50 წლებიდან, მას შემდეგ, რაც აღდა ქართლ-კახეთის მეფეთა ქრისტიანული წესით კურთხევა, ერეკლე II-მ დაიწყო ურთიერთობის მოგვარება ირანთან და ბრძოლა ქვეყნის განსათავისუფლებლად. დაამარცხა სამეფო ტახტის პრეტენდენტი, გამაჰმადინებული იესეს ვაჟი აბდულა ბეგი და ბრძოლის ცენტრი თბილისში გადმოიტანა. 1747 წელს დაუნდობელი ბრძოლები გაჩაღდა თაბორისა და მეტეხის ციხის გარშემო. თაბორზე ერეკლეს მიერ დადგმული დიდი ზარბაზანი ანგრევდა მეტეხის კედლებს.

დიდი იყო მსხვერპლი. თბილისის ციხეები საბოლოოდ განიწმინდა ყიზილბაშთაგან და იქ ქართველი მეომრები ჩადგნენ. ერეკლე II-მ დაიწყო მეტეხის კედლების შეკეთება და აღდგენა. ამას მიუთითებს აღმოსავლეთის ფასადზე შემორჩენილი წარწერა — „მეფემ ირაკლიმ ეს ციხე მტერსა წაართო ძალადო, აიღო ჯვარი ქრისტესი წინ მიიმძღურა ფარადო, და იხსნა ეკლესიანი, ახლა აქუს სახლის კარადო, ღთის მოყუარე ხელმწიფეს ასე სჭირს ამის გვარადო“ [21.3]. ალა მაჰმად ხანის ლაშქრობების შედეგ თბილისი კიდევ

1. ჟან შარდენის თხზულების: „მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში“ გარკვეული ნაწილი საქართველოს ეხება, სადაც მან 1672-1673 იმოგზაურა. მან მოიარა დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველო, ვრცლად აღწერა საკუთარი თვალით ნანახი უამრავი ფაქტი და მოვლენა, პირადი შთაბეჭდილებები შეავსო საქართველოს წარსულის შესახებ ცნობით, რომლებიც ამოკრიბა ბერძენ, რომელ და სპარსელ ისტორიკოსთა თხზულებებიდან და წინამორბედ ევროპელ მოგზაურთა და მისიონერთა ჩანაწერებიდან. აქვე ვხვდებით ძველი თბილისის პირველ გრაფიკულ ჩანახატს, რომელიც შარდენის თანამგზავრის მხატვარ გრელოს მიერ უნდა იყოს შესრულებული.

ერთხელ გადაიწვა. დაინგრა მეტეხის ეკლესია, დაიკარგა ტაძრის სასწაულმოქმედი ხატიც. რუსეთში გადასახლებული იულონ ბატონიშვილის მეუღლემ — სალომემ პეტერბურგიდან ტაძრისთვის ახალი ხატი გამოგზავნა.

XIX საუკუნეში რუსული მმართველობის დამყარებისა (1801 წ.) და ავტოკეფალიის გაუქმების (1811 წ.) შემდეგ მეტეხის ტაძრის მიმდებარე ტერიტორია სამხედრო ბანაკად და ყაზარმად გადაკეთდა. მთავარმმართველ ერმოლოვის დროს მოხდა ძველი ციხე-სიმაგრის დანგრევა და ეკლესიის გალავანში მცხოვრები ყმა-გლეხების გამოსახლება. აშენდა დიდი სატუსალო, ტაძარი სატუსალოს შიდა ეკლესიად გადაიქცა. ამ ფუნქციას იგი XX ს.-ს 30-იან წლებამდე. საქართველოს ბოლშევიკური რუსეთის ანექსიის დროს (1921 წ.) მეტეხის ტაძარი ეროვნული მოძრაობის წამომადგენელთა სატუსალოდ გადაიქცა. ტაძარს დღესაც ამჩნევია ბოლშევიკების მიერ 1921-36 წლებში დაპატიმრებულ პოლიტპატიმართა გვარები.

ლავრენტი ბერიამ ეკლესიის დანგრევა გადაწყვიტა, ამ გადაწყვეტილებას წინააღმდეგობა მხატვარმა დიმიტრი შევარდნაძემ გაუწია. ლავრენტი ბერიამ შესთავაზა საზოგადოებას ეკლესიის მცირე ზომით შექმნა მუზეუმისთვის, რაზედაც უარი მიიღო. დიმიტრი შევარდნაძე დააპატიმრეს და მოგვიანებით დახვრიტეს. [50-1] მეტეხის ტაძარი დანგრევას გადაურჩა. ეკლესიაში მოგვიანებით თეატრი დაარსდა.

1980-იან წლებში კათალიკოს-პატრიარქ ილია II-ის ინიციატივით დაიწყო ეკლესიის საქართველოს საპატრიარქოსთვის დაბრუნების პროცესი. ტაძარში წირვა-ლოცვა განახლდა და ამჟამად მოქმედი ტაძარია. ტაძართან ახლოს მეტეხის კლდეზე დგას მოქანდაკე ელგუჯა ამაშუკელის მიერ შექმნილი ვახტანგ გორგასლის მონუმენტური ქანდაკება.

ანჩისხატი

ანჩისხატის ტაძარი თბილისის ერთ-ერთი უძველესი ხუროთმოძღვრული ძეგლია. იგი თავდაპირველად მარიამწმინდის სახელით იყო ცნობილი.

მარიამწმინდის ეკლესია აშენებულია VI საუკუნეში — მას შემდეგ, რაც ვახტანგ გორგასალმა მცხეთიდან დედაქალაქი თბილისში გადმოიტანა და მისმა ძემ დაჩიმ „განასრულა ზღუდენი თბილისისა-

ნი“ [4.9] ამას ადასტურებს ტაძარზე შემორჩენილი წარწერა „უფალო, მეფე დაჩის შეენიე.“ „ქართლის ცხოვრების“ თანახმად, ქალაქის გარეუბანში მდებარე ეკლესია მარიამწმინდის სახელობისაა: „თბილისის კაცნი დასხდებოდეს და მარიამწმიდად ეკლესიად აღაშენეს.“

ქართლის კათალიკოსმა ბაბილამ 634 წელს ტაძარი შეაკეთა და იქვე სასახლეც ააშენა, რომელშიც „მცხეთით ტფილისად მოსრულთა კათალიკოსთათვის“ რეზიდენცია ყოფილა. კათალიკოსთა საცხოვრისი „ეპისტოლეთა წიგნის“ თანახმად სიონის გალავანში იყო. აქ ცხოვრობდა კირიონი, რომელმაც დიდი გავლენა და სახელი მოიპოვა როგორც სასულიერო, ისე საერო საქმიანობით. მან შეძლო პოლიტიკური კურსის ბიზანტიისკენ წარმართვა და დიოფიზიტობის საბოლოო გამარჯვება. ტაძარს არაბთა ბატონობის დროს ზარების რეკვის უფლება ჰქონდა შენარჩუნებული. ამის გამო მოსახლეობამ მას სიყვარულით „ზარის საყდარი“ შეარქვა. საისტორიო წყაროებში ამ ძეგლის შესახებ დანვრილებითი ცნობები არ შემონახულა. იგი მხოლოდ საკათალიკოსო ეკლესიად მოიხსენიება [36.1].

ანჩისხატის სახელით ტაძარი გვიანშუასაუკუნეებიდან მოიხსენიება „ანჩისხატი დიდი, უგუმბათო, კათალიკოსისა [6.5]. სახელი ტაძრისა დაკავშირებულია მაცხოვრის ხელთუქმნელ ხატთან ანუ პირიღვთისხატთან, რომელიც ქრისტიანობის უდიდეს სიმბოლოდ წარმოადგენს. ამ სასწაულთმოქმედი ხატის შექმნა უშუალოდ უფალს უკავშირდება. მხატვარმა, რომელიც ცდილობდა მაცხოვრის სახე ტილოზე გადაეტანა, ეს ვერაფრით შეძლო, მაშინ იესო ქრისტემ ტილო სახეზე მიიფარა და მასზე მისი სახე სასწაულებრივად აღიბეჭდა. ხელთუქმნელი ხატი ედესაში ჩააბრძანეს. ედესაში სპარსელების შეჭრის შემდეგ ხატი კონსტანტინოპოლში გადააბრძანეს და წმინდა სოფიას ტაძარში დაასვენეს. VIII-IX საუკუნეებში ბიზანტიაში ხატმებრძოლეობა დაიწყო, რის გამოც მაცხოვრის ხელთუქმნელი ხატი კლარჯეთში, კერძოდ, ანჩის საეპისკოპოსო ტაძარში გადმოასვენეს. თამარ მეფის ბრძანებით ხელთუქმნელი ხატი ცნობილმა ოქრომჭედელმა ბექა ოპიზარმა მოჭედა, რასაც ხატის არშიაზე მინერილი წარწერაც გვამცნობს: „ბრძანებითა და ნივთის ბოძებითა ღვთიურ გვიგვინოსანის დიდისა დედოფალთ-დედოფლისა თამარისათა, მე იოანე ანჩელმან რკინაელმან ხელგჳყავ საშინელსა ამის ხატის პატივითა მოჭედად. მფარველ-მცველ არს მეფობისა მათისა აქა და საუკუნესა. მოიჭედა ხელითა ბექასითა, ქრისტე შეინყალე“ [48.1].

ბიზანტიის იმპერიის დაცემის შემდეგ ოსმალებმა საქართველოს სამხრეთ პროვინციები დაიკავეს. 1555 წლის ამასიის ზავით კი ირან-ოსმალეთის მიერ საქართველო შუაზე იქნა გაყოფილი და მისი მთელი სამხრეთი და დასავლეთი ოსმალთა გავლენის ქვეშ მოექცა. სხვა სინმინდეებთან ერთად ხელთუქმნელი ხატი ანჩიდან ახალციხეში გადმოაბრძანეს. 1660 წელს დომენტი კათალიკოსმა 120 თუმნად ჩამოატანინა გორელ ვაჭარს — ამირჯანა ივანგულიშვილს სამცხედან ათი ხატი, რომელთა შორის უპირველესი იყო ხატი ანჩისა. იგი ჯერ გორში დააბრძანეს, შემდეგ კი სოფელ ჭალაში, თავად იოთამ ამილახვრის ბინაში, სადაც დარჩა როსტომ მეფის გარდაცვალებამდე. იოთამის შვილს — გივი ამილახვარს ანჩისხატისთვის კარედის კარები მოუჭედავს. ამას გვამცნობს კარებზე გაკეთებული წარწერა. ხატი დომენტი კათალიკოსმა 1664 წელს ლიტანიობით ჩამოაბრძანა ჯერ მცხეთაში, შემდეგ კი თბილისში და დააბრძანა მარიამმწმინდას ეკლესიაში. სავარაუდოდ, მარიამმწმინდას ეკლესიას სახელი ამ დროს გადაერქვა. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, „შემუსვრილი აღაშენა კათოლიკოზმან დომენტიმ, [6-6] როგორც ჩანს, დომენტი კათალიკოსის დროს მარიამმწმინდას ტაძარი დანგრეული ყოფილა და ვიდრე თბილისში ჩამოაბრძანებდნენ წმინდა ხატს, მანამდე მოხდა ტაძრის რესტავრაცია, რომელსაც ამიერიდან ანჩისხატის ეკლესიის სახელი დაერქვა. [32.1] (ხატი ამჟამად დაცულია თბილისის ხელოვნების მუზეუმში).

1675 წელს კათალიკოს დომენტის ლოცვა-კურთხევით ანჩისხატის დაზიანებული ტაძარი შეუკეთებიათ: აგურის წყობით შეუვსიათ კედლების ჩამონგრეული ზედა ნაწილები, ტაძარში აღუმართავთ აგურის მრგვალი ბოძები და მათზე დაყრდნობილი თაღები. ამავე წელსაა აგებული ორსართულიანი სამრეკლოც, რომელიც ტაძრის გალავნისა და ქუჩის ორგანული ნაწილია. 1683 წელს ეკლესია მოიხატა ნიკოლოზ კათალიკოსის თაოსნობით. XVII საუკუნეში წარმოიშვა ტაძრის შემოგარენის სახელწოდებაც — „ანჩისხატის უბანი“.

ანჩისხატის ეკლესია სასულიერო და კულტურული ცხოვრების მნიშვნელოვანი ცენტრი გახდა. 1755 წელს ერეკლე II-ის ხელშეწყობით ტაძართან საერო სკოლა და სასულიერო სემინარია ჩამოყალიბდა. პოლიევქტოს კარბელაშვილის თანახმად „ანტონმა I 1755 წ. იანვარში ანჩისხატის ეზოში გახსნა განახლებული სემინარია და სამხრეთის შესავალ კარების მალა კედელში ჩასვა მარმარილოს ქვა ხუცურის ასომთავრულის ქართულის წარწერით“ [23.1]. 1763 წ. რუსეთიდან საქართველოში დაბრუნებულმა ანტონ კათალიკოზმა

გადააკეთა სასულიერო გამგეობა და სახელად დიკასტერია უწოდა. სემინარიაში საღვთო სჯულსა და საეკლესიო ისტორიასთან ერთად გრამატიკას, რიტორიკას, ლოგიკას, ფილოსოფიას, არითმეტიკას, ქართულ ენას ასწავლიდნენ. ხშირად იმართებოდა საჯარო დისპუტები სამეცნიერო საკითხებზე. განსაკუთრებით გავრცელებულიყოფილა „კითხვა-მიგების“ მეთოდი. თვით ერეკლე II ხშირად მიდიოდა ხოლმე სემინარიაში და წარჩინებულ მოსწავლეებს აჯილდოებდა. სემინარია ალა-მაჰმად ხანის შემოსევამ გაანადგურა [21.4].

პოლიევქტოს კარბელაშვილი სინანულით გადმოგვცემს: „სპარსთაგან ტფილისის აოხრების შემდეგ (1795 წ. 11-13 სექტემბერი) ანტონ II კათალიკოზმა მალე განაახლა სემინარიაც და სტამბაც. მაგრამ დიდ-დიდნი უბედურებანი და აღრეულობანი ამ დროს დაატყდნენ თავსა საქართველოს ერსა და ეკლესიას. ჯერ მიიცვალა მეფე ერეკლე (11 იანვარს 1798 წ.) და მერე მეფე გიორგიც (27 დეკემბერს 1800 წ.). რაღაც იდუმალმა მანქანებამ არია ქვეყანა და უიმისოდ ან წელში განწყვეტილი ერი ქართველთა გონს ველარ ეგებოდა. ამ დროს ვიღას ეცალა საეკლესიო საქმეებისთვის? ანტონ კათალიკოზი განაგებდა საეკლესიო საქმეებსა როგორც კი ამ დროებას შეეფერებოდა. გაიმართა ენა-ტანიობა, ბეზღება, ერთმანეთის დასმენა. აიმღვრა წყალი და ადვილად იჭერდნენ ალალ-მართალ თევზებსა. ამ აურზაურისა გამო ანტონ II იძულებული იყო გამგზავრებულ იყო პეტერბურგისაკენ 10 ივლისს 1811 წ. და აღარც მობრუნებულა სამშობლოში...“ [23.2]. ანჩისხატის ეკლესიაში მოღვაწეობდა ალექსი-მესხიშვილთა საგვარეულო, რომელიც ცნობილი მწიგნობრები, კალიგრაფები და მხატვრები იყვნენ.

ანტონ II კათალიკოსის წასვლის შემდეგ დაცარიელდა ანჩისხატის ეზო, შემცირდა ტაძარიც. 1819 წ. ანჩისხატის ტაძარს დაენიშნა — ერთი დიაკონი, ერთი მღვდელი, მთავარდიაკონი და ორი მეფსალმუნე. ტაძარი ხელახლა მოიხატა. XIX საუკუნის 70-იან წლებში ანჩისხატი ისევ შეაკეთეს. დაადგეს გუმბათი და დასავლეთიდან მრავალსართულიანი სამრეკლო მიაშენეს, რომელიც XX ს.-ში ჩატარებული რესტავრაციის დროს მოაშორეს. ასევე მოიხსნა მხატვრობის ნაწილი (შიდა კედელზე). სამუშაოების შედეგად გამოვლინდა ნაგებობის უძველესი შრეები, მისი პირვანდელი იატაკი და XVII საუკუნის ფრესკების ფრაგმენტები. შენობას დაუბრუნდა ისეთი სახე, როგორც XVII საუკუნეში ჰქონდა.

ანჩისხატი ქართული კულტურული მემკვიდრეობისა და თბილისის უძველესი ხუროთმოძღვრული ძეგლია.

ორმოცი სებასტიელ მონამეთა ეკლესია

წმინდა ორმოცი სებასტიელი მონამე სებასტიის ტბაში ქრისტეს სარწმუნოებისთვის 320 წელს იმპერატორ ლიცინიუსის დროს აწამეს. ისინი კაბადოკიელი ქრისტიანი მეომრები იყვნენ. წმინდანებმა ერთ-ერთ წარმართულ დღესასწაულზე კერპებისთვის მსხვერპლშენიღვაზე უარი განაცხადეს. ისინი ერთი დღით გაყინულ სებასტიის ტბაში ამყოფეს. ერთ-ერთმა მეომარმა წამებას ვერ გაუძლო და წყლიდან ამოსული ნაპირზევე გარდაიცვალა. მის ნაცვლად ტბაში იქ მყოფი დარაჯი ჩავიდა, რომელიც მონამეთა თავზე გვირგვინებს ხედავდა. უვნებელად გადარჩენილები მეორე დღეს საშინლად აწამეს.

იმ ადგილას, სადაც „კალასა“ და „თბილისს“ ყოფს „სალალაკის წყალი“ — „ნავკისის წყალი“, დაბლაციხის ტერიტორიაზე წმ. ორმოცი სებასტიელი მონამის სახელობის „ციხის პატარა ეკლესია“ იყო აშენებული. ისტორიული საბუთები ტაძრის დაარსების შესახებ დუმან. მეცნიერთა ვარაუდით, ტაძარი ვახტანგ გორგასლის დროს უნდა აშენებულიყო [36.1], ფაქტია, რომ ტაძარი VIII საუკუნეში ვახტანგ გორგასლის მიერ აშენებული გალავნის ტერიტორიაზე დასტურდება. წმ. ორმოცი სებასტიელი მონამის ეკლესია VIII საუკუნეში არაბთა ბატონობის ჟამს ჯერ კიდევ მოქმედი იყო. იოანე საბანისძე „აბო ტფილელის მარტვილობაში“ აღნიშნავს, რომ: „რამეთუ, სადა იგი მოჰკვეთეს თავი წმიდასა მას მონამესა, კართა ზედა იყო წმიდისა ეკლესიისათა, რომელი სახელად წმიდათა ორმეოცეთა დაფუძნებული იყო“ [35.3] სწორედ ამ ტერიტორიაზე — ტაძრის კარიბჭესთან აწამეს არაბებმა არაბი აბო. შემდგომ წმინდანის გვამი დადეს ურემზე და გადაიტანეს „გარეშექალაქსა“ და მიიტანეს დასაწველად ადგილსა მას, „რომელსა საგოდებელ ენოდების“ და დაკრძალეს „ქვეშე ხიდსა მას ქალაქისასა“ და აღმართეს პატიოსანი ჯვარი. ადგილმა მიიღო „ძალა კურნებისა“ და ქართველთათვის წმინდა ადგილად იქცა.

მოგვიანებით გაჩნდა პრობლემა ეკლესიის კუთვნილებისა. დ. კარიჭაშვილის ცნობით, ეკლესია ბერძნებს ეკუთვნოდათ, იგი 1792 წელს მიითვისეს (მ. ძ.) და აღადგინეს თბილისელმა სომხებმა. 1923-24 წლებში ეკლესია, როგორც ბევრი სხვა სალოცავი, კომუნისტურმა ხელისუფლებამ დაანგრია. 1998-2011 წლებში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შემდგომ ეკლესიამ აღდგა და დაიბრუნა თავისი პირვანდელი მფლობელი — ქართული მართლმადიდებლური სამოციქულო ეკლესია.

წმ. ორმოცი სებასტიელ მონამეთა ეკლესია ძველთაგანვე ქართულ მართლმადიდებლურ სალოცავს წარმოადგენდა და მავან სომეხ „მეცნიერთა“ ცრუ და ყალბი „წყაროები“ ვერანაირ კრიტიკას ვერ უძლებენ. სომხები ეყრდნობიან ვითომდაც 1226 წელს თბილისში ჩამოსული ვინმე ვანაკან ვარდაპედის ჩანაწერებს, რომელსაც ორმოცი მონამეთა ეკლესიაში (ჯალალ-ედინის მიერ გადამწვარ-დანგრეულ თბილისში 1225 წ.) სახარება გადაუნერია. გაერთიანებული საქართველოს უკანასკნელი მეფის — გიორგის VIII 1459 წელს გაცემულ სიგელში საუბარია ამ ეკლესიაზეც. ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფის — გიორგი XII დროს ეკლესიაზე პრეტენზია უკვე ბერძნებს გამოუცხადებიათ. მ. ძნელადის კვლევის საფუძველზე ეს ეკლესია, სავარაუდოდ, ვახტანგ გორგასლის მეუღლის — ბიზანტიის კეისრის ქალიშვილის — ელენეს სახელს უნდა უკავშირდებოდეს [42.1]. აღა-მაჰმად ხანის შემოსევების შედეგად 1795 წელს თბილისში ყველაფერი განადგურდა. როდესაც დაიწყო ძველი თბილისის არქეოლოგიური შესწავლა, აღმოჩენილი ეკლესიის ნანგრევებზე უწმინდესი და უნეტარესი ილია II ლოცვა-კურთხევით ორმოცი სებასტიელ მონამეთა სახელზე ტაძარი კვლავ (1998-2011 წწ.) აშენდა. ტაძრის ტერიტორიაზე ფუნქციონირებს თბილისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი, სადაც წარმოდგენილია ის არქეოლოგიური მასალა, რომელიც თბილისის კვლევის დროს აღმოჩნდა.

ეკლესიის საძირკველში არქეოლოგიური სამუშაოების წარმოების პროცესში აღმოჩნდა I-III საუკუნეების რომაული აბანო, რომელიც მაღალი სამშენებლო ტექნიკითაა შესრულებული. ცნობილი რომაული აბანოებისგან განსხვავებით, მას არ სჭირდებოდა წყლის გამაცხელებელი სათავსო, რადგან ბუნებრივად ცხელი გოგირდოვანი წყლებით ივსებოდა. აბანო სამი აუზითა და ერთი სათავსოთია წარმოდგენილი. შემორჩენილია რიყის ქვით ამოყვანილი სამხრეთისა და ჩრდილოეთის საძირკველის ნაშთი. წყლის აუზები როგორც ფორმით, ისე ზომით ერთმანეთისგან განსხვავებულია. დატანილია წყლის სადინრებიც. აბანოს კვლევა კვლავ მიმდინარეობს.

აბოს ნიში

ვახუშტის ცნობით, „ხიდის ყურის სამხრით არს საფლავი წმიდის აბოსი“ ე. ი. მცირე სამლოცველო მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე იდგა მეტეხის ხილთან, სადაც ჯვარიც იყო აღმართული. აბოს ნიშის

ჯვარზე ცნობები ერეკლე II-ს პერიოდიდან გვაქვს. გადმოცემით, კრწანისის ბრძოლის ველიდან გამოყვანილი მეფე ხიდთან შეჩერდა და წმინდა აბოს დაკრძალვის ადგილს და იქვე აღმართულ ჯვარს თაყვანი სცა. ამის შემდეგ მეფე ერეკლე თბილისში აღარ გაჩერებულა [31. 2].

XIX ს. დასაწყისში აბოს ნიშასთან ჯვარი კვლავ იყო აღმართული. 1829-1830 წლებში გენერალ პასკევიჩ-ერევანსკიმ (ერევანსკი ეწოდა ერევნის ელების გამო რუსეთ-ირანის 1826-1828 წლების ომის დროს) ნიში ორნამენტებით გაალამაზა, დადგა პორტიკი, ნიშას კარები შეაბა, მასში დაასვენა წმინდა იოანეს ხატი და დადგა ყულაბა. 1848-1850 წწ. საიდუმლო მრჩეველი, სენატორი ს. ვ. საფონოვი იწყებს წმინდა აბოს ნიშის განახლება-გამშვენიერებას. მან აქ წმინდანის ხატი დაასვენა და მინის კარი გააკეთებინა კლდეში. გრიგორ გაგარინმა (რუსი მხატვარი, რომელიც მ. ვორონცოვს ჩამოჰყვა თბილისში. საქართველოში ყოფნის დროს დიდი სამუშაო შეასრულა ძველი ძეგლების აღსადგენად). აბოს ნიშას თავისი დანერგული ხატი შესწირა. მე-19 საუკუნის 50-იანი წლებიდან დაიწყო მეტეხის ტაძრის შეკეთება. აქ აბო თბილელის ნიშიდან გამობრძანებული იქნა ხატები, ხიდის რეკონსტრუქციასთან დაკავშირებით (აქ დიდი ლითონის ხიდი ააგეს, რომელსაც ავლაბრის ხიდი ეწოდა, აქვე იყო მეორე პატარა ხიდი ფეხით მოსიარულეთათვის. მას კი მეტეხის ხიდს ეძახდნენ — იგივე ვირის ხიდი) გაიცა ბრძანება, რომ, პორტიკის დანგრევისას, წმინდა აბოს ნაწილების განსასვენებელი, როგორც საყოველთაო თაყვანისცემის ადგილი, ხელუხლებელი დარჩენილიყო. 1850 წელს პეტრე-პავლობის დღესასწაულს წმიდა აბოს ნიშა საზეიმოდ იკურთხა. მიხეილ საბინინმა ნიშას თავისივე დანერგული ხატი შეწირა. მეტეხის ძირში აგებულმა ლითონის ხიდის მშენებლობამ დააზიანა აბოს სამლოცველო. ავლაბრის ხიდისკენ მიმავალი გზა ნაყარი მიწით ამოივსო და მოსწორდა. ნიშს მალე რკინის გისოსი შემოავლეს [50. 1].

XX ს-ის დასაწყისიდან ალავერდელი მიტროპოლიტი კირიონი (საძაგლიშვილი) ცდილობდა, რომ აბოს ნიშასთან ტაძარი აეგო, მაგრამ იგი მალე როგორც პოლიტიკურად არასაიმედო პიროვნება, რუსეთში გადაასახლეს და 1903 წელს ორიოლის ეპარქია ჩააბარეს. [32.2]. აბოს ნიშასა და მეტეხის ხიდს, რომელსაც მოგვიანებით „მონამეთა ხიდი“ შეარქვეს, საკრალური მნიშვნელობა ჰქონდა. ხიდზე 1225 წლის 13 ნოემბერს ხვარაზმშაჰმა ჯალალ-ად-დინმა 100 000 ქართველი აწამა წმინდა ხატების არშეურაცხყოფისათვის. იგივე

გამეორა 1522 წელს თბილისში შემოჭრილმა ირანის შაჰმა ისმაილ I-მა, რომელმაც სიონის ტაძრის ღვთისმშობლის ხატი გაძარცვა და მტკვარში გადააგდო, შემდეგ კი მეტეხის ხიდის ყურეში მეჩეთი ააგო.

1951 წ. მეტეხის მიმდებარე ტერიტორიაზე ჩატარებულმა რეკონსტრუქციამ იმსხვერპლა მეტეხის კლდის იერსახე და მისი სინმინდეები. წმ. აბოს „სადილეგო-სამლოცველო“ და „მონამეთა ხიდი“ ახალი ხიდის მშენებლობის გამო ააფეთქეს, ხოლო ორთაჭალის ჰიდროელექტროსადგურის აშენების შემდეგ „მონამეთა ხიდის“ ბურჯი წყლით დაიფარა. აბო თბილელის ნიშის ადგილი მინით ამოავსეს და გაამწვანეს, დარგეს ხეები, რამდენიმე ათწლეულის შემდეგ მესხიერებიდან საერთოდ წაიშალა ნიშის ადგილსამყოფელი. კომუნისტებმა აბო თბილელის თავის კვეთის ადგილას მიაკრეს წარწერა „აქ ეწამა აბო თბილელი“. სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის ილია — II-ის ლოცვა-კურთხევით მეტეხის კლდის ძირში, წმინდა აბო თბილელის სახელობის ეკლესია და ნიშა აშენდა და 2007 წლის 13 იანვარს იკურთხა.

სიონი

სიონის ღვთისმშობლის მიძინების ტაძარი ცენტრალურგუმბათოვანი ნაგებობაა. ნაშენია ალგეთის თლილი ქვით. ფასადი სადაა და მოყვითალო ქვიშისფერი. სიონის ტაძარში ბევრი სინმინდე ინახება: მადლის ქვა, თომა მოციქულის თავის ქალა და წმინდა ნინოს ჯვარი. ჯვარი მემკვიდრეობით ქართველ მეფეებს გადაეცემოდა და სვეტიცხოვლის ტაძარში იყო დაბრძანებული. ვაზის ჯვრით მეფე მირიანმა სიკვდილის წინ მეფედ თავისი შვილი ბაქარი აკურთხა [4.10]. V საუკუნეში ჯვარი აღმოჩნდა წმიდა შუშანიკთან და სიკვდილის წინ გადასცა თავის მოძღვარს ანდრიას თბილისში წამოსაღებად, მაგრამ ანდრიამ ჯვარი სომხეთში წაიღო და XII ს-მდე ქართველთა მთავარი სინმინდე საქართველოში არ იმყოფებოდა. ანისის (1124 წ.) განთავისუფლების შემდეგ მეფე დავით IV-მ ჯვარი საქართველოში — მცხეთაში დააბრუნა. მეფე ვახტანგ III-მ (1301-1307 წწ.) ჯვარს სახატე გაუკეთა, რომელზედაც აღბეჭდილია წმინდა ნინოს ცხოვრების დეტალები. XVII-XVIII საუკუნეებში, როდესაც ქართლი ირან-ოსმალეთის მუდმივი შემოსევების ობიექტი გახდა, ჯვარი გადაიტანეს ყაზბეგის წმიდა სამების ეკლესიაში, მერე

კი იქიდან ანანურის ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიაში ჩააბრძანეს. 1749 წელს ჯვარი წმიდა ნინოს ხატით წაიღო თბილისის მიტროპოლიტი რომანოზმა (ერისთავმა) და მიართვა თავის დას მოსკოვში, ვახტანგ VI შვილის — ბაქარის მეუღლეს. სხვა ცნობის მიხედვით კი, წმიდა ჯვარი ქართველთა მეფე არჩილს გაუტანია საქართველოდან 1688 წელს. იმავე ცნობით, ჯვარი მოსკოვში ქართველ მეფეთა სასახლეში ესვენა. შემდეგ წმიდა ნინოს ჯვარი სოფელ ლისკოვოში ქართველ დიდებულთა მამულში ვახტანგ VI-ის შთამომავალს, გიორგი ალექსანდრეს ძეს გადაუბრძანებია. ამ უკანასკნელს ჯვარი რუსეთის იმპერატორ ალექსანდრესთვის მიუერთმევია 1801 წლის 12 სექტემბრის მანიფესტის გამოცემის აღსანიშნავად. რუსეთის იმპერატორმა 1802 წელს ვაზის ჯვარი საქართველოში დააბრუნა. აქედან მოყოლებული წმინდა ნინოს ჯვარი სიონის ტაძარშია დაბრძანებული. მისი გამობრძანება წელიწადში ორჯერ ხდება ნინობას.

სიონის ტაძრის ერთ-ერთი დიდი სინმინდე მადლის ქვაა, რომელზეც ასეთი გადმოცემა არსებობს: წმინდა მამა დავით გარეჯელი მოწაფეებთან ერთად იერუსალიმის მოსალოცად გაემგზავრა. იერუსალიმის კარიბჭესთან მდგარმა საკუთარი თავი ქალაქში შესვლის ღირსად არ ჩათვალა, იქვე გაჩერდა და მხურვალედ ილოცა. უკან დაბრუნებისას წმიდანმა იერუსალიმიდან სამი ქვა წამოიღო, რომელთაც მისი სინმინდის გამო იმხელა მადლი გამოჰყვათ თან, რომ იერუსალიმის პატრიარქს უფლის ანგელოზი გამოეცხადა და ამცნო ქალაქიდან დიდი მადლის გადინება. პატრიარქმა დავით გარეჯელს დაადევნა მდევარი, ორი ქვა დააბრუნებინა, მესამე კი მან საქართველოში ჩამოიტანა. მადლის ქვა დღესაც კურნავს სარწმუნოებით მვედრებელთ [36.2].

სიონის ტაძარი თბილისის დაარსებასთან ერთად უნდა აშენებულიყო, ამაზე მეტყველებს ჯუანშერის ცნობა, რომელიც გვამცნობს, რომ „გუარამ კურაპალატმან განაახლა საფუძველი ტფილისისა სიონისა“ 4/11 (VI ს.). ტაძრის დასრულება ადარნესე ერისთავის დროს მოხდა VII საუკუნეში. გადმოცემის თანახმად, გუარამი და ადარნესე აქვე არიან დაკრძალულები.

ტაძარი მრავალჯერ დაუნგრევია და დაურბევია მტერს, ამიტომ პირვანდელი სახით არაა მოღწეული. 1226 წელს, როცა ხვარაზმის შაჰმა ჯალალ-ად-დინმა თბილისი აიღო, მისი ბრძანებით, სიონის გუმბათს თავი მოხადეს და იქ მისი ტახტი დადგეს. სიონის ტაძრიდან გამოტანილი მაცხოვრისა და ღვთისმშობლის ხატები მეტეხის

ხიდზე დაასვენეს. თბილისის მოსახლეობას ებრძანა ხატებზე გადავლა. იმ დღეს ასიათასზე მეტი ქართველი ეწამა ქრისტესთვის, ჟამთააღმწერლის ცნობით „ათბევრი მიაღწია რიცხვი მოკლულთა“. სიონის ტაძარი მალევე შეაკეთეს. თემურლენგის პირველი ლაშქრობის დროს თბილისი ძალიან დაზიანდა. დარბეული იქნა სიონის ტაძარიც. დამპყრობელმა უნიკალური ბიბლიოთეკა წაიღო თბილისიდან. სავარაუდოდ, დიდი სააღმშენებლო პროცესი რომელიც XV საუკუნეში დიდმა მეფემ — ალექსანდრე I-მა (1412-1442 წწ.) დიდმა წამოიწყო, სიონის ტაძარსაც უნდა შეეხებოდა. აქვე, 1425 წელს იქნა აგებული სამიარუსიანი სამრეკლოც (ალა-მაჰმად ხანის შემოსევის დროს სამრეკლო დაინგრა).

XVI საუკუნიდან სიონის ტაძარი რამდენიმეჯერ გაიძარცვა და დაზიანდა ირანის შემოსევების შედეგად. 1522 წელს შაჰ ისმაილ-მა სიონის ღვთისმშობლის ძვირფასი თვლებით შემკული ხატი გაძარცვა და მტკვარში გადააგდო. კახელმა მწყემსებმა ხატი იპოვეს და კახთა მეფე ლევანს გადასცეს, რომელმაც იგი შეამკო და კვლავ სიონის ტაძარში დააბრუნა. 1657 წელს, როსტომ ხანის მმართველობის პერიოდში, ეპისკოპოსმა ელისე საგინაშვილმა სიონს სამხრეთის მხრიდან მცირე სამლოცველო (ეგვტერი) მიაშენა და ტაძარს ახალი გუმბათი დაადგა, ხელახლა მოახატვინა და მოართვევინა ჯვრის მკლავები და კარიბჭე. ელისე საგინაშვილი თბილელი მთავარეპისკოპოსი და მიტროპოლიტი იყო და ამავე დროს დედოფალ მარიაშის „სულთერი მამა“. ელისემ მეფე როსტომისგან სიონს მუდმივი შემოსავალი გაუჩინა. [23.2]. როსტომ ხანმა სიონის გვერდით ქარვასლა ააშენა და მისი შემოსავლიდან ყოველწლიურად ას მარჩილს სწირავდა ტაძარს. ელისე თბილელის დროს, 1657 წელს, მცირე სამლოცველოს მიშენება მოხდა სიონის ტაძრისთვის სამხრეთის მხრიდან. ტაძრის ჩრდილოეთ ფასადზე არსებული წარწერა გვაუწყებს, რომ 1710 წელს ვახტანგ VI-მ ტაძრის გარეთა კედლები ბოლნისის ტუფის ქვით მოაპირკეთა.

1723 წელს კახთა მეფემ — კონსტანტინე II-მ ლეკებთან ერთად აიღო თბილისი. სიონის ღვთისმშობლის ხატი დაიკარგა. როდესაც ვახტანგ VI-მ ქართლი დატოვა, ამ დროს რუსეთსა და თურქეთს შორის კონსტანტინოპოლის ხელშეკრულება დაიდო, რომლის თანახმად რუსეთმა ქართლი თურქეთს დაუთმო. დაიწყო ოსმალობის 12 წლიანი პერიოდი. ოსმალთა სულთანმა სიონის ტაძრის მეჩეთად გადაკეთება ბრძანა. ქართლის დიდმა თავადმა გივი ამილახვარმა თავისი გავლენა გამოიყენა და ოსმალებისგან ტაძრის ხელუხლებლობის

პირობა მიიღო. ალა-მაჰმად-ხანის ლაშქრობის დროს სიონის ტაძარი გადაინვა, განადგურდა მისი კედლის მხატვრობა და კანკელი.

ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმების (1801 წ.) შემდეგ, XIX საუკუნეში, სიონის ტაძარი რამდენჯერმე შეაკეთეს. საქართველოს მთავარმმართველმა პავლე ციციანოვმა მისი რესტავრაცია დაიწყო და ტაძარი მოიხატა. სამწუხაროდ, ტაძარში ნელ-ნელა ხდებოდა ქართული კვალის დაკარგვა, რაც გამოიხატა რესტავრაციის დროს რუსული არქიტექტურული სტილის შემოტანით. ტაძრის სადიაკვნეში წმინდა პეტრესა და პავლეს სახელობის სამლოცველო ყოფილა, რომელიც პ. ციციანოვის თხოვნით ალექსანდრე ნეველის სახელზე აკურთხეს. 1812 წელს აიგო სამიარუსიანი სამრეკლო, რომელიც აშენდა პეტერბურგიდან გამოგზავნილი პროექტის მიხედვით ეგზარხოს ვარლამის დროს. სამრეკლო აშენებული იქნა მაშინ, როდესაც რუსებმა აიღეს ქალაქი განჯა. კავკასიის მეფისნაცვლის — მიხეილ ვორონცოვის გადაწყვეტილებით 1851-1855 წლებში გრიგოლ გაგარინმა დაიწყო სიონის ტაძრის კანკელის აღდგენა და მოხატვა თავისივე პროექტით. საქართველოში მყოფი ალექსანდრე დიუმა გადმოგვცემს: „როცა თავადმა გაგარინმა მორთო ჯოჯოხეთის ტალანი, როგორც ამას თეატრს უწოდებენ, მან ხელი მიჰყო სამოთხის კარის შესრულებას, როგორც ეკლესიას ეძახიან. თბილისის კათედრალური ტაძარი მთლიანად მოხატულია ამ დიდი ხელოვანის მიერ და მსგავსად თბილისის თეატრისა, რომელიც თუ ყველა ზეუკეთესიარა, ყოველ შემთხვევაში ერთ-ერთი საუკეთესო თეატრია დედამიწის ზურგზე, სიონის ტაძარიც ერთ-ერთი ელეგანტური ეკლესიაა მთელს რუსეთში.“ სამწუხაროდ, გაგარინისეული მოხატვის დროს დაიკარგა შემორჩენილი ქართული მხატვრობის ნაშთები [11.1].

სიონის ტაძრის გალავანში იდგა საქართველოს-კათალიკოს პატრიარქის რეზიდენცია. რუსეთის მიერ საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმების შემდეგ კათალიკოს-პატრიარქთა ადგილი ეგზარხოსებმა დაიკავეს. 1917 წელს, როდესაც საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია აღდგა, სახლი ისევ საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის ადგილსამყოფელი გახდა. 1990 წელს მას ჩაუტარდა რეკონსტრუქცია.

საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ თბილისის ეკლესიებს მათი კუთვნილი ქონება ჩამოერთვათ, მათ შორის იყო სიონის საპატრიარქო ტაძრის ზარები, რომლებიც უკანასკნელად დაირეკა 1931 წლის 27 იანვარს, ნინოობას.

სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის — ილია II-ის აღსაყდრების შემდეგ ინტენსიურად წარიმართა სიონის ტაძრის სა-რესტავრაციო სამუშაოები. ძველი ქართული ნიმუშების მიხედვით გაკეთდა კანკელი. სიონის საკათედრო ტაძარი თბილისის ისტორიული მოვლენების თანაზიარი და განუყოფელი ნაწილია.

მთაწმინდა

მთაწმინდა თრიალეთის ქედის სამხრეთ-აღმოსავლეთი განშტოებაა. ძველად მთაწმინდა ერთ-ერთი გარეუბანი იყო და საეკლესიო ბაღებისა და ქალაქელების კუთვნილებას წარმოადგენდა.

წმინდამთა, განდევილთა მთა, მამა დავითის მთა, მწერალთა და საზოგადო მოღვაწეთა წმინდა მთა — ასე უწოდებდნენ მას საუკუნეების განმავლობაში.

მთაწმინდის ისტორია საუკუნეთა სიღრმეში იღებს სათავეს. მთა დასახლებული ყოფილა გვიანბრინჯაოსა და ანტიკურ ხანაში. ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების შემდეგ ქართლში, VI საუკუნის შუაწლებში, კათალიკოს ევლავის დროს ასურელი მამები ჩამოვიდნენ. ქართლი სასანიდური ირანის გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა. სასანიდები მაზდეანობასთან ერთად მონოფიზიტობის გავრცელებასაც უწყობდნენ ხელს (ბიზანტიის სანინაალმდეგოდ). სირიიდან მოსულ ცამეტ ასურელ მამათა მიზანი ქრისტიანული დოგმატიკური რელიგიის დაცვა-განმტკიცება იყო. წმინდა მამათა მოთავე იოანე ზედაზნელი ყოფილა. პირველად ანტიოქიიდან დავით გარეჯელი მოსულა ქართლში. თბილისის დასავლეთით აღმართული მთის ფერდობზე, პლატონ იოსელიანის ცნობით, კლდეში სენაკი გამოუკვეთავს მამა დავით გარეჯელს და მის ახლოს პატარა სამლოცველოც გაუმართავს. აქვე მოედინებოდა წყარო, რომელიც მამა დავითს ლოცვით გამოუთხოვია უფლისთვის სწეულთა განსაკურნებლად. ასურელ მამას მრავალ ლეგენდასა და სასწაულს მიაწერს ქართველი ხალხი. ხუთშაბათ დღეს მამა დავითი ჩამოდიოდა იმ ადგილას, სადაც ქაშვეთის ტაძარია და სადაც ადრე დედათა მონასტერი ყოფილა. ამ მონასტერში ღირსი მამა ქადაგებდა, იცავდა მართლმადიდებლობას, რასაც მონოფიზიტი ქრისტიანები და მაზდეანი მოგვები უპირისპირდებოდნენ. მამა დავითი მალე წავიდა თბილისიდან, მაგრამ ქალაქის მკვიდრთ მისდამი მოწინება და სიყვარული დიდხანს არ განელეებიათ, ამიტომაც მის სამკვიდრო

უსახელო მთას მამადავითის სახელი უწოდეს [33.1]. ზუსტი ცნობები მამადავითის ეკლესიის შესახებ მემატრიანეს არ შემოუნახავს. ცნობილია, რომ აქ შუა საუკუნეებში ათონის მთაზე მდებარე ივერიის ღვთისმშობლის ხატის სახელობის ეკლესია იდგა, ქართველი მეფეები და დიდებულები დიდი მონივნებით ეპყრობოდნენ ამ ადგილს. ბერად აღკვეცის შემდგომ „ტფილისსავე მონასტერსა შინა“ აქ ქართლის მეფე დავით X დამიანეს სახელით ცხოვრობდა, აქვე გარდაიცვალა რუისის ეპისკოპოსი ნიკოლოზიც (XVI ს.). ტაძარი დროთა განმავლობაში დაინგრა და მის ადგილას, 1542 წელს ათონიდან ჩამოსულმა ბერებმა დავით და ნიკოლოზ გაბაშვილებმა ააგეს წმინდა დავითის ახალი მონასტერი, რომელსაც მთის ძირში არსებული მიწები და შემოგარენი შესწირეს.

XVIII ს-ის ისტორიულ საბუთებში აღარ გვაქვს რამე ცნობა მთაწმინდის შესახებ. ვახუშტის ცნობით, „დასავლით, იშეტუტრუქის კლდესა შინა არს მონასტერი მთაწმინდა სადა აწ ცარიელი“ [6.338]. პლატონ იოსელიანი თვლის, რომ იშეტუტრუქი სომხური სიტყვაა. იგი თბილისში სომხების ჩამოსახლების დროიდან, ვახუშტამდე ერთი საუკუნით ადრე გვხვდება. ჩამოსულ სომხებს ჰყავდათ სახედრები და გამოსაკვებად ამ მთისკენ გარეკავდნენ ხოლმე. პროფ. მელქისეთ-ბეგს მიაჩნდა, რომ იშეტუტრუქი იმ მცენარის სახელწოდება იყო, რასაც სახედრები მიირთმევდნენ და ამ ადგილსაც ამიტომ ეწოდა ასე. 1735 წლის თბილისის გეგმაზე იშეტუტრუქი 44 ნომრითაა აღნიშნული, ხოლო მთაწმინდა — 45-ით. ვახუშტის ცნობა იშეტუტრუქთან დაკავშირებით ბევრ მკვლევარს საეჭვოდ მიაჩნია, ვინაიდან სხვადასხვა ზემომოყვანილ და ასევე 1800, 1802 წლის რუკებზე იგი თაბორის სამხრეთითაა აღნიშნული და სოლოლაკის მთისა და მისი ერთი ნაწილის სახელწოდება უნდა იყოს.

მთაწმინდაზე მოგვიანებით განმარტოვდა ერეკლე II, როდესაც მას შვილი — სოლომონი გარდაეცვალა (1765 წ.). აქაურობას ხშირად სტუმრობდა ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფე გიორგი XII, რომელსაც სურვილი ჰქონდა, აღედგინა ტაძარი და მიმდებარე ტერიტორია გაეწმინდა ჩირგვისაგან. 1809 წელს კათალიკოს ანტონ II-ს დავალებით ეკლესიის განახლება დაევალა მღვდელ თომა გრიგორიევს. ხალხის მიერ შეგროვილი თანხით ეკლესია გადაიხურა, შეილესა და ანტონ კათალიკოსის ლოცვა-კურთხევით ფერისცვალების სახელზე იკურთხა, რადგან მამა დავითი გარეჯში ფერისცვალების ეკლესიაში იყო დაკრძალული. 1817 წელს კავკასიის მთავარმმართველის — ალექსანდრე ერმოლოვის ბრძანებით

ეკლესიისაკენ მიმავალი გზა ბუჩქრანისაგან გაინმინდა და გაფართოვდა. ეკლესიის ეზოც ქვის გალავნით შემოიღობა და მცირე ზომის სამრეკლო აიგო. XIX ს-ის შუახანებისთვის ტაძარი დაშალეს და მის ადგილას ახალი ეკლესია ააშენეს თბილისის საზოგადოების შემოწირულობებით. უსახსრობის გამო ტაძრისთვის კანკელი ანჩისხატიდან წამოიღეს, კედლები კი შედარებით გვიან მოიხატა ძირითადად ქართველი წმინდანებით. ეკლესიასთან დაარსდა სამრევლო სკოლა. ტაძრის მახლობლად მდებარეობს მამა დავით გარეჯელის სენაკი, აგრეთვე, საკურნებელი თვისებების მქონე წყარო. ასურელი მამის სახელზე აღდგომის მეშვიდე კვირას დიდი დღესასწაული — მამადავითობა იმართება.

მამადავითის ეკლესიის ეზო დათმობილი აქვს ქართველ მწერალთა და საზოგადო მოღვაწეთა პანთეონს, რომლის დაარსების იდეა 1915 წელს, აკაკი წერეთლის გარდაცვალების დღეებში გაჩნდა. აქ უკვე განისვენებდა ილია ჭავჭავაძე. მთაწმინდის პანთეონის ოფიციალური გახსნა 1929 წელს მოხდა, როდესაც აქ 100 წლის წინ გარდაცვლილი ალექსანდრე გრიბოედოვის (მწერალი და დიპლომატი) ნეშტი გადმოასვენეს თეირანიდან. პანთეონში საქართველოს ღირსეული შვილები არიან დაკრძალულნი.

მთაწმინდის პარკი გეოგრაფიული მდებარეობითა და საინტერესო ინფრასტრუქტურით თბილისის ერთ-ერთი ყველაზე კოლორიტული ნაწილია. ადგილი ერთნაირად იზიდავს როგორც ადგილობრივ მცხოვრებლებს, ისე ტურისტებს. მთაწმინდაზე პარკი 1930 წელს გაშენდა. პარკამდე ორი გზა მიდის: ფუნიკულიორის რკინიგზა და სამანქანო გზა. ასევე არსებობდა საბაგირო გზაც, რომელიც „ზემელიდან“ გონდოლების საშუალებით პარკში ადიოდა. საბაგირო 1958 წელს გაიხსნა, მაგრამ 1990 წელს მოხდა საშინელი ტრაგედია — განყდა ბაგირი, რასაც ადამიანთა მსხვერპლი მოჰყვა. ბოლო პერიოდში დღის წესრიგში კვლავ დგას საბაგირო გზის განახლება. ფუნიკულიორის რკინიგზას სამი გაჩერება აქვს. რკინიგზის შუა გაჩერებით მთაწმინდის მწერალთა და საზოგადო მოღვაწეთა პანთეონში გადავდივართ. ზედა სადგურზე თავის დროზე კოშკურებიანი ორსართულიანი ნაგებობა „როტონდა“ აიგო, სადაც იმავდროულად კაფე-ბარი და რესტორანი იყო განთავსებული. ძველი რესტორანი 1936-38 წლების რეკონსტრუქციის შედეგად შეიცვალა და მას მესამე სართული დაემატა. ფუნიკულიორის საბაგირო რკინიგზა 1900 წლის ივლისში ფრანგი ინჟინრის — ბლანშის მიერ დაპროექტდა. რკინიგზის სიგრძე 501 მეტრია. მშენებლობა 1905

წელს დასრულდა. მთანმინდის პარკის რეკონსტრუქციასთან ერთად მოხდა ფუნქციური განახლებაც. პარკს დავადა მრავალი ატრაქციონი და თანამედროვე ტიპის კულტურული ღონისძიებების ჩასატარებელი ინფრასტრუქტურა.

ქაშვეთი

ძველი თბილისი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი უბანი გარეთუბანი იყო (კალას გალავნის ჩრდილოეთი და დასავლეთი ტერიტორია). უბნის განვითარებას ხელი შეუშალა საქართველოს საგარეო პოლიტიკურმა მდგომარეობამ XIII-XV საუკუნეებში. მისი ქალაქის უბნად გადაქცევა მომდევნო საუკუნეებში დაიწყო და აქ ძირითადად წვრილი ვაჭრები და ხელოსნები ცხოვრობდნენ. ვახუშტის გეგმის თანახმად XVIII ს-ის პირველ მეოთხედში გარეთუბნის ზღვარი ქაშვეთის ეკლესიის მიდამოებამდე აღწევდა. გაჩნდა თავადთა სახლები, რომლებიც ერთმანეთისგან დიდი მანძილით იყო დაშორებული (ეროვნული მუზეუმის ადგილას არაგვის ერისთავის სახლი იდგა, ოფიცერთა სახლის ადგილას თავად ციციშვილის და ა. შ.) [12.4]. გარეთუბანსა და ქალაქს შორის მთავარი გამყოფი გზა დიდის კარზე ავანანთხევით გადიოდა. ვახუშტის მიერ შედგენილ თბილისის გეგმაზე ხევი იხსენიება სალაღაკის წყლის სახელით, რომელსაც XIX ს-ში სოლოლაკის ხევი ეწოდა. ხევს ჩაუყვებოდა კოშკებითა და ბურჯებით გამაგრებული ქალაქის ჩრდილოეთ კედელი (დიდმისკარი). ავანანთხევზე თბილისისა და გარეთუბნის დამაკავშირებელი ორი ხიდი იყო გადებული „მეიდნისკარი ხიდითა“ და „მუხრანისხიდით“ (წყლისკართან).

გარეთუბანში, იმ ადგილას, სადაც ახლა ქაშვეთის ეკლესიაა, VI ს-ში უკვე ეკლესია იდგა. ისტორიულ საბუთებს მისი სახელი არ შემოუნახავთ. VII საუკუნეში, როდესაც ქართველი ხალხი მაზდეანთა და მონოფიზიტთა იდეოლოგიური ზენოლას განიცდია, საქართველოში ჩამობრძანდა ცამეტი ასურელი მამა, რათა ხელახლა ექადაგათ მართლმადიდებლობა და რწმენაში გაეძლიერებინათ ქართველი ერი. წმინდა ბერებმა ქართლის თითო კუთხე აირჩიეს საქადაგებლად. მათგან ერთ-ერთმა, დავით გარეჯელმა, მთანმინდაზე დაიდო ბინა და საფუძველი დაუდო გარეთუბანში მდებარე ახალი ეკლესიის — ქაშვეთის დაარსებას. არსებობს ლეგენდა ქაშვეთის დაარსების შესახებ.

იმ ადგილას, სადაც ამჟამად ქაშვეთის ტაძარია, ადრე დედათა მონასტერი იყო. მონასტერში ხშირად დადიოდა მამა დავითი და ქადაგებდა ქრისტეს მოძღვრებას. მან უამრავი ადამიანი მოაქცია ჭეშმარიტ რჯულზე. მოგვებს სურდათ, დავითი თბილისიდან განედევნათ, ფეხმძიმე დედაკაცი მოისყიდეს და წმინდა მამას მასთან მრუშობა დასწამეს. მამა დავითი უფალს შეევედრა ხალხისთვის სასწაული ეჩვენებინა. აილო ჯვრიანი კვერთხი, შეეხო დედაკაცის მუცელს და უფლის სახელით ჩვილს უბრძანა, ეუნყებინა ნამდვილი მამის სახელი. მოხდა სასწაული. ჩვილმა მყისვე ამოიღო ხმა დედის მუცლიდან და თქვა, რომ მამამისი მჭედელი იყო. მამა დავითმა დედაკაცს უთხრა: „შენ ქვას შობ“ და ასეც მოხდა, დედაკაცმა ქვა შვა. შემდეგ კი ამ ადგილას ააგეს ტაძარი, რომელსაც ქვაშვეთი — ანუ ქაშვეთი ეწოდა. მამა დავითი ამ ამბების შემდეგ განერიდა თბილისს და გარეჯის უდაბნოში დასახლდა.

ქაშვეთის შესახებ ისტორიული ცნობები მწირია. პირველად ის XIV საუკუნის დოკუმენტში, „ძეგლი ერისთავთა“ გვხვდება. XV საუკუნის რამდენიმე ცნობაში მისთვის მიწების შეწირვაზეა საუბარი. სეხნია ჩხეიძე მოგვითხრობს, რომ 1723 წელს, თბილისიდან წასულ მეფე ვახტანგ VI მოქალაქეები დახვდნენ ქაშვეთს და ეხვეწნენ, რათა ქალაქი არ დაეტოვებინა [31.3]. ვახუშტის რუკის თანახმად, ქაშუეთთან ერთდებოდა თბილისის სამივე კარიდან გამოსული გზა: კოჯრის, დიღმისა და წყლისკარის. ქაშვეთიდან კი იწყებოდა მთავარი სატრანზიტო გზები როგორც სამხრეთისკენ, ისე ჩრდილოეთისკენ.

ქაშვეთის ეკლესიის შესასვლელთან არსებული წარწერით ვიცობთ, რომ 1754 წელს ეკლესია აღადგინა პოლიტიკურმა მოღვაწემ, ქართლის სადროშოს სარდალმა და გორის მოურავმა გივი ამილახვარმა, 1755 წელს კი დავით ამილახორმა მოახატვინა ნიკოლოზ აფხაზს. საქართველოს ავტოკეფალიის გაუქმების შემდეგ ეგზარქოსმა ვარლამმა ქაშვეთში ააშენა კარიბჭე, რაზეც გვამცნობს ქვედა ეკლესიის შესასვლელთან არსებული წარწერა. გივი ამილახვრის ამენებულმა ეკლესიამ 1864 წლამდე იარსება. ვ. ბერიძე ვარაუდობდა, რომ ძველი ქაშვეთის ეკლესია ძველი გავაზის მსგავსი უნდა ყოფილიყო [36.4].

1837 წელს, საქართველოში ჩამოვიდა რუსეთის იმპერატორი ნიკოლოზ I სამხედრო გარნიზონის დასათვალისწინებლად. იმპერატორი ქაშვეთის ეკლესიაში წირვას უნდა დასწრებოდა და სპეციალურად ამისთვის სასწრაფოდ დაინყეს გალავნის შეკეთება, ნაწილი აგურითა და გაჯით, ხოლო ნაწილი წვრილად დახერხილი, შეღები-

ლი ფიცრის ბადურით განაახლეს. რუსულმა ადმინისტრაციამ ქაშვეთის ეკლესიის სამხრეთით მდებარე ძველი ყაბახის ტერიტორიაზე მოაწყო სამხედრო წრთვები და საკმაოდ ვრცელი ადგილი სამხედრო სწავლების მოედნად გადააქცია. 1856 წელს თბილისში ჩამოვიდა კავკასიის ახალი მეფისნაცვალი ალექსანდრე ბარიატინსკი, რომლის გადაწყვეტილებით ქაშვეთის ტაძრის მიმდებარე ფერდობზე დაიგეგმა საზოგადოებრივი ბაღის მშენებლობა. ბაღი, რომელიც პრივილეგირებული მოსახლეობის სასეირნო ადგილს წარმოადგენდა, საზეიმოდ გაიხსნა 1865 წელს და მას იმპერატორი ალექსანდრე II-ის საპატივსაცემოდ „ალექსანდრეს ბაღი“ ეწოდა [36.5].

ქაშვეთის ეკლესიის გვერდით მდგარი სამხედრო სასწავლებლის ზარბაზნების სროლებით გამოწვეულმა ვიბრაციამ დროთა განმავლობაში ტაძრის კედლების დაზარადა და დახეთქვა გამოიწვია. ტაძარში, სადაც წირვა-ლოცვა რუსულ ენაზე მიმდინარეობდა, ღვთის მსახურება შეწყდა. რუსეთის სინოდმა არ დააფინანსა დაზიანებული კედლების აღდგენა. მალევე შეიქმნა კომისია, რომელმაც დადო დასკვნა, რომ ტაძარი საშიში არ იყო წირვა-ლოცვის წარმართვისთვის და ლიტურგია კვლავ განაახლდა.

1897 წელს ქაშვეთის ეკლესიაში წინამძღვრად დანიშნულმა დეკანოზმა მარკოზ ტყემალაძემ გადაწყვიტა ახალი ეკლესიის აშენება და დაუკავშირდა გივი ამილახვრის შთამომავალ გენერალ ივანე ამილახვარს, რომლისგან თანხმობის მიღება იმ პირობით მოხდა, რომ ახალი ეკლესია სამთავისის ეკლესიის გვეგმით იქნებოდა აშენებული. მარკოზ ტყემალაძემ მოახერხა საქართველოს ეგზარქოსის — ფლაბიანეს დაყოლიება, რომ მშენებლობისთვის საჭირო თანხა სესხად აეღოთ რუსეთის ეკლესიის უწმიდესი სინოდისგან. თუმცა მოულოდნელად ვითარება შეიცვალა — ფლაბიანე საქართველოდან გადაიყვანეს, რის გამოც სესხის მიღების საქმე გართულდა. მიუხედავად ამისა, დეკანოზმა მარკოზ ტყემალაძემ ფარ-ხმალი მაინც არ დაყარა, მან ისარგებლა თბილისში რუსეთის ეკლესიის უწმიდესი სინოდის სამეურნეო ნაწილის დირექტორის — ოსტროუმოვის ჩამოსვლით, რომელიც დახმარებას დაჰპირდა. თუმცა, მალე იგი ქაშვეთის ეკლესიის წინამძღვრის თანამდებობიდან გაათავისუფლეს და სიონის ტაძრის დეკანოზად გადაიყვანეს, ქაშვეთის წინამძღვარი კი გახდა დეკანოზი ესტატე ელიაშვილი (შემდგომში — ეპისკოპოსი ექვთიმე). ხოლო 1903 წელს წინამძღვრად დაინიშნა მღვდელი კალისტრატე ცინცაძე, რომელმაც დიდი წვლილი შეიტანა ქაშვეთის ეკლესიის მშენებლობაში. 1901 წელს საქართველოში

ჩამოვიდა ახალი ეგზარქოსი, მთავარეპისკოპოსი ალექსი, რომელსაც ქაშვეთის ტაძრის პროექტი არ მოეწონა და მისი გადაკეთება ბრძანა. ეგზარქოს ალექსის პოზიციამ საქმე გააჭიანურა. 1903 წელს ეს უკანასკნელი შეხვდა ქაშვეთის ეკლესიის სამშენებლო კომიტეტს დაჰპირდა და განუცხადა მათ — ეკლესიას რუსული გუმბათი უნდა დაედგასო! როცა ახალი გუმბათის პროექტი წარუდგინა ეგზარქოსმა სამშენებლო კომიტეტს, ივანე ამილახვარს ჰკითხა: „განა ეს არ სჯობს?!“ ამილახვარმა უპასუხა: „შეიძლება, ეს ჯობდეს კიდევაც, მაგრამ, ჩვენ ეს გეგმა ავირჩიეთ, როგორც ჩვენს მამა-პაპათაგან გამომუშავებული და გადმოცემული“. განრისხებულმა ეგზარქოსმა ამილახვარს სიტყვა გააწყვეტინა: „თუ თქვენი წინაპრები სისულელეს სჩადიოდნენ, ჩვენ ის არ უნდა გავიმეოროთ!“ ივანე ამილახვარი ძალზე აღშფოთებულა, მაგრამ ეგზარქოსს აღარ შეპასუხებია და ლეოპოლდ ბილფელდისთვის უთქვამს: ლეოპოლდ პეტრეს ძევ, შეუდეთ ჩვენს მეუფეს (იგულისხმება რუსი ეგზარქოსი — ავტორი) ის, ალბათ, ჩვენთან შეხვედრამდე ვინმემ გააბრაზაო, თუმცა, საბედნიეროდ, მალე ეგზარქოსი სხვაგან გადაიყვანეს. ქაშვეთის წმინდა გიორგის ეკლესიის მამულების გამგე კომიტეტის გადაწყვეტილებით, რომელსაც ხელმძღვანელობდა ივანე ამილახვარი, ტაძრის გეგმა და ხარჯთაღრიცხვის შედგენა ლეოპოლდ ბილფელდს დაევალა. კომიტეტმა ტაძრის მშენებლად მოიწვია იტალიელი ანჟელო ანდრეოლეტი, რომელმაც ხუროთმოძღვრად დანიშნა ედუარდ ანდრეოლეტი. ტაძრის მშენებლობის ზედამხედველობა და ხელმძღვანელობა დააკისრეს დეკანოზ კალისტრატე ცინცაძეს.

დღევანდელი ნაგებობის მშენებლობა 1904 წლის 12 ნოემბერს დაიწყო. საყრდენთან არსებული პრობლემების გამო მიიღეს გადაწყვეტილება, რომ ორსართულიანი ეკლესია აშენებულიყო, ერთი — ღრმა საძირკვლის ხარჯზე, ხოლო მის თავზე სამთავისის ეკლესიის ანალოგი ყოფილიყო. ქვედა ეკლესია 1909 წელს, მთავარი ტაძრის დასრულებამდე მოეწყო. თავდაპირველად ის სული წმინდის სახელობაზე ყოფილა ნაკურთხი, მაგრამ 1945 წელს ჩატარებულა სარემონტო სამუშაოები და ტაძარი წმინდა მთავარმონამე ირინეს სახელზე იკურთხა. 1919 წლიდან აქ დგას ორბელიანთა ყოფილი სასახლის ეკლესიის კანკელი, რომლის კორპუსი და ხატები მხატვრის გ. გაგარინის მიერაა შესრულებული.

ტაძრის ფასადის ჩუქურთმების ესკიზები არქიტექტორმა ე. ანდრეოლეტიმ შეასრულა საქართველოს სხვადასხვა ეკლესიების ნიმუშების საფუძველზე, ხოლო ნეოფატე აგლაძემ მოაჩუქურთმა.

1904 წელს დანყებული ეკლესიის მშენებლობა 1910 წელს დაასრულა. 1910 წლის 31 ოქტომბერს საზეიმოდ აკურთხეს ქაშვეთის ეკლესია. კურთხევას დიდძალი ხალხი დაესწრო. ზაქ. ფალიაშვილმა ეკლესიის კურთხევის დღეს გიმნაზიისა და ფილარმონიის მომღერალთაგან გაერთიანებული, ძლიერი გუნდი გამოიყვანა. ეკლესიაში მოვიდა საქართველოს მაშინდელი ეგზარქოსის რუსული გუნდიც. ეგზარქოსმა მოსთხოვა ზაქარიას ადგილის გათავისუფლება თავისი გუნდისათვის. ზაქარია ფალიაშვილმა არასგზით არ დაუთმო, თავის გუნდს ფეხი არ მოაცვლევინა და იქვე ლოტბარობდა ბოლომდე. უნაყოფო უსიამოვნებისა და შეჯახების შემდგომ ეგზარქოსის გუნდი იძულებული გახდა, სხვა ადგილი მოეძებნა. ისინი რუსულად გალობდნენ, ზაქარიას გუნდი კი — ქართულად. 1947 წ. ქაშვეთის ტაძარი მოხატა ლადო გუდიაშვილმა კალისტრატე ცინცაძის დაკვეთით.

ლურჯი მონასტერი

ძველი თბილისის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან უბანში — ვერაზე, რომელიც ადრე შუასაუკუნეებსა და შემდგომ პერიოდშიც სოფელს წარმოადგენდა ეკლესია — ლურჯი მონასტერი დგას. ეკლესია XII-XIII ს-შია აშენებული. ლურჯი მონასტრის კარის თავზე არსებული ცხრასტრიქონიანი წარწერა გვამცნობს, რომ ტაძარი ანდრია პირველწოდებულის სახელზე აუგია ქართლის ამირთ-ამირა აბულასანის ძმას, ქართლის მთავარეპისკოპოსყოფილ ბასილ იობისძეს თავის საძვალედ [12.4]. არსებობს ვარაუდები, რომ ტაძრის აგების დროს ვერა ქალაქის ფარგლებში იყო მოქცეული, თუმცა ამის დამადასტურებელი ისტორიული წყარო არ გავაჩნია. ამირთ-ამირა შუასაუკუნეების საქართველოში ერთ-ერთი დიდი თანამდებობაა, რომელიც დანესდა XII საუკუნის ბოლოს და XV საუკუნამდე ასე ეწოდებოდა თბილისის გამგებელს — ქალაქის თავს. ამირთ-ამირა იყო მეჭურჭლეთუხუცესის „ქვეშე დანესებული“ მოხელე. ამიტომ სავსებით შესაძლებელია, რომ მას ხელი მიუწვდებოდა ქალაქის შემოგარენსა და სოფლებზე. ვერეს ადრინდელი სახელი კვირეთ-სკორეთია. ვახუშტი ბატონიშვილი აღნიშნავს, რომ „კოჟრით ჩრდილოთ კერძარს კვირეთის მდინარე. აწ წოდებული ვერე [6.10]“. სკვირეთის ხევი თრიალეთისკენ მიმავალი უმოკლესი გზა იყო. XVIII ს-ში ვერე უკვე სოფელია და გაბაშვილთა მამული. გაბაშვილთა საგვარეულო

ამ ტერიტორიაზე დამკვიდრდა მას შემდეგ, რაც დავით და ნიკო გაბაშვილებმა 1542 წელს მთანმინდაზე მამადავითის ეკლესია ააგეს.

ლურჯმა მონასტერმა მრავალჯერ შეიცვალა სახელი. ვახუშტი გადმოგვცემს: „ტფილისის ჩრდილოთ არს ლურჯი მონასტერი, ეკლესია წმიდისა გიორგისა, უგუმბათო, დიდი ან ხუცისამარ“ [6.8]. გუმბათის ლურჯი შორენკეციით მოპირკეთების გამო ტაძარს ლურჯი მონასტერი შეარქვეს.

XIX ს-ში ტაძარს იოანე ღვთისმეტყველის სახელით მოიხსენიებდნენ. ტაძარში წირვა-ლოცვა ამავე საუკუნის 20-ან წლებში შეწყდა მისი ძლიერი დაზიანების გამო. მიტოვებულ ეკლესიაში რუსეთის ხელისუფლებამ თოფის წამლის საწყობი მოაწყო. ვერეს მრევლი ლურჯი მონასტრის ახლოს მდგარ მცირე ეკლესიაში დადიოდა, რომელიც დაუნგრევიათ XIX ს.70-იან წლებში. პლატონ იოსელიანის თანახმად, ეკლესია სპეციალურად ლურჯი მონასტრის მრევლისთვის იყო აგებული. ჟურნალ „დროებაში“ ამ ეკლესიის შესახებ საინტერესო ცნობაა, საიდანაც ვიგებთ, რომ „ღენერალ ყორღანოვის“ სახლის გვერდით მდგარა უკვე ჩამოქცეული და დანგრეული ეკლესია, სადაც უპოვნიათ ქვაზე შესრულებული წარწერა: „აშენდა ესე წმინდა ესტატეს ეკლესია ღვთისა განკურთხეულისა და ამაღლებულისა საქართველოს დედოფლის თამარის ბრძანებით“. აღნიშნული წარწერა მიუკვლეველია.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში დადგა ეკლესიის აღდგენის საკითხი. სამხედრო უწყებამ საბოლოოდ გაათავისუფლა ტაძარი და დაიწყო მისი რესტავრაცია საეპარქიო არქიტექტორ ალ. ჩიჟოვის მიერ. გუმბათის დადგმამ იერსახე შეუცვალა ტაძარს. 1873 წელს აქ წირვა-ლოცვა განახლდა.

ბოლშევიკების მიერ საქართველოს დაპყრობის შემდეგ დაინგრა და დაიხურა ეკლესიების უმრავლესობა. სხვა მრავალი ეკლესია-მონასტრის მსგავსად ლურჯი მონასტერიც სხვადასხვა ფუნქციის მქონე ნაგებობად იქცა. ცოტა ხანში ტაძრის შენობაში ქართული მედიცინის ისტორიის მუზეუმი ფუნქციონირებდა [22.3].

საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ ლურჯ მონასტერში აღდგა ღვთისმსახურება. მოიხატა კედლები, დაიდგა კანკელი, რომელიც ძირითადად ეროვნული თემატიკითაა გაჯერებული. შეიცვალა ძველი გუმბათი. ლურჯი მონასტერი საქართველოს ისტორიის უახლესი პერიოდის მნიშვნელოვანი მატერიალური კულტურის ძეგლია.

ჯვრისმამა

ჯვრის მამა მცირე ზომის, აგურის წყობით ნაგები, გუმბათოვანი ეკლესიაა XVI საუკუნისა. ვახუშტის თანახმად, თბილისის ეკლესიათა შორის, სიონის შემდეგ მოხსენიებულია „ეკლესია ჯვარის, გუნბათიანი, შვენიერი, რომელიც განაახლა იმერლიშვილმან“ [6.9]. არსებობს მოსაზრება, რომ ტაძარი აშენდა მაშინ, როდესაც ვახტანგ გორგასალმა თბილისი დააარსა და დაინგრა თემურლენგის შემოსევების დროს. ვ. ბერიძე თვლის, რომ ტაძარი XVI ს-ის ძეგლია. დ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონის მიხედვით, „ჯვარისმამა“ იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის წინამძღვარს ნიშნავს. ტაძარი იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის საკუთრება-მეტოქი იყო და თავისი სახსრებით ინახავდა იერუსალიმის ქართველთა ჯვრის მონასტერს. ტაძარი ოდიდგანვე ითვლებოდა იერუსალიმში მყოფი ქართველთა მონასტრების ბერების სადგომად. მოსე ჯანაშვილი აღნიშნავს, რომ ჯვარის მამის ტაძარს მეფე სვიმონმა 1611 წელს შესწირა სამღებრო სოფელ დირბში. სხვა მეფეთაგანაც შეწირული ჰქონდა სოფლები, ყმები და ულუფა, ხოლო მისი წინამძღვარი შემოსავალს უგზავნიდა იერუსალიმის ქართულ ტაძარს. „ჯვარისმამა“ პირველად მოიხსენიება გიორგი მეფის წყალობის წიგნში, რომელიც 1678 წელს მიეკუთვნება და ამ მონასტრისადრია ბოძებული. ქართველი მეფეები ტაძარს ყოველთვის დიდ ყურადღებას აქცევდნენ, როგორც ქრისტიანთა მთავარი ქალაქის საყდრის მეტოქს. იგი ყოველთვის ეკუთვნოდა იერუსალიმის სამი ეკლესიის — წმ. ელიას, წმ. ჯვრისა და წმ. იაკობის ბერებს. ალა მაჰმად ხანის მიერ თბილისის აოხრებისას, ჯვრის მამის ტაძარიც დაზიანდა და 1825 წელს წინამძღვარ ბენედიქტეს მიერ იქნა აღდგენილი, ამ დროს მას მინაშენიც დაემატა. 1921 წლამდე ტაძარი იერუსალიმის საპატრიარქოს ეკუთვნოდა. ქართველთა გავლენა იერუსალიმში შესუსტდა XVII საუკუნის დასასრულს, ყველა ქართული სავანე ბერძენთა ხელში გადავიდა და იერუსალიმის საპატრიარქოს დაექვემდებარა. საქართველოში ჩამოსული ანტიოქიისა და იერუსალიმის პატრიარქები ძირითადად ჯვრისმამას სტუმრობდნენ [16.1].

საბჭოთა პერიოდში ეკლესიის მოხატული კედლები შეათეთრეს. 1983 წელს ჯვრის მამის მიმდებარე ტერიტორიის რეკონსტრუქცია განხორციელდა: აიღეს ეკლესიის გარშემო არსებული საცხოვრებელი სახლები და დაუქნები. 1989 წლიდან მოყოლებული ტაძარი კვლავ მოქმედია. ჯვრისმამა ერთადერთი ტაძარია, სადაც ფრესკაა

წმინდა მონამე ხათუნასი. წმინდა ხათუნა ერთ-ერთი იმ ასიათასი მონამეთაგანი უნდა იყოს, რომელიც ჯალალ-ად-დინის შემოსევის დროს ეწამა.

კლდისუბანი

სოლოლაკის ქედის ფერდობზე მდებარე უბანს კლდოვანი რელიეფის გამო ძველად კლდის უბანს უწოდებდნენ. ძნელად მისაღვომი უბანი ძირითადად ქალაქის ღარიბი მოსახლეობით იყო დასახლებული და ბანურ-ტერასული სახლებით წარმოდგენილი. მას ორ ნაწილად ყოფენ — ქვემო და ზემო ბეთლემად. ამიტომ ხშირად კლდისუბანს ბეთლემის უბანსაც უწოდებენ. მიკროუბანში ბევრი ისტორიული ღირებულების მქონე ძეგლია შემორჩენილი.

კლდისუბნის მნიშვნელოვანი კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლია ბეთლემის ეკლესია, რომელსაც ძველად „ფეთხანისაც“ უწოდებდნენ. ტაძარი მაცხოვრის შობის სახელზეა ნაკურთხი, თუმცა ძველად ღვთისმშობლის მიძინების სახელის იყო. გადმოცემის თანახმად ბეთლემის ეკლესიას საფუძველი ვახტანგ გორგასლის მეფობის დროს ჩაყრია და დედაც აქ დაუკრძალავს. თუმცა წერილობითი წყაროებით ვერ ვახერხებთ ამის დადასტურებას. სარესტავრაციო სამუშაოების ჩატარების შედეგად გამოვლინდა ძველი ეკლესიის აფსიდის ნაწილი, ხოლო კედლები ამჟამინდელი ეკლესიის იატაკის ქვეშაა მოქცეული.

1437 წლის ერთ-ერთ ანდერძზე ვილაცას მიუწერია, რომ ბეთლემის მაცხოვრის შობის ეკლესია აღუშენებია ბერ კარაპეტს „ტფილისში, ბეთლაჰამის უდაბნოში, წმ. ღვთისმშობლის კარზე“. ისტორიკოსთა ანალიზით აღნიშნული ცნობა არ გვაძლევს იმის საფუძველს, რომ ტაძრის სომხური წარმომავლობა ვალიაოთ. ჩამოსახლებული თუ გადამოსახლებული სომხები ძირითადად სომხეთში მიტოვებული ტაძრების სახელობის ძეგლებს აშენებდნენ. არმენოლოგი პროფ. ბონდო არველაძე თვლის, რომ სომხეთში ბეთლემის სახელზე ეკლესია არაა აგებული და ძნელი დასაჯერებელია ჩამოსახლებისთანავე ბეთლემის ღვთისმშობლის სახელზე აეგოთ ახალი ტაძარი [7.6]. მტრის შემოსევების შემდეგ მრევლისგან დაცარიელებულ ქართულ ეკლესიებს სომხები იკავებდნენ და როგორც წესი, თავდაპირველ სახელს უცვლიდნენ. ხოლო მოგვიანებით, ახალ ისტორიასაც უქმნიდნენ [7.2]. ქართლის თავადმა —

გივი ამილახვარმა 1740 წელს ტაძარი გადააკეთა. 1884 წ. ეკლესია კაპიტალურად შეაკეთეს, განაახლეს ფასადი და აღმართეს ახალი გუმბათი. საბჭოთა პერიოდში ეკლესია აღარ მოქმედებდა. 1991 წლიდან ტაძარი საქართველოს საპატრიარქოს გადაეცა და აღდგა მართლმადიდებლური ღვთისმსახურება. ბეთლემის მაცხოვრის შობის ტაძრიდან იწყება კლდისუბნისთვის დამახასიათებელი კიბე-ქუჩა, რომელსაც ბეთლემის (ფეთხანის) კიბეს ეძახიან. იგი 1850 წელს არქიტექტორმა ტიმოთე ბელოიმ დააპროექტა.

კლდის უბნის წმ. გიორგის ეკლესია

კლდისუბნის წმ. გიორგის ეკლესია ნარიყალას-დედაციხის წმინდა ნიკოლოზისა და ზემო ბეთლემის ეკლესიებს შორის მდებარეობს. მის შესახებ ადრეული ინფორმაცია ვახუშტი ბატონიშვილის თბილისის გეგმაზეა მოცემული. მასზე კარგადაა გამოკვეთილი ბაზილიკის ტიპის ქართული ეკლესია სამრეკლოთი. ეკლესიის შესახებ მწირი და ისიც აშკარად ტენდენციური მონაცემებია გამოქვეყნებული. ეკლესიის დათარიღების ძველი ვერსია დავით კარიჭაშვილს (1862-1927 წწ.) ეკუთვნის. შემდგომში ეს ცნობა ყოველგვარი კრიტიკული ანალიზის გარეშე გამოაქვეყნა არმენოლოგმა ლეონ მელიქსეძემ, რამაც შემდგომში ბევრ უზუსტობას დაუდო საფუძველი. 2007 წელს ეკლესიაში ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა და ხელოვნებათმცოდნეობითმა კვლევამ მისი თარიღი XVII-XVIII საუკუნეებიდან V-VI საუკუნეთა სიღრმეში ჩაიტანა. დაფიქსირდა ეკლესიის ექვსჯერ გადაკეთების ფაქტი. თბილისის სომხურ მოსახლეობაში ეს ეკლესია ცნობილი იყო „ხიხოსყამის“ სახელით. „ხიხოს“ თბილისის სომეხი მკვიდრნი დასავლეთ საქართველოდან ჩამოსულებს ეძახდნენ მეტყველების გამო. ტაძრის ჩრდილოეთ სარკმელთან ქართულ-სომხური წარწერა გვამცნობს არა ეკლესიის აღშენების, არამედ მის განახლება-გადიდების თარიღს. 1735 წლის ვახუშტის რუკაზე იგი აღნიშნულია როგორც ქართული, მართლმადიდებლური ტაძარი. ამდენად, სომეხ მკვლევართა მცდელობა, ტაძარი სომხურად წარმოაჩინონ, სრულიად უსაფუძვლოა.

ათეშგა

კლდისუბანში მდებარეობს მაზდეანური ტაძარი — ათეშგა. III-VII საუკუნეებში სასანიანები ძალით ცდილობდნენ აღმოსავლეთ საქართველოში ირანის სახელმწიფო რელიგიის — ზოროასტრიზმის დამკვიდრებას. აღნიშნული კონფესია ამ დროს ქართლში ქრისტიანობის უძლიერესი კონკურენტი იყო. ადრექრისტიანულ ხანაში ქართველობა განუწყვეტლივ იბრძოდა ირანის პოლიტიკის წინააღმდეგ. ამ ბრძოლის კვალი კარგად ჩანს იმდროინდელ ქართულ წერილობით წყაროებში (ნანარმოებები შუშანიკისა და ევსტათი მცხეთელის მარტვილობის შესახებ, ლეონტი მროველის, ჯუანშერის ცნობები).

თბილისში საქალაქო ცხოვრების დაწყებისთანავე ზოროასტრიზმის გაძლიერებისათვის ხელშემწყობი პირობები შეიქმნა. ესაა IV-VI საუკუნეები, როდესაც ქართლი ირანის გავლენის სფეროში მოექცა. მეფის კარზე ქრისტიან ეპისკოპოსთან ერთად იმყოფებოდა მოგვთა მეთაურიც, რომელსაც ქართული საისტორიო წყაროები „სპარსთა ეპისკოპოსს“ უწოდებენ. ცეცხლთაყვანისმცემელთა პოზიციები განსაკუთრებით გაძლიერდა მას შემდეგ, რაც თბილისი სპარსთა მარზპანის რეზიდენცია გახდა. ასეთი განსაცდელის ჟამს მოველინა იბერიის სამეფოს ცამეტი ასურელი მამა, რომლებიც საქართველოში ქართველი ხალხის სარწმუნოებრივი გაძლიერებისთვის ქრისტიანული აღმოსავლეთიდან ჩამოვიდნენ. მაზდეანობის კვალი დღემდეა შემორჩენილი ათეშგას სახით კლდისუბანში. ისტორიულ საბუთებში ათეშგას შესახებ ცნობები საკმაოდ მწირია. ამ მნიშვნელოვანი ისტორიული ძეგლის შესახებ ჟან შარდენისა და ტურნეფორის ჩანახატებით ვგებულობთ. ისინი წერენ, რომ ათეშგა წააგავდა დაბალყელიანი, სფერული გუმბათით დასრულებულ კუბს და ჰქონდა თავისუფალი ფართობი [45.1]. 1724 წელს, როდესაც რუსეთთან ზავის მერე თურქეთმა მთელი საქართველო დაიკავა, ათეშგაც, სავარაუდოდ, მეჩეთად იქნა გადაკეთებული. 1735 წელს აღმოსავლეთ საქართველოს ნადირ-შაჰი დაეუფლა და ოსმალური მეჩეთები, მათ შორის მეჩეთად გადაკეთებული ათეშგაც დაანგრია. თბილისის „ათეშგა“ უაღრესად საყურადღებო ისტორიული ძეგლია; იგი ორგანული წარმონაქმნია ამიერკავკასიაში მომხდარი პოლიტიკური პროცესებისა [45.2].

გადმოცემით, მას, როგორც უძველეს ძეგლს, ქართველი მეფეები მფარველობდნენ. პლატონ იოსელიანი აღნიშნავს, რომ ამ ადგილზე ცეცხლთაყვანისმცემელთა ტაძარი უძველესი დროიდან

მდგარა. XIX საუკუნეში გ. გაგარინის ჩანახატების მიხედვით, შენობას აგურის გალავანი ჰქონდა. მოგვიანებით შენობა სანყობად, ხოლო შემდეგ საცხოვრებლად ყოფილა გამოყენებული. ათეშგა დღესაც კერძო საკუთრებაშია და წარმოადგენს ტურისტთა მოსახალხულებელ ადგილს.

დარეჯან დედოფლის სასახლე

ავლაბრის კართან, ძველი ციხის ნანგრევებზე XVIII-ის 70-იან წლებში ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე II-მ მეუღლეს, დარეჯან დედოფალს სასახლე აუგო აპარტამენტებით, დამხმარე სათავსოებითა და კარის ეკლესიით. სასახლის კოშკები, ბურჯები და კედლები რიყის ქვითა და ქართული აგურით ამოიყვანეს. სასახლის მრგვალი ბურჯი კი ხის მრგვალივე აივნით დააგვირგვინეს. ავლაბარი გარეუბანს, მეტეხის ზღუდის იქით არსებულ ტერიტორიას წარმოადგენდა. აქ თავს იყრიდა ავლაბრის ორი კარით ჩრდილოეთიდან და აღმოსავლეთიდან წამოსული გზები, სადაც იდგა მებაჟე და მეკარე. თავად ავლაბარი XVII ს-ში როსტომ მეფის მიერ სახასო მამულ წოდორეთიდან ჩამოყვანილი გლეხებით იყო დასახლებული. ამავე ხანებში ზარაფთუხუცესმა ხოჯა ბეჰბუდმა მეფის ნებართვით მახათას მთის ძირას, სასაფლაოსთან, ეკლესიის ადგილი შეიძინა და აქ ტაძარი ააგო. შემდეგ ეს ეკლესია ხოჯა-ვანქის სახელით გახდა ცნობილი. ავლაბარი იყო სასოფლო-სამეურნეო და მრავალდარგობრივი სახელოსნო უბანი, რომელიც 1723-1735 წლებში ოსმალობის დროს გაუკაცრიელდა. პიშჩევის მიერ ფრანგულ ენაზე შედგენილ 1785 წლის თბილისის გეგმაზე ავლაბარი ცალკე შემოზღუდულია და მტკვრიდან იწყება, ხოლო აღმოსავლეთიდან იქ მოხვედრა მეტეხის გალავანზე დატანებული კარიდან შეიძლებოდა. ვახუშტი ბატონიშვილი აღნიშნავს, რომ მის დროს „ისანს“ „ავლაბარს“ უწოდებდნენ. როდის გაჩნდა ისნის სინონიმად ავლაბარი, ზუსტი ცნობები არ მოგვეპოვება.

დარეჯან დედოფლის მიერ შედგენილ სადედოფლო შემოსავლების ნუსხაში (1800 წელი) აღნიშნულია, რომ 1774 წლისთვის მისი ბრძანებით ავლაბრისთვის გალავანი შემოუვლიათ. ავლაბრის ზღუდეში დატანებული მცირე კარიდან იწყებოდა ავჭალის გზა. ავლაბრის კარით იწყებოდა ბალების გზა, კახეთის გზა. გალავნიდან ავლაბრის დიდი ხიდი, რომელზეც ურმები და სხვა ტრანსპორ-

ტი გადადიოდა და ე. წ. ვირის ხიდით (ფეხით მოსიარულეთათვის იყო განკუთვნილი) ქალაქში შეიძლებოდა მოხვედრა. ქალაქის აღმოსავლეთ კარიბჭის შემოზღუდვის შემდეგ დარეჯან დედოფალს ერეკლე II-მ საზაფხულო რეზიდენცია-სასახლე „საჩინო“ აუგო კარის ეკლესიითურთ, რომელიც „მონამეთა ირაკლისა და დარიას“ სახელზე ყოფილა აშენებული. 1795 წელს ალა-მაჰმად-ხანის მიერ თბილისის აოხრებისას სასახლე და ტაძარი ძლიერ დაზიანდა და აღდგენილი იქნა. ერეკლე მეფის გარდაცვალების შემდეგ (1798 წ.) დარეჯან დედოფალმა სამშობლოში ყოფნის უკანასკნელი წლები აქ გაატარა. რუსეთის იმპერატორის ბრძანებით, დედოფალი 1803 წელს პეტერბურგში გადაასახლეს, სადაც გარდაიცვალა კიდეც და ალექსანდრე ნეველის ტაძარში დაკრძალეს.

დარეჯანის სასახლე ეკლესიითურთ შეიძინა ეგზარქოსმა თეოფილაქტემ და იქ სასულიერო სემინარია და სამრევლო სკოლა გაშალა. 1824 წელს ეგზარქოსმა იონამ ტაძარი მაცხოვრის ფერისცვალების სახელზე აკურთხა. მოგვიანებით აქ მამათა მოანსტერიც გაიხსნა. მონასტერში დაცული იყო მრავალი სინმინდე. მღვდელი მიხეილ ხელაშვილი აღგვიწერს მონასტრის ქონებას და მათ შორის ასახელებს ხის პინაკის ნაწილს, „რომელსა ზედა გარდამოცემისამებრ იესო ქრისტემ აღასრულა საიდუმლო სერობა. პინაკი ესე, როგორც იტყვიან, გარდამოტანილ არს იერუსალიმიტგან კონსტანტინოპოლში, ხოლო იქითგან გარდამოტანილ არს საქართველოში“. დროთა განმავლობაში ეს სინმინდეები სხვადასხვა მიზეზით მონასტრიდან გაიტანეს. 1864 წლიდან აქ სამაზრო-სამრევლო სასწავლებელი და სემინარია არსებობდა სამღვდლო პირთა შვილებისათვის. 1922 წელს, საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის წმინდა ამბროსის ლოცვა-კურთხევით, მონასტრული ცხოვრება ტაძარში კვლავ აღდგა. საქართველოს გასაბჭოების შემდეგ კომპლექსი არაერთხელ გადაკეთდა, დაემატა მინაშენები. ეკლესია და სასახლის ტერიტორია სხვადასხვა დანიშნულების სათავსოებად იყო გამოყენებული, აქვე იქნა დაარსებული ერთი მსახიობის თეატრიც. 1990 წლიდან ეკლესია საპატრიარქოს გამგებლობაში გადავიდა და ილია II-ის ლოცვა-კურთხევით მასთან დედათა მონასტერი დაარსდა.

ერეკლეს ციხე და ბარბარეს ეკლესია

მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე მდებარეობს თბილისის ერთ-ერთი ძველი უბანი ნავთლული. სიტყვა ნავთლული ორი ნაწილისგან შედგება „ნავთი“ და „ლული“, რომელიც სანავთე ადგილს აღნიშნავს. ვახუშტის ცნობით, “მუნ დის ნავთი კიდესა მტკურისასა, არამედ წყლის სიახლოვით მრავალი არ აიღების“. ნავთლულის ქებიდან ამოღებული წიაღისეული მხოლოდ ტიკებისა და რუმბების მოსაკუპრად გამოიყენებოდა [12.5]. ნავთლული, როგორც ჩანს ადრე სოფელი იყო და მის ტერიტორიაზე მდებარეობდა „ერეკლეს ციხე“, რომელიც დატანილია პიშჩევის 1783 წლისა და 1800 წლის კაპიტან ჩუიკოს რუკებზე. იოჰან გიულდენშტეტი აღნიშნავს, რომ: „სოფელი ნავთლული... შედგება დაახლოებით 50 სახლისგან. აქაური ჩვეულების მიხედვით ბევრი მიწურისგან, მოსახლეობა ქართველებია. ახლანდელმა მეფემ შემოარტყა ოთკუთხა კედელი ადგილს... დაატანა მრგვალი კოშკი. ამიტომ მას დაარქვეს ერეკლეს ციხე [1.1]. მოგზაური 1772 წელს იყო თბილისში. ე. ი. ერეკლე II-ს ციხე მანამდე აუგია და მტრის მიერ განადგურებული ადგილი აღადგინა, სხვადასხვა სოფლებიდან ჩამოყვანილი ყმებით დაასახლა. დღეს სასაფლაოზე „ერეკლეს ციხის“ გოდოლის კედლის ნანგრევები და კედლის ფრაგმენტებია შემორჩენილი.

ციხის ტერიტორიაზე დგას ძველი წმინდა ბარბარეს ეკლესია, რომელიც წარმოადგენს ერთნავიან შენობას. ეკლესიისთვის მინაშენი მეფე ერეკლეს XVIII საუკუნეში გაუკეთებია. ტაძარი 1779 წლიდან მოიხსენიება. იგი თავდაპირველად წმინდა გიორგის სახელზე ყოფილა ნაკურთხი.

ბარბარეს კულტი საქართველოში წინაქრისტიანული ხანიდან იღებს სათავეს, მას ქართულ ღვთაებათა პანთეონში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. ქართულ მითოლოგიაში ბარბალე მზის განმასახიერებელი ქალღმერთი იყო. ეთნოგრაფიული მასალების საფუძველზე დგინდება, რომ ყველა ქართველურ ტომში ბარბალე წარმოდგენილია, როგორც ნაყოფიერებისა და გამრავლების ღვთაება. მისდამი მიძღვნილი დღესასწაული ზამთრის მზებუდობას ემთხვეოდა [8.1]. ბარბალეს სახელზე აცხობდნენ რიტუალურ კვერებს (ქადებს, ნიგვზიანსა და ლობიან პურებს ზედ გამოსახული მზით ან ჯვრით), ბარბალეს თაყვანს სცემდნენ, როგორც მკურნალს. მოსე ჯანაშვილი წერს: „ტაძარი წმინდა ბარბარესი ქვემო ნავთლულში, აგებული ძველ დროს, დიდი თაყვანის-საცემელია, დღეობას აქ

იკრიბება დიდძალი მლოცველი, წმინდა ბარბარეს მოსალოცად აქ მუდამ მოჰყავთ სახადით მოსარჩენალი ბავშვები“. თბილისში არსებობდა უძველესი ტრადიცია, ყველა ოჯახს ბავშვი ამ ეკლესიაში მიჰყავდა დასალოცად და წმინდა ბარბარეს მამალსაც სწირავდა.

ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ ბარბალეს ღვთაების ქრისტიან დიდმონაშემ ბარბარესთან სინკრეტიზაცია მოხდა. 17 დეკემბერს მართლმადიდებელი ეკლესია წმინდა დიდმონაშემ ბარბარეს ხსენებას აღნიშნავს. ბარბარე მუდამყამ მარხვასა და ლოცვაში იყო, მან სინმიდისა და ქალწულობის აღთქმა დადო და ღმერთს შესწირა თავი. ქრისტეს ერთგული მხევალი მუდმივ დევნას განიცდიდა. მისი ცხოვრება გამორჩეულია მრავალი სასწაულით. წმინდანს თავი მოჰკვეთეს 305-311 წლების შუალედში, იმპერატორ მაქსიმიანეს დროს. ნამებულ ბარბარეს წმინდა ნეშტი თავდაპირველად ღვთისმოსავმა ვალენტიანემ დაკრძალა ქალაქ ილიოპოლისში. შემდეგ იმ ადგილას ეკლესია ააგო. VI ს.-ში წმინდა ნაწილები კონსტანტინეპოლში გადაასვენეს, სადაც საკმაოდ დიდხანს იმყოფებოდა. ქართული სამღვდელოების რწმუნებით საქართველოს ეკლესია უძველესი დროიდან ფლობდა წმინდა ბარბარეს წმინდა ნაწილს და იგი სვეტიცხოველის ტაძრის კანკელის მარცხენა მხარეზე არსებულ სანაწილეში იყო დასვენებული. 1983 წელს საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქ ილია II-ის თხოვნით, უკრაინაში ჩასულ ქართველი სამღვდელოების დელეგაციას კიევის მიტროპოლიტმა ფილარეტმა საჩუქრად გადასცა წმინდა ბარბარეს ნეკათითის ნაწილი. აღნიშნული სინმინდე ამჟამად დასვენებულია ბარბარეს სახელობის ეკლესიაში.

წმინდა ბარბარეს ეკლესია 1880-1883 წლებში შეაკეთა და განაახლა მღვდელმა თეოფანე ჩიჯავაძემ. წმინდა ბარბარეს ეკლესია სუმბათაშვილების საგვარეულო და საძვალე ადგილი იყო.

წმინდა ბარბარესა და „ერეკლეს ციხის“ ტერიტორია თბილისის ისტორიის განუყოფელი ნაწილია.

დიდუბის ღვთისმშობლის შობის ეკლესია

დიდუბე ფეოდალური ხანაში იყო თბილისის სიახლოვეს არსებული სოფელი იყო, სადაც საქართველოს მეფეებს სასახლე ჰქონდათ. ვახუშტი ამ ადგილს „ცხენის ტერფს“ ეძახის და „ქრისტიანთ დაბად“ მოიხსენებს. ღვთისმშობლის ეკლესია XII ს-ის ძეგლია და

გადმოცემის თანახმად იგი გიორგი III-მ ააგო სასახლესთან ერთად. თამარ მეფის ისტორიკოსი „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთა-ნის“ ავტორი გადმოგვცემს, რომ მეფე თამარმა დავით სოსლანზე ჯვარი ამ ტაძარში დაინერა. ტაძარი მრავალჯერ დაინგრა და აღდგა. 1800 წლის თბილისის გეგმაზე კაპიტან ჩუიკოს დიდუბესთან დატანილი აქვს წარწერა — „დანგრეული ეკლესია“. პლატონ იოსელიანი აღნიშნავს, რომ სამეფო სასახლე მონღოლთა შემოსევას ემსხვერპლა, ძველმა ეკლესიამ კი ბოლო დრომდე მოაღწია.

XIX ს-ში ეკლესიას თალი ჰქონდა ჩამონგრეული, თუმცა ტაძართან მლოცველები კვლავ მოდიოდნენ, განსაკუთრებით ქალები, რადგან სწამდათ, რომ ღვთისმშობლის ეკლესია ნაყოფიერებას მია-ნიჭებდათ.

საქართველოს ეგზარქოსის — პავლეს დროს დიდუბის ეკლესიის განახლების საკითხი დადგა. ამ პროცესში აქტიურად ჩაება დეკანოზი ბესარიონ ზედგინიძე. ტაძარი თავიდან უგუმბათოდ აშენდა და მასთან სკოლაც გაიხსნა [45.1]. ტაძარში შემონახულია ბესარიონ ზედგინიძის საფლავის ორენოვანი ქვა (ქართულ-რუსული), რომელიც გვამცნობს განსვენებული დეკანოზის ღვანლს.

1884 წელს, რუსული არქიტექტურისთვის დამახასიათებელი სტილით არქიტექტორმა ჩიჟოვმა ახალი ტაძარი ააგო და მოხატა [44].

კათოლიკური ეკლესიები

საქართველოში კათოლიციზმის ისტორია იწყება XIII ს-დან, როდესაც დედოფალმა რუსუდანმა (1223-1245 წწ.) დახმარება სთხოვა რომის პაპს გრიგოლ IX-ს. მნიშვნელოვანი საერთაშორისო ცვლილებების გამო საქართველო-ევროპის ურთიერთობა მისიონერული საქმიანობით შემოიფარგლა. ფრანცისკანელ ბერებს დომინიკელთა ორდენის წევრები მოჰყვნენ, რომლებმაც 1240 წელს თბილისში კათოლიკური მონასტერი დაარსეს [28.1]. მ. თამარაშვილის ცნობით, მონასტერი შემდეგ საუკუნეებშიც არსებობდა [20.2]. კათოლიკური ეკლესიის გაძლიერება საქართველოში განსაკუთრებით XIV საუკუნიდან — გიორგი ბრწყინვალის მეფობის (1318-1345 წწ.)დროიდან დაიწყო. რომის პაპი იოანე XXII არა მარტო რელიგიური საკითხებით იყო დაინტერესებული, არამედ ფართო პოლიტიკურ საქმიანობასაც ეწეოდა, რათა გაეფართოებინა რომის ეკლესიის ინტერესები.

ამ მიზნით იოანე XXII გიორგი ბრწყინვალეს დაუკავშირდა. პაპმა კარგად გაითვალისწინა იმდროინდელი საქართველოს მზარდი საერთაშორისო ავტორიტეტი და მას თბილისის საეპისკოპოსო ცენტრად გადაქცევა შესთავაზა. საქართველოს მეფემ საკათალიკოსო ცენტრი სმირნიდან თბილისში გამოიტანა და 1329 წელს თბილისის კათოლიკეთა ეპისკოპოსად იოანე ფლორენციელი დაინიშნა. როგორც ისტორიული საბუთებიდან ირკვევა, კათოლიკური ტაძარი ამ დროიდან ცხუმშიც (სოხუმი) არსებობდა. სად მდებარეობდა და რა ბედი ეწვია პირველ კათოლიკურ ტაძარს თბილისში, უცნობია. სავარაუდოდ, იგი თემურ ლენგის ლაშქრობების დროს უნდა დანგეულიყო. რომსა და თბილისს შორის მჭიდრო კონტაქტები გრძელდებოდა თურქების მიერ კონსტანტინოპოლის დაპყრობამდე, რის შემდეგაც საქართველო ევროპული სამყაროსგან თითქმის სრულ იზოლაციაში აღმოჩნდა.

რომის პაპის ინტერესები საქართველოს მიმართ გვიანშუასაუკუნეებშიც პოლიტიკური იყო. გაძლიერებული ოსმალეთის იმპერიის საფრთხეს უქმნიდა ევროპას. მის შესაჩერებლად საჭირო იყო არა მარტო დასავლეთის, არამედ აღმოსავლეთის პოლიტიკური ძალების გამოყენებაც. თუმცა, თბილისში კათოლიკური მრევლი შემცირდა და საეპისკოპოსო გაუქმდა 1507 წლის შემდეგ.

XVII ს-ში აზიის კათოლიკეთა შორის მხარდაჭერით სარგებლობდნენ ე. წ. სომეხი „უნიტორი“ კათოლიკეები, რომლებმაც ბრძოლა გააჩაღეს ლათინი ბერებისა და ქართველი კათოლიკეების წინააღმდეგ. ზოგჯერ მათ მხარს ქართველი მეფეებიც უმაგრებდნენ, რითაც ანგარიშს უწევდნენ სომხურ ვაჭრულ ფენას. ამას მოყვა სომხური კონდაკის შემოღება, რასაც ქართველი კათოლიკეები აპროტესტებდნენ. ამავე პერიოდში საქართველოში მრავალი სხვადასხვა ორდენის (კაპუცინები, დომინიკელები, თეატინელები) კათოლიკე მისიონერი ჩამოვიდა, რომელთაც აქ მნიშვნელოვანი კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობა გააჩაღეს (ყან შარდენი, არქანჯელო ლამბერტი, ქრისტეფორე კასტელი და ა. შ.). ქართველი მეფეები დიდი პატივით ექცეოდნენ მისიონერ ბერებს. 1740 წლისთვის ისპაჰანის კათოლიკე ეპისკოპოსი ცდილობდა, აღედგინა თბილისის ეპარქია. რუსეთის მიერ ქართლ-კახეთის გაუქმების შემდეგ კათოლიკეთა მდგომარეობა სტაბილური გახდა და ქართველი კათოლიკეები იბრძოდნენ ქართული კონდაკის აღსადგენად. საქართველოში აშენდა კათოლიკური ტაძრები თბილისში, ბათუმში, ქუთაისში.

პირველი კათოლიკური ეკლესია თბილისში აშენდა 1804 წელს, ეს იყო მარიამ ღვთისმშობლის ზეცად აღყვანების სახელობის კათედრალური ტაძარი, მაშინდელ კაპუცინების ქუჩაზე. რუსეთის მეფე ალექსანდრე I-მა კაპუცინთა ორდენის თბილისის პრეფექტს, ფრანჩესკო პადუელს, ეკლესიის აშენების ნება დართო. კათოლიკეებს მშენებლობისთვის ქუჩაზე ფართი და 6 000 მანეთი გამოუყვეს. აქ აიგო ეკლესია გოთიკური არქიტექტურული ელემენტებით. მშენებლობაში ავსტრიის მონარქმაც შეიტანა წვლილი — მშენებლობა 1286 პიასტრით დააფინანსა. 1829 წლიდან თბილისში სომეხ-კათოლიკეთა რიცხვმაც იმატა. სომხები ცდილობდნენ ამ ტაძრის ხელში ჩაგდებას. რუსეთის ხელისუფლება ქართველ კათოლიკეებს უკრძალავდა ქართულ ენაზე ღვთისმსახურების ჩატარებას, ის შეიძლება მხოლოდ სომხურად ან ლათინურად შესრულებულიყო 13/1. 1937 წელს ეკლესია გააუქმეს. 1999 წელს გაიხსნა თბილისის ღვთისმშობლის ამალღების კათედრალური ტაძარი, რომლის აღდგენაშიც ქართველ კათოლიკეთა მეუფე ჯუზეპეს მშობლიურმა ქალაქმა, ვერონამაც შეიტანა წვლილი. 15 აგვისტოს, ღვთისმშობლის ამალღების დღეს, საზეიმოდ ეკურთხა ტაძარი, 1999 წლის 8-9 ნოემბერს, საქართველოს მთავრობისა და საპატრიარქოს თხოვნის გათვალისწინებით, საქართველოს ესტუმრა რომის პაპი იოანე-პავლე II.

თბილისში წმინდა პეტრესა და პავლეს სახელობის მეორე კათოლიკური ეკლესიაც დაარსდა 1870 წელს, მის მშენებლობას სათავეში ჩაუდგა ცნობილი მეცენატისა და საზოგადო მოღვაწის ვაჟი — კონსტანტინე ზუბალაშვილი, რომელიც მრევლის მამასახლისი გახლდათ. კონსტანტინეს თხოვნითა და თანადგომით დაიწერა მიხეილ თამარაშვილის წიგნი „ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის“. კათედრალის არქიტექტორი ალბერტ ზალცმანი იყო, რომელმაც ეკლესია ადრინდელი ბაროკოს სტილში დააპროექტა. ეზოს მოაჯირი და კარიბჭე 1891 წელსაა გაკეთებული ჯიმშეროვთა ოჯახის სახსრებით, რასაც გვაუწყებს ეკლესიის ეზოში შესასვლელის თავზე არსებული ქართული და რუსული წარწერა. 1999 წელს ტაძარი რომის პაპმა იოანე პავლე II-მ მოინახულა და მასში ლოცვა აღავლინა.

საქართველოში ევანგელისტურ-ლუთერანული ეკლესიაც არსებობდა. რუსული კოლონიალიზმის დროს დაიწყო საქართველოს დემოგრაფიული ექსპანსია, რის შედეგად ქვეყანაში სხვადასხვა ეროვნების ხალხთა ჩამოსახლება ხდებოდა. 1817-1818 წ-ში ვიურტენბერგიდან იმპერატორ ალექსანდრე I-ის ბრძანებით საქართ-

ველოში რამდენიმე ათასი გერმანელი ჩამოსახლეს. მთავარმმართველ გენერალ ერმოლოვს დაევალა მათ დასახლებაზე ზრუნვა. გერმანელებმა თბილისში ორი კოლონია დაარსეს: ნოი ტიფლისი — კუკიაზე და ალექსანდერსდორფი — დიდუბეში. 1894 წელს ნოი ტიფლისის დასახლებაში (მარჯანიშვილის მოედანი), წმინდა პეტრესა და პავლეს ლუთერული ტაძრის მშენებლობა დაიწყო.

წმინდა პეტრესა და პავლეს ევანგელისტურ-ლუთერანული ეკლესია

სამი წლის შემდეგ კირხე საზეიმოდ გაიხსნა. პასტორად რიჰარდ მეიერი აკურთხეს (მეიერების გვარს მნიშვნელოვანი სავაჭრო ობიექტები — აფთიაქები ჰქონდათ). ნეოგოთიკური სტილის ტაძრის პროექტი გერმანელ არქიტექტორს, ლეოპოლდ ბილფელდს ეკუთვნოდა. ნიუ ტიფლისის დასახლებაში მდგომი კირხეს გამო ძველი თბილისელები ამ ადგილს კირიჩნს ეძახდნენ [29]. 1930-იანი წლებიდან ბოლშევიკებმა გერმანელი კოლონისტების შევიწროება და დევნას დაიწყეს. 1933 წელს ხელისუფლებამ პეტრე-პავლეს კირხე დახურა, პასტორი მეიერი კი დახვრიტა. კირხე, რომელიც ერთ დროს მნიშვნელოვან კულტურულსა და საზოგადოებრივ ცენტრს წარმოადგენდა, მეორე მსოფლიო ომის დროს ტყვედ ჩავარდნილ გერმანელებს დაანგრევინეს.

სინაგოგა

ებრაელები საქართველოში მცხოვრები უძველესი ერია. ჯერ კიდევ ქრისტეს შობამდე VII საუკუნეში იერუსალიმიდან დევნილ ებრაელთა ნაწილი ქ. მცხეთაში მოვიდა და დასახლდა „ნაბუქოდონოსორ მეფემან წარმოსტყუენა იერუსალიმი და მუნით ოტებულნი ურიანი მოვიდნენ ქართლსა და მოითხოვეს მცხეთელი მამასახლისისგან ქუეყანა ხარკითა“ [4.12]. საქართველოში განსახლებული ებრაელები პერიოდულად იცვლიდნენ თავიანთ სამოსახლოს ზოგჯერ საკუთარი სურვილით, ზოგჯერ კი პოლიტიკური მდგომარეობიდან გამომდინარე. ებრაელებს საკუთარი უბნები ჰქონდათ საქართველოს თითქმის ყველა დიდ ქალაქში და, ძირითადად, ვაჭრობას მისდევდნენ. თბილისში ებრაელობა უნდა დასახლებულიყო მას შემდეგ, რაც ისინი მცხეთას მოვიდნენ. ამაზე მიუთითებს აქ „ურიათ უბნის“ არსებობა [44.1]. თბილისში მცხოვრებ ებრაელთა შესახებ მრავალი ისტორიული წყარო და მოგზაურთა ჩანაწერები გვამცნობს (მარკო პოლო, ალ-ფარიკი). კომპაქტურად მცხოვრები იუდეველები აგებდნენ თავიანთ სალოცავებს — სინაგოგებს (სალოცავის სინონიმად დამკვიდრებული ტერმინი). საქართველოში დასახლებისთანავე უკვე არსებობდა ებრაული სალოცავები „ბაგინი ჰურიათა“. ქართველი ებრაელები სალოცავის შენობას „ლოცვას“ უწოდებენ [38.1]. ებრაულად სინაგოგა ნიშნავს ბეთ-ჰაქნესთ „სახლი თემისა“. ვახუშტის რუკაზე თბილისის სინაგოგა არ არის მოცემული. 1785 წლის გეგმაზე კი 44 ნომრითაა დატანილი სავარაუდოდ კლდისუბნის ეკლესიების მიმდებარედ. ზაქარია ჭიჭინაძე თვლის, რომ „ძველად ებრაელნი თფილისში ცხოვრობდნენ სიონის ახლოს, ბეთხანის აღმართზედ, დღესაც მათი ძველი თორა ამ კუთხეში სძევს. ამბობენ, რომ ძველი ბეთხანი ამ კუთხეს ერქვაო, რადგან აქეთ ებრაელთა სასაფლავო იყო და ებრაელთა ბეთხანიც ამას ნიშნავსო“ [44.2]. „მოკლე ებრაულ ენციკლოპედიაში“ აღნიშნულია, რომ აღა-მაჰმად ხანის შემოსევის შედეგად სინაგოგაც დაინვა. თბილისში ასევე იყო ე. წ. „გუმბათოვანი სინაგოგა“, რომელის XX ს.-ს დასაწყისში აიგო რუსეთის სამხედრო მოსამსახურეთათვის და მას „სალდათსკის“ ეძახდნენ. სინაგოგა ბოლშევიკებმა გააუქმეს, შემდგომში აქ განთავსდა ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი. ებრაელთა მუზეუმი თბილისში დაარსდა 1933 წელს და მის დაარსებაში უდიდესი წვლილი აკადემიკოს გიორგი ჩიტაიას მიუძღვის. მუზეუმი თვრამეტი წელი ფუნქციონირებდა და შემდეგ

დავით ბააზოვის სახელობის საქართველოს ებრაელთა მუზეუმი

დაიხურა. ამ ხნის განმავლობაში აქ გამოიკა რამდენიმე სამეცნიერო კრებული. 1992 წელს მუზეუმი კვლავ აღდგა და დავით ბააზოვის სახელობისაა.

XX ს.-ს დასაწყისისთვის თბილისში ოთხი მოქმედი სინაგოგა არსებობდა. დღეს ორი სინაგოგა მოქმედებს: დიდი-ახალციხის ლოცვა და ბეთ-რახელის სინაგოგა. ბეთ-რახელის ანუ იგივე ცხინვალის სინაგოგა 1910 წელს აშენდა ირანიდან და ქურთისტანიდან (ლახლუხები) შემოსული ებრაელებისთვის, რომელთა დიდი ნაწილი საბჭოთა პერიოდში გადაასახლეს. სინაგოგა აშენკენაზ ებრაელთა საკუთრებაა. ვინაიდან შენობა დაზიანებული იყო, დადგა მისი რესტავრაციის საკითხი. სარესტავრაციო თანხები გაიღო თბილისისა და მოსკოვის ებრაელობამ. ალექსანდრე მასკევიჩმა, გაბრიელ მირილაშვილმა, თემურ საპირმა და დავით იაკობაშვილმა დიდი როლი შეიტანეს სინაგოგის რეკონსტრუქციაში. აშკენაზების ბეთ-ქნესეთს, ბეთ-რახელის სახელი დაერქვა (ალექსანდრე მაშკევიჩის დედის საპატივსაცემოდ, ხოლო სინაგოგის არონ ჰაკოდემს (სეფერთორების შესანახი წმიდა სავანე) მიხაელ მირილაშვილის სახელი. 2009 წელს რომჰამანის დღეებში სინაგოგა საზეიმოდ გაიხსნა.

დიდი, ანუ ახალციხის სინაგოგა თბილისში 1903 წელს გაიხსნა. სინაგოგის მშენებლობას ფართოდ გამოეხმაურა იმდროინდელი ქართული პრესა, საიდანაც ვიგებთ, რომ რაბინი ლევინი და აბრამ გორელაშვილი ჩაუდგნენ სათავეში მშენებლობის დაწყებას. ქართველმა ებრაელებმა თხოვნით მიმართეს გენერალ-გუბერნატორს, რათა თავიანთი ხარჯებით სალოცავი აეშენებინათ. გენერალ გუბერნატორმა ნება დართო მაგრამ დაავალა, რომ ისინი ქართველ ებრაელებად კი არა, ადგილობრივ ებრაელებად დაწერილიყვნენ. (რა თქმა უნდა, ეს ფაქტიც ყოველივე ქართულთან დაკავშირებულის დისკრიმინაცია იყო რუსული მმართველობის მიერ). სინაგოგა ქართველმა ებრაელებმა თავიანთი ხარჯებით ააგეს. 1911 წელს სინაგოგა სრულიად დამთავრებული იყო და მასში შედიოდა: დიდი ლოცვა, პატარა ლოცვა, მაცის საცხობი, ფრინველისა და პირუტყვის საკლავი, მიკვე (რიტუალური განბანვის ოთახი), სამეურნეო სათავსები. 1976 წლამდე სინაგოგაში იყო რაბინის იმანუელ დავითაშვილის საცხოვრებელი. სინაგოგის კომპლექსში შედიოდა თალმუდ-თორა (ებრაული სკოლა), რომელიც დღევანდელი პატარა ლოცვის მეორე სართულზე იყო განთავსებული. გასული საუკუნის 50-იან წლებში შენობის მეორე სართული ჩამოინგრა და აღარ აღუდგენიათ.

თბილისი დიდი სინაგოგა „დიდი ლოცვა“ რომანულ სტილს განეკუთვნება-მისთვის დამახასიათებელია შეუღესავი აგურის წყობა და დეტალები, ფასადის ტრაპეციული დაგვირგვინება, გარეთა ფა-

სადს მაგენდავითის ფერადი ვიტრაჟი ამშვენებს. სინაგოგის დარბაზის ცენტრში თება (ლოცვის წარმოსათქმელი შემალლებული ადგილი) დგას და მის მოპირდაპირე მხარეს კი არონ-ჰაკოდეში (წმინდა კიდობანი სეფერ-თორასთვის). სალოცავის მეორე სართულზე განთავსებულია ტრადიციულად „ქალთა გალერეა“, (ქალები და კაცები ცალ-ცალკე ლოცულობენ), რომელსაც დამოუკიდებელი შესასვლელი აქვს. დარბაზის ინტერიერი მთლიანადაა მოხატულია მცენარეების ვარიაციებითა და სიმბოლოებით. სინაგოგას პერიოდულად უტარდება რესტავრაცია. სინაგოგა თბილისის მნიშვნელოვანი რელიგიური და კულტურული ძეგლია.

მეჩეთი

თბილისის მეჩეთი წარიყალას ძირში, ბოტანიკური ბაღის ქუჩის ბოლოს მდებარეობს. ის ერთადერთი დღეისთვის შემორჩენილი მუსლიმური სალოცავია ქალაქში. მუსლიმი მოსახლეობა თბილისში არაბების მიერ ქალაქის დაპყრობის შემდეგ, VII საუკუნის II ნახევრიდან გაჩნდა. არაბების მიერ თბილისის დაკავების შედეგად ქალაქში აუცილებლად იარსებებდა საკულტო ნაგებობაც, რის საფუძველსაც გვაძლევს თბილისის ამირას კარზე ყადის (სასულიერო მსაჯული) სახელოს არსებობა და XIII ს.-ის ერთ-ერთი ხელნაწერი (დაცულია რუსეთის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში). VII-VIII ს.-ში თბილისში მეჩეთი — ჯამე უნდა მდგარიყო დაახლოებით იმ ადგილას, სადაც ახლა დგას მეჩეთი. როდის დაინგრა, ან ვინ მოშალა ჯამე ამის შესახებ ინფორმაცია არ გვაქვს. არაბების დროს თბილისში თანდათან მომრავლდნენ მაჰმადიანი ვაჭარ-ხელოსნები, მეცნიერები და კულტურის წარმომადგენლები. არაბი ისტორიკოსების ცნობებით, თბილისელი მაჰმადიანები სუნიტები ყოფილან.

შიიტი მაჰმადიანები საქართველოსა და თბილისში მოგვიანებით — XVI ს.-ში გამოჩნდნენ. ერთ-ერთ უძველეს მეჩეთად ითვლება მტკვრის მარცხენა სანაპიროსთან, ხიდის ყურესთან შაჰ ისმაილ I-ის მიერ დაარსებული შიიტური მეჩეთი. „ხიდის ყურს აღაშენა მეჩეთი შაისმაილ“ — გადმოგვცემს ვახუშტი.

თბილისი ხან სუნიტი თურქ-ოსმალების, ხან კი შიიტი ირანელების ხელში იყო. ქალაქის დამპყრობლები არა მარტო ქრისტიანულ ეკლესია-მონასტრებს ანგრევდნენ, არამედ მაჰმადიანურ სალოცავებსაც. შიიტები სუნიტებისას და პირიქით. შაჰ ისმაელის მეჩეთი

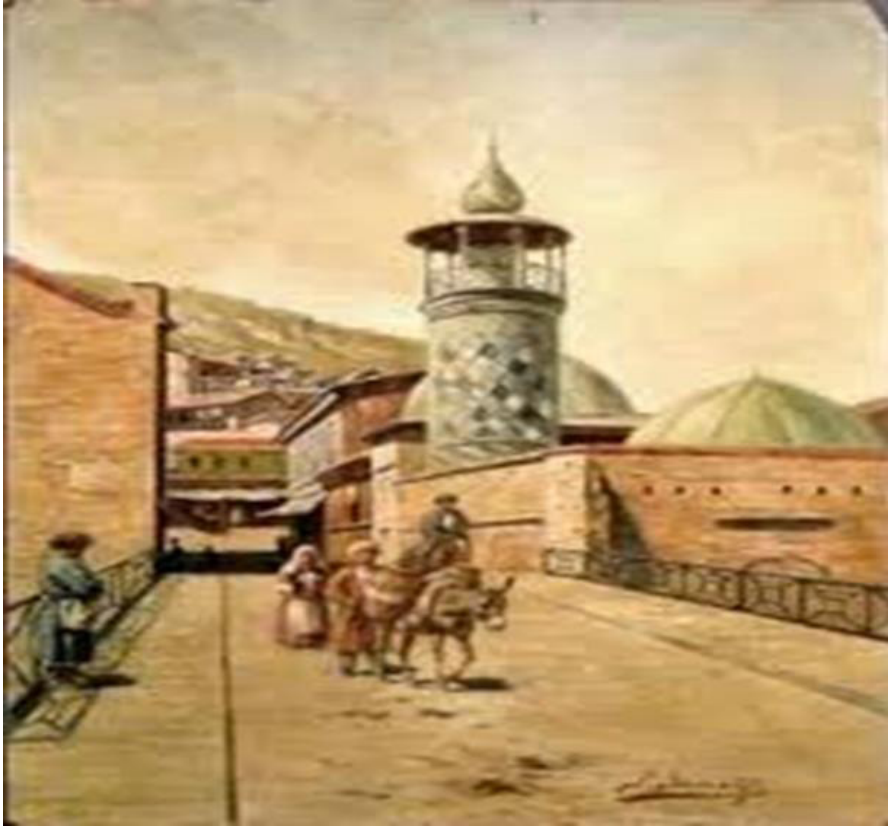
დანგრეული იქნა ოსმალების თითქმის 30 წლიანი ბატონობის დროს. შაჰ აბას I-მა, 1606 წელს, ახალი მეჩეთი ააშენა, ამის შესახებ ცნობებს გვაძლევს ჟან შარდენი. ცნობილია, რომ ახალ მეჩეთს საკმაოდ დაბალი მინარეთი ჰქონდა. გადმოცემის თანახმად, დიდი მინარეთი სპარსელებს ქართველებმა არ ააშენებინეს. მეჩეთი სიონზე დიდი რომ არ გამოჩენილიყო. როსტომ ხანის დროს სამი მეჩეთი აშენებულა. XIX ს.-ს დამდეგისთვის თბილისში არსებობდა ხუთი მეჩეთი.

მეჩეთი, რომელიც ნარიყალას ძირში დგას, ერთადერთია თბილისში. იგი ააშენეს ოსმალებმა 1724-27 წლებში, როდესაც ისინი ქართლში ბატონობდნენ. ნადირ შაჰის ლაშქრობებისა და ქართლში ყიზილბაშობის დამკვიდრების შემდეგ აღნიშნული მეჩეთი დაანგრიეს. 1785 წელს შედგენილ თბილისის გეგმაზე ხუთი მეჩეთია დატანილი. XX ს-ში მათგან ერთი დარჩა. ბევრი მეჩეთი, ჯამე და მედრესე, რომელთაგან ზოგიერთი ხელოვნების ნიმუშს წარმოადგენდა, საბჭოთა რეჟიმის დროს განადგურდა.

1846-1851 წლებში მეჩეთი აღადგინეს არქიტექტორ ჯოვანი სკუდიერის პროექტით, მაგრამ XIX საუკუნის ბოლოს, 1895 წელს ბაქოელმა მილიონერმა და მეცენატმა ჰაჯი ზეინალ აბდინ თალიევმა მეჩეთი მთლიანად შეაკეთა, რამაც მისი აღმოსავლეთი ნაწილი შეცვალა. რაც შეეხება როსტომის მიერ სასახლესთან აგებულ მეჩეთსა და ხიდის ბურჯთან არსებულ მაჰმადიანთა საკულტო ნაგებობას, ისინი დაანგრიეს. შიიტების მეჩეთი ერთ-ერთ ულამაზესად ითვლებოდა, რაც კარგად ჩანს რიჰარდ კარლ ზომერის ნახატზე.

1952 წლამდე შიიტურ მრევლს დღევანდელ მეტეხის ხიდთან ჰქონდათ მეჩეთი, რომელიც დაანგრიეს ხიდის მშენებლობასთან დაკავშირებით. მისი უნიკალური ორნამენტებიანი და წარწერებიანი ფილები საქართველოს ხელოვნების მუზეუმშია დაცული. მაჰმადიანმა მორწმუნეებმა გადაინაცვლეს სუნიტურ მეჩეთში. თბილისის ჯუმა მეჩეთი იმით გამოირჩევა, რომ აქვს ორი მეჰრაბი (მეჰრაბი არის ადგილი სადაც იმამი-წინამძღვარი დგას და აღასრულებს ლოცვას) — სუნიტური და შიიტური. ანალოგიური შემთხვევა მსოფლიოს არცე რთ მეჩეთში არ გვხვდება.

ამჟამად თბილისში მცხოვრები მუსლიმი მორწმუნენი სუნიტები და შიიტები არიან. სუნიტების მეჩეთი თბილისის ერთადერთი მოქმედი მეჩეთია. ის, როგორც აღვნიშნეთ, ემსახურება როგორც სუნიტ, ისე შიიტ მაჰმადიანებს. თავდაპირველად მეჩეთი გაყოფილი იყო შავი ფარდით, რომლის ერთ მხარეს სუნიტები ლოცულობდნენ, მეორე მხარეს — შიიტები. დღეს მეჩეთი ყველა მლოცველისთვისაა გახსნილი [36.6].

შიიტური მეჩეთი

იეზიდების სალოცავი

იეზიდები საქართველოში მცხოვრები მცირე ეთნოკონფესიური ჯგუფია. საუბრობენ კურმანჯიზე. საქართველოსთან იეზიდების პირველი დაკავშირება მე-18 საუკუნეში მოხდა, როდესაც ასურელმა ეპისკოპოსმა ისაიამ და იეზიდების მეთაურმა ჩობან-ალამ წერილი მისწერეს მეფე ერეკლე II-ს საქართველოში თავშესაფრის თხოვნის შესახებ. ერეკლე II-მ ამ წერილის საფუძველზე 1772 წელს გადმოასახლა 72 ასურელი და 201 იეზიდი ოჯახი ყარსისა და ვანის ვილაიეთებიდან და კახეთში დაასახლა. მათ შემდეგ ქრისტიანობა მიიღეს. იეზიდები ძირითადად თბილისის ძველ უბნებში დასახლდნენ: სოლოლაკში, ვერაზე, ზემელზე, დიდუბეში, მეიდანზე, ვორონცოვზე და ა. შ. თბილისის გარდა იეზიდების რამდენიმე კომლი დასახლდა კახეთში (თელავში, წნორში, ყვარელში), თიანეთში (ერწოში, სიონში), ოზურგეთსა (ნასაკირალში, გურიანთაში) და ბათუმში.

იეზიდები XIX საუკუნეშიც შემოსულან საქართველოში სომხეთიდან და თურქეთიდან. მათ მიმართ როგორც ქართველ ხალხს, ისე ხელისუფლებას, კარგი განწყობა ჰქონდა. იეზიდთა ბოლო შემოსვლა უკვე დამოუკიდებელი საქართველოს პერიოდს (1919 წელს) უკავშირდება. იეზიდებს საქართველოში ტაძარი არ ჰქონდათ, ამიტომ რელიგიურ რიტუალებს ოჯახებში აღასრულებდნენ.

იეზიდები ერთ ღმერთს აღიარებენ და თავყანს სცემენ მთავარანგელოზ მალაქ-ტაუსს, რომელიც ფარშევანგის სახით ჰყავთ წარმოდგენილი და შამსს, რომელიც მზის ღვთაებაა იეზიდთა მითოლოგიაში. განსაკუთრებით პატივს სცემენ მზის ამომავალ მხარეს. იეზიდების რელიგიური დოქტრინა განთავსებულია ორ წმინდა წიგნში — „წიგნი აღსარებისა“ და „შავი წიგნი“. იეზიდიზმში სავსებით გარკვეულად არის მითითებული, რომ მხოლოდ ღმერთთა შემოქმედი სამყაროსი, ხოლო სამყაროს მართვა დაკისრებული აქვს შვიდ ანგელოზს.

2011 წელს დაფუძნდა იეზიდთა სასულიერო კრება საქართველოში (საჯარო სამართლის იურიდიული პირი), რომელიც არის ერაყში არსებული უმაღლესი სასულიერო ორგანოს წარმომადგენლობა საქართველოში და იეზიდურ თემს იეზიდური კულტურის ცენტრის აშენების ნებართვა მიეცა. ამავე წელს, საქართველოში რეგისტრირების შემდეგ, სასულიერო საბჭომ რეზარად, ანუ წინამძღოლად, აირჩია შეიხი ნადრი. იეზიდთა მთავარი სალოცავი ჩრდილოეთ ერაყში ლალიშის ტაძარია და ქართულმა იეზიდურმა

თემმაც ააშენა ლალიშის მსგავსი მცირე ტაძარი ვარკეთილში. ტაძარზე გამოსახული ფარშევანგი ანგელოზის სიმბოლოა.

სომხური ტაძრები

სომხური ეთნოსის საქართველოს ტერიტორიაზე დასახლების პროცესი რამდენიმე ეტაპად იყოფა, მაგრამ ის განსაკუთრებით ინტენსიური გახდა გვიან შუა საუკუნეებში. ამ დროს მათ დიდი ხნის დაკარგული ჰქონდათ სახელმწიფოებრიობა (ეს მოხდა XI ს.-ში) და ეროვნულ-პოლიტიკური და რელიგიური ნიშნით შევიწროვებას განიცდიდნენ. ამიტომ ხშირად თავშესაფარს საქართველოში, კერძოდ, ქვემო ქართლში, ეძებდნენ, რათა ხელსაყრელი გარემოს შექმნისთანავე თავიანთ ისტორიულ სამშობლოში დაბრუნებულიყვნენ. ერეკლე მეფემ 1780 წელს ერევნის სახანოდან თბილისში გადმოასახლა სპარსელთაგან შევიწროებული სომხები. უნდა აღინიშნოს, რომ ერეკლე II-ს მონინააღმდეგე ქართული ფეოდალური საზოგადოების ნაწილი პრეტენზიას უყენებდა სომხების ჩამოსახლების გამოც. ადრე საქართველოში მოსული სომხები ირანისა და ოსმალეთის ქვეშევრდომობის მოიმედენი იყვნენ, XVIII საუკუნიდან კი გარეშე ძალის მფარველობასა ეძებდნენ და მათთვის დახმარების განევით საქართველოში თავიანთ საქმეს იკეთებდნენ.

XIX საუკუნიდან თბილისში მიმდინარე რუსულმა დემოგრაფიულმა ექსპანსიამ სომხური მოსახლეობის მომრავლება გამოიწვია. თბილისში მიგრირებული სომხები არა მარტო თავიანთ ეკლესიებს აშენებდნენ, არამედ ქართულ მართლმადიდებლურ ეკლესიასაც სომხურად აკეთებდნენ, რაშიც მხარს რუსეთის ხელისუფლებაც უჭერდათ, რადგან ამ ერის წარმომადგენლების მატერიალურად შეძლებული ნაწილი რუსეთის მთავრობამ პოლიტიკურ მხარდამჭერად და საყრდენ სოციალურ ბაზად აირჩია და ყველანაირად უწყობდა ხელს თბილისში მის გაძლიერებას. სომხები ყველანაირ დოკუმენტს მხოლოდ ქართულ ენაზე ადგენდნენ, ასე გრძელდებოდა XIX ს.-ს 70-იან წლებამდე, ვიდრე საქართველოში სომხების ახალი მიგრაციული ტალღა არ გამოჩნდა და თბილისელ სომხებში რუსულმა ენამ არ დაიწყო გავრცელება. უნდა აღვნიშნოთ, რომ თბილისელ სომხებს შორის ბევრი ეთნიკურად ქართველი იყო, რომლებიც სომხებად იწოდებოდნენ, რადგან აღიარებდნენ სომხურ-გრიგორიანულ სარწმუნოებას.

დღეს ქართულ და სომხურ ეკლესიებს შორის არსებობს დაპირისპირება ტაძრების კუთვნილებასთან დაკავშირებით. ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ შექმნილ თბილისის რუკაზე მხოლოდ 5 სომხური ტაძარია დატანილი მიმდებარე სასაფლაოებით, ხოლო 1785 წელს რუსი ოფიცრის, ალექსანდრე პიშჩევის მიერ შედგენილ თბილისის გეგმაზე დართულ განმარტებებში ქართული მართლმადიდებლურ ტაძრები სომხურ ეკლესიებად არის მოხსენებული. იმ სომხური ტაძრების წარმოშობა, რომლებიც თბილისშია განთავსებული, ძირითადად XVII-XIX საუკუნეებს უკავშირდება.

ნორაშენი-ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია XVIII ს.-ში ისტორიული ძეგლია. სომეხ მკვლევარებს (ს. კარაპეტიანი) მიაჩნიათ, რომ ტაძარი 1467 წელს აშენდა, თუმცა ამის შესაბამისი დამამტკიცებელი დოკუმენტური მასალა არ არსებობს. ნაზარალიხანის (ერეკლე I) მეფობის დროს გამოიცა ბრძანება, რომლის თანახმად ჯვრის მამის ეკლესიის გარშემო დასახლებული სომხები აუყრიათ და სხვაგან გადაუსახლებიათ. ეს ბრძანება მიუთითებს, რომ, როგორც ჩანს, ჯვრის მამის ტაძარსაც ემუქრებოდა გრიგორიანული ეკლესიისგან მისაკუთრების საფრთხე. დოკუმენტში საუბარი არ არის ტაძართან ახლოს მდგომი ნორაშენის შესახებ. თუმცა არის ერთი ფოლკლორული ჩანაწერი, სადაც მთხრობელი თავისი წინაპრის გადმოცემაზე დაყრდნობით ამბობს, რომ ტაძარი ქართული იყო და შემდეგ, ძნელბედობის ჟამს, ჩაიგდეს სომხებმა ხელში. სავარაუდოდ, ნორაშენი ქართული მართლმადიდებლური ტაძარი იყო და ძნელბედობის ჟამს სომხურმა გრიგორიანულმა ეკლესიამ მოახდინა მისი მითვისება და სომხურად გადაკეთება.

ნორაშენი-ახალშენს ნიშნავს. ამავე სახელწოდებით ეკლესია მოხსენებული აქვს ჟან შარდენს (XVIII). ალა მაჰმად ხანის შემოსევების დროს ტაძარი დაზიანდა. ცენტრალურ — გუმბათოვანი ტაძარი რუსული მმართველობის დამყარების შემდეგ აღდგა და მოიხატა თბილისელი სომეხი მხატვრის — მკრტუმ ოვნათანიანის მიერ. ეკლესიის შიდა კედლებში ჩადგმულია XVII ს.-ს ხაჩკარები. ეკლესიაში დაკრძალულია ცნობილი სომეხი ვაჭარი და მეცენატი მიხეილ თამამშევი [7.3].

სურბ-გევორქი ანუ იგივე ციხისდედის ეკლესია იმ ქართულ ტაძართა რიცხვს განეკუთვნება, რომელსაც შემდეგ სომხური ეკლესია დაეპატრონა. წმინდა გიორგის სახელზე აშენებულ ტაძარს ვახუშტი — ციხის საყდრად მოიხსენებს. ტაძარი არასრული ცნობებით XIII ს.-ში არის აშენებული მდიდარი სომეხი უმეკის მიერ,

არსებობდა ტაძრის წარწერა, რომელიც შემონახული არ არის. სომეხი ისტორიკოსები ფიქრობენ, რომ უმეკმა ტაძარი 1251 წელს ძველი ტაძრის საფუძველზე ააშენა და სომხური გახადა (გ. ალაიანცი). ნიშანდობლივია, რომ ამ პერიოდში საქართველოში მონღოლთა ბატონობა იყო დამყარებული და საეჭვოა რომლიმე კონფესიის ეკლესიის მშენებლობა. ტაძარი დაბლა ციხის გალავანში მდებარეობდა, ციხისდედის სახელიც აქედან მომდინარეობს. XVIII ს.-ში, როდესაც ერეკლე II-მ სპარსელები განდევნა, შენობა სომხურ ეკლესიას დაუბრუნა. დღეს ტაძარი გრიგორიანული საეპისკოპოსო ეკლესიაა. არსებობდა ლეგენდა, რომლის თანახმად 1795 წელს ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევის დროს სუბრ-გევორგის ტაძართან საიათნოვა მოუკლავთ, მაგრამ საისტორიო წყაროებზე დაყრდნობით დადგინდა, რომ საიათნოვა 1801 წელს გარდაიცვალა ახტაპის მონასტერში. რაც შეეხება საიათნოვას საფლავს, იგი 1915 წელს გაკეთებული სიმბოლური დაფაა. თამაზ ბერაძე აღნიშნავს, რომ XVIII საუკუნიდან ციხის ტაძრის დიდი ეკლესია იმავე სუბრ-გევორგი თუმანიშვილებისა ყოფილა, რასაც მოწმობს XVIII საუკუნის II ნახევრის შედგენილი საბუთი, რომლის თანახმად მდივან გოჯასპას თეიმურაზ მეორემ და ერეკლემ იგი დიდი „ნაჭირნახულევის გამო უბოძეს“; სიძველეთა ნუსხაში, რომელიც 1835 წლითაა დათარიღებული, ტაძარი ღვთისმშობლის სახელზეა მოხსენებული. სუბრ-გევორგის ტაძრის არქიტექტურული დეტალები და დეკორაციული მორთულობა ნათლად წარმოაჩენს ქართული ხუროთმოძღვრებისთვის დამახასიათებელ თავისებურებებს [7.4].

სუბრ-ნშანის ეკლესია ითვლება სომხურ-გრიგორიანულ ეკლესიად. ტაძრის აშენების პერიოდი დაუდგენელია. ზ. ჭიჭინაძე ამტკიცებს, რომ სომხებმა „შეისყიდეს ოქრომჭედლის ქუჩაზე ქართველების დიდი საყდარი — წმინდა ნიკოლოზის, რომელსაც დღეს სუბრ-ნშანს უწოდებენ“. საარქივო საბუთებით დგინდება, რომ ტაძარი უკვე სომხურ-გრიგორიანულია XVII ს.-ში. ვახუშტი თბილისის აღწერისას გვაცნობს რა უგუმბათო და გუმბათიან ეკლესიებს, აღნიშნავს, რომ (სუბრ-ნშანი) „უპყრავ სომეხთა“. პ. იოსელიანი კი აზუსტებს, რომ თბილისში შვიდი ეკლესია, აქედან კი სამი გუმბათიანი, რომელსაც სომხები დაეპატრონენ და მათ შორისაა სუბრ-ნშანი. ამასვე ადასტურებს სომეხი მკვლევარი გ. ალაიანცი [7.5]. სუბრ-ნიშნი სომხურ ტაძრად აქვს მოხსენებული ი. გიულდენშტედს, და დასძენს, რომ რვა ტაძარი სომეხთა გარეთუბანში მდებარეობდა და ქალაქში ერთი სომხური მონასტერი [1.6].

ეკლესიაზე წარწერა გვამცნობს, რომ 1703 წელს ეკლესია აგებულია წმინდა ნიკოლოზის სახელზე. წარწერა სომხურ ენაზეა შესრულებული. ეკლესიაზე არის ქართული ორი წარწერა — 1781 წლით და სამხრეთ შესასვლელის თავზე არსებული 1833 წლით დათარიღებული. პლატონ იოსელიანი და მოსე ჯანაშვილი თვლიდნენ, რომ წმინდა ნიკოლოზ სასწაულმოქმედის სახელზე აგებული ტაძარი მართლმადიდებელთა საკუთრება იყო, ამას ადასტურებს ეკლესიის გუმბათის ნახნაგზე არსებული წმინდანის რელიეფური გამოსახულება. ნიშანდობლივია ისიც, რომ საქართველოა და თბილისში წმინდა ნიკოლოზის სახელზე უამრავი ტაძრებია აშენებული, რასაც ვერ ვიტყვით სომხეთზე, სადაც წმინდანის სახელზე მხოლოდ სამი ეკლესიაა (ბტარიაჩის მონასტერი, ზამარას ეკლესია და დივანქის ეკლესია). როგორც კვლევიდან ირკვევა, სომხებს 1703 წლის შემდეგ მართლა აქვთ გავლენა წმინდა ნიკოლოზის ტაძარზე, იგი რამდენიმეჯერ გადააკეთეს, ფასადზე ხაჩკარი (ქვაჯვარი) ჩაამატეს, მინაშენი გაუკეთეს, აღწერეს ტაძრის ქონება, მამასახლისთა ვინაობა. ეკლესიის ეზოში საფლავთა წარწერები ქართულ, სომხურსა და რუსულ ენაზეა შესრულებული [7.7]. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ვერცხლის ქუჩაზე მდგარი სუბრ-წმინის ეკლესია ისტორიული დილმის კარსა და კოჯრის კარს შორის მდებარეობს და ვახუშტის რუკაზე დატანილი არ არის. სუბრ-წმინის ეკლესია ქალაქის დასავლეთ და ჩრდილოეთ კარს შორის იყო მოქცეული და ქალაქის შესავლელთან მნიშვნელოვან სტრატეგიულ ადგილს წარმოადგენდა. თუ გადავხედავთ საქართველოს საზღვრებს და სხვა ქალაქებში (გორი, ქუთაისი, თელავი) შემავალ კარებებს, ნათლად დავინახავთ, რომ საზღვრებთან და ქალაქების შესასვლელებთან მხოლოდ ქართული მართლმადიდებლური ტაძრებია დაფიქსირებული. უწმინდესისა და უნეტარესის ილია II-ის ლოცვა-კურთხევით კვლავ აღდგა ეს ტრადიცია და ქვეყნის საზღვრებთან სამონასტრო ცხოვრება უფრო აქტიური გახდა. სუბრ-წმინის ეკლესია კვლევის ობიექტია. ჩვენი აზრით, სომხურად გამოცხადებული ტაძრები ყველა ქართულია, რომელიც ჟამთა სიავის გამო მათ ხელში მოხვდა. საქართველოს საპატრიარქოს მიაჩნია, რომ შექმნას ერთობლივი კომისია, ჩატარდეს არქეოლოგიური კვლევები და სათანადო დასკვნები გაკეთდეს.

აბანოები

აბანო ცივილიზირებული სამყაროს მნიშვნელოვანი მონაპოვარია. ძველ აღმოსავლეთში აბანოები საცხოვრებელ სახლებსა და სასახლეებში იყო განთავსებული. ძველ საბერძნეთსა და რომში აბანოები, გარდა სახლებისა, ცალკე შენობა-ნაგებობაშიც გვხვდება. გვიანანტიკური პერიოდიდან საქართველოში ჩნდება ე. წ. “რომაული აბანოების” ტიპის აბანოები. თბილისში თაბორის მთებიდან გამომავალი თერმული წყლები ნავკისისწყალში ჩაედინება, რამაც განაპირობა, როგორც ჩანს, მდინარე მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე გოგირდოვანი აბანოების დაარსება და მიმდებარე უბანსაც აბანოთუბანი შეერქვა, რომელიც კალა-ქალაქისგან ნავკისის წყლით (სალალაკის წყალი) იყო გამოყოფილი. ნავკისის წყალს ხშირად ლელვთა ხევსაც უწოდებენ ამ ადგილებში ლელვის ხეების სიმრავლის გამო. ლელვთახევი წყაროებში პირველად მოიხსენიება 1429 წელს. იგი გამოყოფდა ქალაქის უძველეს უბანს — კალას — საკუთრივ თბილისისგან. შუა საუკუნეებში ეს უძველესი უბანი ჯერ სეიდაბადის, შემდეგ ხარფუხის ნაწილი გახდა. ვახუშტის ცნობით, თბილისის ცხელ წყლებზე გამართულ აბანოებს მთელი უბანი ეჭირა. მრავალი უცხოელი მოგზაური თუ ისტორიკოსი აღნიშნავდა თბილისის აბანოების განსაკუთრებულობას.

არაბი გეოგრაფი იბნ-ჰაუკალი (X ს.) საუბრობს რა თბილისზე, აღნიშნავს, რომ აქ წყალი ცხელია უცეცხლოდ. ირანელი ისტორიკოსები ალ-ყაზინი (XIII-XIV სს.), ისქანდერ მუნში (XVI-XVII ს.), ევროპელები ჟან შარდენი (XVII-XVIII სს.), ჟ. ტურნეფორი (XVII-XVIII სს.), ი. გიულდენშტედტი (XVIII ს.) საინტერესო ცნობებს გვანვდიან თბილისის აბანოების შესახებ. „მტკვრის მარჯვენა ნაპირიდან გამოდის დიდი თბილი წყაროები და მიემართებიან აბანოს ხუთი შენობისკენ. წყალი ძალიან თბილია, არ შეიცავს რკინას. თბილისის მცხოვრებნი იყენებენ მას მხოლოდ ტანის დასაბანად და საცვლების გასარეცხად“ [1.5]. გოგირდის აბანოების სამედიცინო თვალსაზრისით გამოყენება ი. გიულდენშტედტის დამსახურებაა. საქართველოში მოგზაურობის დროს ჯონ უორდროპი აღნიშნავს, რომ თბილისური აბანო თურქულზე ბევრად საოცარია, აქ მექისე სპარსელია — „შენთან ერთად ატარებს გიმნასტიკის მთელ კურსს, დახტის შენს გულ-მკერდზე, წელზე, გგრიხავდს და ისე გატრიალებს თითქოს შესანვავი ქათამი იყო“. თბილისის სტუმარი მოვალეობად მიიჩნევდა აბანო მონახულებას. 1859 წელს ალექსანდრე დიუმა

თბილისში ყოფნის დროს ორი რამით აღფრთოვანდა — აბანოთი და ოპერით. დიუმამდე რამდენიმე წლით ადრე დიდი რუსი პოეტი ალექსანდრ პუშკინი იმდენად გააოგნა თბილისურმა აბანომ, რომ იქ ყოფნა სამუდამო მოგონებად გაჰყვა [12.6].

თბილისის აბანოები არაერთხელ დაუნგრევიათ და აღუდგენიათ, თუმცა არქიტექტურული სტილით არსებითი ცვლილება არ განუცდია. აბანოებს სპარსული არქიტექტურის გავლენა ეტყობა. ყველა აბანო აშენებულია ქვისგან, დარბაზების გადახურვა გუმბათოვანი კამარებია, საიდანაც სინათლე ჩამოდიოდა, ზოგიერთი აბანო მარმარილოთი იყო მოპირკეთებული, ზოგი კი — ფერადი შორენკეცებით. უნდა აღინიშნოს, რომ აბანო ნარიყალას ტერიტორიაზეც ყოფილა და იგი ხელოვნურად ცხელდებოდა 40/2. აბანოებში კედლებზე მამხალა ეკიდა გასანათებლად.

ძველი თბილისის აბანოები ეკუთვნოდათ ქართლის მეფეებს, დიდ ქართველ ფეოდალებს — ორბელიანებს, სუმბათაშვილებს, მელიქიშვილებს, ასევე თბილისის მოქალაქეებს. თითოეულ აბანოს თავისი მფლობელის სახელი ერქვა. აბანოებს იჯარით გასცემდნენ. ცნობილია ორბელიანების „ჭრელი აბანო“, გოგილოს, ერეკლეს, ბეზუთას, ბატონიშვილის აბანოები. აბანოთუბნის გარდა, აბანო ნარიყალას ციხეშიც იყო. როსტომ მეფემ (1633-1658 წწ.) თავის სიონსა და ანჩისხატს შორის არსებულ სასახლეში გამართა აბანო. „მეფის აბანო“ საგანგებო წყალსადენით გამოყვანილი გოგირდის წყლით მარაგდებოდა. XVII-XVIII ს-ის ისტორიულ დოკუმენტებში მას „ჩარხის აბანოს“ სახელითაც მოიხსნიებენ 15/1. XIX ს-იდან აბანოებს იჯარით გასცემდნენ, ამიტომ თითოეულ აბანოს სახელი ხშირად იცვლებოდა მესაკუთრეობიდან გამომდინარე.

ძველ თბილისში აბანოებს არამარტო ჰიგიენური დანიშნულება ჰქონდა, არამედ საკრებულოს როლსაც ასრულებდა. აბანოში ყოფნის დრო არ იყო განსაზღვრული. აბანოში ერთი დღე ქალების იყო, მეორე — მამაკაცების. ამიტომ ქალებს ხშირად სარეცხიც თან მიჰქონდათ. გასათხოვარი გოგოების ბედიც ხშირად აბანოში წყდებოდა. პატარძლის წყალზე გაყვანის ადათი უკავშირდება ნაყოფიერებისა და სიცოცხლის კულტს და ის მსოფლიოს ხალხთა კულტურაში საქორწილო რიტუალის მნიშვნელოვან ელემენტს წარმოადგენს. თბილისელ ქალებს თავიანთი აბანოც ჰქონდათ, და მას „ხოჯის აბანოს“ ეძახდნენ [43.3]. თბილისელ ქალებს თავიანთი აშუღიც ჰყოლიათ — „გერაგერმიშანთ“ უსინათლო მათა, რომელიც აბანოში მყოფ ქალებს ართობდა [43.4]. თბილისურ აბანოებში ხშირად ღვინ-

საც მართავდნენ. ჩაის სმა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო, რის გამოც სამოვარი მუდმივად დუღდა. ხშირად თბილისში ჩამოსული გლეხებისთვის აბანო სასტუმროს ფუნქციასაც ითავსებდა. თბილისურ აბანოებს დღესაც აღფრთოვანებაში მოჰყავს მნახველი. აბანოთუბანი თბილისის სავიზიტო ბარათია.

ოპერა

თბილისმა იერსახე XIX საუკუნიდან საგრძნობლად იცვალა. შედარებით მშვიდ ცხოვრებაზე გადასვლამ ქალაქის ეკონომიკური და კულტურული განვითარება გამოიწვია. კულტურისა და გართობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი ძველი თბილისის მოსახლეობისთვის ოპერა გახდა. პირველი ოპერა აქ ე. წ. „ერევანსკის“ (დღევანდელი თავისუფლების მოედანი, მას 1828 წელს ერევნის ამლები გრაფი პასკევიჩის საპატივცემულოდ „ერევანსკის“ მოედანი ეწოდა) მოედანზე აშენდა. ეს ტერიტორია თავად ციციშვილს ეკუთვნოდა. თავადმა ეს მამულები სალალკის ხევის იგივე ავანანთ ხევიტურთ ძალიან იაფად დიდ სოვდაგარს — გაბრიელ თამამშევს მიჰყიდა. საქართველოს მეფისნაცვალმა მ. ვორონცოვმა ქართველების გულის მოსაგებად და ქართველთა ცხოვრების წესის შესაცვლელად გადანყვიტა, თეატრი დაეარსებინა. გ. თამამშევმა ოპერის მშენებლობისთვის თანხის გაღებას იმ პირობით დასთანხმდა, თუ იქვე ქარვასლაც განთავსდებოდა. თანხმობა სოვდაგარმა მეფისნაცვლისგან მიიღო. ქარვასლა-ოპერის ასაშენებლად იტალიიდან არქიტექტორი ჯოვანი სკუდიერი მოიწვიეს. თეატრის მშენებლობა 1851 წელს დასრულდა. ამიერკავკასიაში პირველი ოპერის თეატრი 800 მაყურებელს იტევდა. ფასადითა და შიდა ინტერიერით გამოირჩეოდა. თეატრი მხატვრულად თავადმა გაგარინმა გააფორმა. ოპერის გარშემო დაიგო ქვაფენილები, ვინაიდან წვიმიან ამინდში შემოდგომას ან გაზაფხულზე სოლოლაკიდან ჩამოსული ნიაღვარი ატალახებდა ამ ადგილებს. იტალიურმა ოპერამ კულტურული ცხოვრების წინსვლა გამოიწვია ქალაქში. ოპერაში საბალეტო ჯგუფიც ჩამოყალიბდა და 1852 წელს თბილისელ მაყურებელს წარუდგინეს მეორე მოქმედების ნაწყვეტი ბალეტიდან „სილფიდა“. საქართველოში საბალეტო სკოლის ფუძემდებელი იყო იტალიელი მოცეკვავე და პედაგოგი მარია პერინი. 1856 წელს თბილისში ჩამოსული ცნობილი ფრანგი მწერალი ალექსანდრე დიუმე თავის

ნიგნში „კავკასია“ წერდა: „უნდა გამოვტყდე, რომ ვესტიბიულში შესვლისთანავე განცვიფრებაში მომიყვანა ორნამენტის სადა და დახვეწილმა სტილმა. ისეთი გრძნობა მქონდა, თითქოს პომპეუსის თეატრის ვესტიბიულში შევედი. ზემოთა ფოიეში ორნამენტი არაბული ჩუქურთმით შეიცვალა.“

ოპერაში ეროვნული სული ტრიალებდა. იტალიის გამანთავისუფლებელმა მოძრაობამ და ჯუზეპე გარიბალდიმ დიდი პოპულარობა მოიპოვა ქართველ ახალგაზრდებში. 1857 წელს როდესაც ოპერა „ტრუბადურის“ პრემიერა დამთავრდა ქართველმა გიმნაზიელებმა საქართველოს სამეფო დროშა ააფრიალეს და პატრიოტული ლოზუნგები გააჟღერეს. ჟანდარმერიამ შეაჩერა წარმოდგენები და დასი დაშალა. 1874 წლის 11 ოქტომბერს თბილისის ოპერის თეატრი ხანძარმა გაანადგურა 27/1. ხანძრის გაჩენაში ეჭვმიტანილი ვაჭარი ყაზაროვი დაიჭირეს და ცხრა წლით გააციმობირეს, თუმცა, სავარაუდოდ, ამაში უმაღლესი ადმინისტრაციის ხელი ერია. ოპერამ 22 წლით „საზაფხულო თეატრის“ სცენაზე ე. წ. „ინჟინერთა ბაღში“ გადაინაცვლა. ამ პერიოდში თბილისში სასცენო ნათლობა მიიღო დიდმა რუსმა მომღერალმა ფიოდორ შალიაპინმა.

მალევე დადგა ახალი ოპერის მშენებლობის საკითხი. 1896 წელს გოლოვინის პროსპექტზე (დღევანდელი რუსთაველის გამზირი) დამთავრდა არქიტექტორ ვიქტორ შრეტერის მიერ „მავრიტანულ“ სტილში დაპროექტებული, 1200 კაცზე გათვლილი, ახალი საოპერო თეატრის მშენებლობა. ოპერის ე. წ. „სახაზინო თეატრი“ 1896 წლის 3 ნოემბერს რუსულმა საოპერო დასმა გახსნა მიხაილ გლინკას ოპერით „ცხოვრება მეფისთვის“. სხვადასხვა დროს ამ სცენაზე ცნობილი საოპერო და საბალეტო დასები გამოდიოდნენ: იტალიური ოპერა (1897-98 წწ., 1910 წ.), ვენის საიმპერატორო ოპერეტა (1903 წ.), მოსკოვისა და პეტერბურგის კომიკური ოპერები (1907 წ.), პეტერბურგის საიმპერატორო ბალეტი (1907-08 წწ., 1913 წ.); მღეროდნენ შესანიშნავი მომღერლები.

1905 წელს თბილისში დაფუძნდა ფილარმონიული საზოგადოება, რომელმაც განახორციელა რუსული და იტალიური ოპერების ქართულ ენაზე თარგმნა, რამაც მომავალში ხელი შეუწყო ქართული ეროვნული ოპერის შექმნას. პირველი ქართული ოპერა, რომელიც სცენაზე სრულად დადგა, რ. გოგინიაშვილის „ქრისტიანე“ (1918 წ.) იყო, თუმცა კლასიკურ ნიმუშად მიიჩნევა დიმიტრი არაყიშვილის „თქმულება შოთა რუსთაველზე“ (1919 წ.), ზაქარია ფალიაშვილის „აბესალომ და ეთერი“, ვიქტორ დოლიძის „ქეთო და კოტე“.

ამ ოპერებმა პირველი წარმოდგენებიდანვე განსაზღვრა ქართული საოპერო თეატრის ეროვნული სახე.

ოპერაში (1916 წ.) საბალეტო სტუდია გაიხსნა, სადაც აღიზარდა ცნობილი ქართველი ქორეოგრაფი და ბალერონი ვახტანგ ჭაბუკიანი. 1936 წელს ანდრია ბალანჩივაძის მუსიკაზე შეიქმნა პირველი ქართული საბალეტო სპექტაკლი „მზეჭაბუკი“. სწორედ ჭაბუკიანის სახელს უკავშირდება ქართული ბალეტის შემდგომი წარმატებები, მან ბრწყინვალე ეპოქა შექმნა ქართული ბალეტის ისტორიაში. დღეს ვახტანგ ჭაბუკიანის გზას აგრძელებს მსოფლიო საბალეტო ხელოვნების ვარსკვლავი — ბალერინა ნინო ანანიაშვილი, რომელიც საბალეტო დასის სამხატვრო ხელმძღვანელია 2004 წლიდან.

1937 წლიდან ოპერისა და ბალეტის თეატრი ზაქარია ფალიაშვილის სახელს ატარებს. ქართული საოპერო ხელოვნების შესანიშნავი წარმომადგენლები არიან ვანო სარაჯიშვილი, დავით ანდლულაძე, პეტრე ამირანაშვილი, დავით გამრეკელი, დავით მჭედლიშვილი, ბათუ კრავეიშვილი, ნადეჟდა ხარაძე, ზურაბ ანჯაფარიძე, ნოდარ ანდლულაძე, ლამარა ჭყონია, თემურ გუგუშვილი, ზურაბ სოტკილავა, ლადო ათანელი, თამარ ჯავახიშვილი (თამარ ივერი), ნინო სურგულაძე და სხვანი, რომელნიც მსოფლიო საოპერო დასის ვარსკვლავები არიან.

თეატრალური თბილისი

თბილისის თეატრალურ ცხოვრებას უძველესი ისტორია აქვს. ქართულ სანახაობრივ კულტურას ჯერ კიდევ XII ს-ში სათავეები ედგა მეფის დაცვის უფროსი ჩუხჩარხი. ამ დროს ქართულ სახიობა მრავალჟანრიანი იყო. წარმოდგენები იმართებოდა სანახაობრივი დანიშნულების შენობებში — „სახლი სათამაშო“, „სახლი სალხინო“. პარალელურად ვითარდებოდა ხალხური თეატრალური სანახაობა — ბერიკაობა და ყეენობა. XVIII ს.-ში ერეკლე II-ის დროს, სასახლის კარის სახიობას ცნობილი საზანდარი მაჩაბელა მეთაურობდა. ერეკლე II ელჩთა ამალიდან ვინმე მაიორმა გაბრიელმა სასახლის ახლოს თეატრი გამართა. დასწრება ბილეთებით ხდებოდა, რომელსაც ჰქონდა წარწერა „შაური ორი, გაბრიელი მაიორი“. თბილისში დრამატული მწერლობაც შეიქმნა და გიორგი ავალიშვილმა ახალი დასი ჩამოაყალიბა. საჯარო წარმოდგენები ე. წ. პალატაში იმართებოდა. საუკუნის დასასრულისთვის თბილისში უკვე არსებობდა

რუსული თეატრალური წრეებიც, რომელშიც ქართველებიც მონაწილეობდნენ. აღა-მაჰმად ხანის ლაშქრობამ თბილისური თეატრი მოშალა [21.5].

რუსეთის მიერ საქართველოს სახელმწიფოებრიობის გაუქმების შემდგომ ქართული საზოგადოება სალონური ცხოვრებით შემოიფარგლებოდა. 1845 წლიდან კი უკვე გაჩნდა სცენისმოყვარეთა წრეები. გაიხსნა რუსული თეატრი. საქართველოს მეფისნაცვლის — მ. ვორონცოვის ხელშეწყობითა და ქარული არისტოკრატის მხარდჭერით თბილისის კლასიკური გიმნაზიის შენობაში 1850 წელს გიორგი ერისთავმა პირველი ქართული სპექტაკლი „გაყრა“ წარუდგინა საზოგადოებას. თბილისში ქართული პროფესიული თეატრის აღორძინებაში უდიდესი წვლილი მიუძღვით ილია ჭავჭავაძეს, აკაკი წერეთელს, დიმიტრი ყიფიანს, ივანე მაჩაბელს, რომელთაც „დრამატული საზოგადოება“ ჩამოაყალიბეს და 1879 წელს ქართული თეატრი აღორძინეს. 1898 წელს გოლოვინის პროსპექტზე საძირკველი ჩაეყარა „არტისტული საზოგადოების სახლს“. 1901 წლის 7 თებერვალს გაზეთი „ივერია“ იუწყებოდა: „6 თებერვალს, ნაშუადღევს 2 საათზე აკურთხეს გოლოვინის პროსპექტზედ ახლად აგებული შენობა ტფილისის „საარტისტო საზოგადოებისა.“ ამავე წლის 5 მარტს აქ წარმოადგინეს ავქსენტი ცაგარელის „ხანუმა“. არტისტული საზოგადოებისთვის“ შენობა არქიტექტორებმა — კ. ტატიშევმა და ა. შიმკევიჩმა დააპროექტეს. თეატრი ორი დარბაზის, ვესტიბიულის, ფოიესა და სათავსოებისგან შედგებოდა. შენობა მდიდრულად იყო დეკორირებული. პირველ სართულზე განთავსებული იყო მაყურებელთა, ხოლო მეორეზე — საკონცერტო დარბაზი: სარდაფი ეკავა რესტორან „ანონას“, რომელიც მოგვიანებით, 20-იან წლებში, გადაკეთდა „ცისფერყანწელთა“ კაფე-რესტორან „ქიმერიონად“, სადაც თავს იყრიდა ქალაქის მონინავე ახალგაზრდობა. 1915 წლიდან აქ იკრიბებოდნენ „ცისფერყანწელები“. ტიცვიან ტაბიძე წერდა: „აღბათ მთელს ქვეყანაზე არ არის კაფე, რომელიც იტევდეს იმდენ შთაგონებას და შემოქმედებას, როგორც „ქიმერიონი“. კაფეს კედლები მთლიანად მოხატული იყო მხატვრების — ლადო გუდიაშვილის, დავით კაკაბაძოსე, მოსე თოიძის, სერგეი სუდეიკინის, ასევე ცნობილი პოლონელი ხელოვანის სიგიზმუნდ ვალისევსკის მიერ. კაფე მოგვიანებით რუსთაველის თეატრის ფოიედ და გარდერობად იქცა. კედლები არაერთგზის გადაიღება და შესანიშნავი მხატვრობა დაიკარგა. სამოცდაათიანი წლების ბოლოს ნაწილობრივ აღდგა კაფე „ქიმერიონის“ უნიკალური ფრესკები. 1921 წელს შენობას

შოთა რუსთაველის სახელობის სახელმწიფო აკადემიური თეატრი ეწოდება. 1949 წელს რუსთაველის თეატრი მთლიანად დაინვა. მაგრამ აღადგინეს არსებული ნახაზების, ნახატებისა და ფოტოსურათების საფუძველზე.

რუსთაველის თეატრის დასზე დიდად აისახა საბჭოური რეპრესიები. დახვრიტეს ალექსანდრე ახმეტელი, ივანე აბაშიძე, გადასხლებაში იმყოფებოდა დასის დიდ ნაწილი. მიუხედავად მძიმე პერიოდისა, თატრში დაიდგა შექსპირის „ოტელო“, რომელმაც სენსაცია მოახდინა.

რუსთაველის თეატრში მოღვაწეობდა დიდი რეჟისორი მიხეილ თუმანიშვილი. მან შემოიკრიბა ახალგაზრდა მსახიობთა ჯგუფი, რომელიც ქართულმა თეატრალურმა საზოგადოებამ „შვიდკაცას“ სახელით გაიცნო: მიხეილ თუმანიშვილი, მედეა ჩახავა, რამაზ ჩხიკვაძე, გიორგი გეგეჭკორი, ეროსი მანჯგალაძე, გურამ სალარაძე და ბადრი კობახიძე. სწორედ თუმანიშვილის სახელს უკავშირდება მცირე სცენის გახსნა სპექტაკლით „ჭინჭრაქა“ (1963 წ.). სამოციანელთა თაობამ (რობერტ სტურუამ, თემურ ჩხეიძემ, გიზო ჟორდანიამ) თეატრს მსოფლიოში გაუთქვა სახელი.

1975 წელს რეჟისორმა მიხეილ თუმანიშვილმა თავის სტუდენტებთან და თანამოაზრებებთან ერთად ჩამოაყალიბა ახალი თეატრალური დასი სცენით ძველი კინოსტუდიის ბაზაზე, რომელსაც მოგვიანებით კინომსახიობთა თეატრი ეწოდა. თეატრმა დაარსებიდანვე მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავა ქართულ თეატრალურ სამყაროში. უნდა აღინიშნოს, რომ მიხეილ თუმანიშვილის უკვდავსაყოფად ყოველწლიურად თბილისში იმართება თეატრალური დღესასწაული „საჩუქარი“, სადაც მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნიდან ჩამოსული ცნობილი დასები ღებულობენ მონაწილეობას.

კოტე მარჯანიშვილის სახელობის სახელმწიფო აკადემიური თეატრი ქუთაისში დაარსდა 1928 წელს, 1930 წელს მან თბილისში გადმოინაცვლა. თეატრის დამაარსებელი იყო კოტე მარჯანიშვილი, რომელსაც გვერდით ედგა თეატრალების, ლიტერატორების, მხატვრების ძლიერი გუნდი: მსახიობები — ვ. ანჯაფარიძე, უშანგი ჩხეიძე. მწერლები — იოსებ გრიშაშვილი, პოლიკარპე კაკაბაძე, სიმონ ჩიქოვანი, შალვა დადიანი, მხატვრები — პ. ოცხელი, ლ. გუდიაშვილი, ე. ახვლედიანი და სხვები.

თეატრი განთავსდა კ. ზუბალაშვილის საქალაქო სახალხო სახლში, რომელიც პეტერბურგელმა არქიტექტორმა ს. კრიჩინსკიმ ააგო 1902-07 წლებში. კონსტანტინე ზუბალაშვილმა შვილებთან

ერთად, კირკის ქუჩაზე გახსნა სახალხო სახლი, სადაც ქართული დასის გარდა ფუნქციონირებდა რუსული, სომხური, აზერბაიჯანული, ოსური, ასურული სექციები და ერთი მუსიკალური წრე. სპექტაკლებზე დასასწრებად იყიდებოდა იაფფასიანი ბილეთები. სახალხო სახლში სპექტაკლების გარდა ეწყობოდა ლექციები, ლიტერატურული დილა-სალამოები, ხალხურ მომღერალთა გუნდის კონცერტები სხვადასხვა ენაზე.

კოტე მარჯანიშვილი — ეპოქის უდიდესი რეჟისორი საბჭოურ რეპრესიებს შეენირა.

მარჯანიშვილის თეატრში განსაკუთრებული ადგილი შექსპირის დრამატურგიას ეკავა. თეატრში სხვადასხვა დროს წარმატებით იდგმებოდა „ოტელო“ (რეჟ. კოტე მარჯანიშვილი 1932 წ.), „ჭირვეული ცოლის მორჯულება“ (რეჟ. შალვა ღამბაშიძე, 1944წ.), „რომეო და ჯულიეტა“ (რეჟ. ვახტანგ ტაბლიაშვილი, 1949წ.), „მეთორმეტე ღამე“ (რეჟისორი რამაზ ჭიაურელი, 1950 წ.), „ანტონიუსი“, „რიჩარდ III“ (რეჟ. ვასო ყუშიტაშვილი, 1957წ.), „აურზაური არაფრის გამო“ (რეჟ. ლილი იოსელიანი, 1963წ.), „ოტელო“ (რეჟ. თემურ ჩხეიძე, 1982 წ.), „ანტონიუსი და კლეოპატრა“ (რეჟ. ინგლისელი ჰილარი ვუდი, 1991 წ.). მარჯანიშვილის თეატრში მოღვაწეობდნენ დიდი რეჟისორები — გიზო შორდანიას, გიგა ლორთქიფანიძე, ლილი იოსელიანი. თემურ ჩხეიძე.

უნდა აღინიშნოს, რომ თბილისში თეატრალური ცხოვრების მრავალფეროვნებას ზემოჩამოთვლილის გარდა, უამრავი თეატრალური დასი ქმნის, რომელთაც უდიდესი როლი შეასრულეს ქართული კულტურის პოპულარიზაციაში საქართველოს ფარგლებს გარეთ. ქართული თეატრი ეროვნულ სულისკვეთებას გამოხატავდა დაარსების დღიდან და დიდ როლს ასრულებდა ეროვნული ცნობიერების ჩამოყალიბებაში.

საცხოვრებელი სახლები

თბილისი დაარსების დროიდან მთის ფერდობზე შეფენილ ქალაქს წარმოადგენდა და ამის განმსაზღვრელი რელიეფი იყო.

თბილისი, სხვა ფეოდალური ქალაქების მსგავსად იყო უბნებად დაყოფილი, სადაც არისტოკრატია „ციხის უბანში“ ცხოვრობდა, ხოლო დაბალი ფენა, ვაჭრები და ხელოსნები გარეთუბანსა და კლდისუბანში იყვნენ დასახლებულნი. გარდა ამისა თბილისში არ-

სებობდა რელიგიური და ეთნიკური უბნებიც — „მოგვთა უბანი“, „ურიათ უბანი“, „ქართველთა უბანი“ და ა. შ. სოციალურ-ეკონომიურად დაყოფილ უბნებში საცხოვრებელი ნაგებობანიც ერთმანეთისგან განსხვავდებოდა. IX-X საუკუნის უცხოურ წყაროებში (სომხური) თბილისი „ხის ქალაქად“ არის მოხსენებული [21.6]. მოგზაურთა ცნობების თანახმად, თბილისში სახლების განლაგება ტერასული იყო, სახლებს ბანიანი გადახურვა ჰქონდათ. ზაფხულის ცხელ დღეებში თბილისის მოსახლეობას ბანზე ეძინა. ბანიანი სახლის მეშვეობით ჩამოყალიბდა ის ურთიერთობა, რასაც „თბილისურს“ უწოდებენ, ადამიანები ახლოს იყვნენ და ერთმანეთის ყველაფერი იცოდნენ. თბილისური წვიმების პერიოდში ერთი სახლიდან მეორეზე გადასვლა ისე ხდებოდა, რომ შეიძლება არც კი დასველებულიყავი. სოციალურად დაბალი ფენის ხალხის სახლები ძირითადად ორი ტიპის იყო: დარბაზული (დარბაზული საცხოვრებელი ერთოთახიანი კი არ იყო, როგორც ქართლის სოფლური დარბაზების უმეტესობა, არამედ მრავალნაწევრიანი) და მიწურ-ბანიანი. ვახუშტი აღნიშნავს: „სახლნი ნაშენნი არიან ქვა-ტალახითა და გალესილი გაჯით“, XVII-XVIII ს.-ის მოგზაურებიც თითქმის იმავეს ადასტურებენ. XVIII საუკუნის თბილისურ საბუთებში გვხვდება ასევე შირვანული სახლი. სახელიდან გამომდინარე, ამ ტიპის სახლის გადახურვა შირვანიდან უნდა იყოს შემოსული. როგორც ჩანს, გვირგვინის ნაცვლად სახლს ბრტყელი ჭერი ჰქონდა, ზემოსარკმლის ნაცვლად კი — კედლის სარკმლები. ასეთ სახლს აღწერს გიულდენშტედტი: „სახლები ნაგებია აგურისა და ფილაქნებისგან, თიხანარევი კირით, ერთსართულიანია, დაახლ. 15 ფუტის სიმაღლის; სახურავები სწორი თიხით დაფენილი, ოთახებს აქვთ ბუხარი და ფანჯრებზე, შუშის მაგიერ, გაქონილი ქალაღებია. ყველაფერი არის მსუბუქი, ცუდი, ტლანქი და ძალიან შეუხედავად ნაშენი [1.2].“ შირვანული სახლი უფრო მარტივი და უფრო ღარიბული იყო, ვიდრე დარბაზი. ამას ადასტურებს გიულდენშტედტის აღწერაც.

1782 წლის გეგმიდან ირკვევა, რომ ფეოდალური არისტოკრატის სახლები, რომელიც ანჩისხატისა და სიონის უბნებში მდებარეობდა, საკმაოდ ლამაზ და დახვეწილ შენობებს წარმოადგენდა. ვახუშტის გეგმის თანახმად, ძველი თბილისის დომინანტები: დაბლაციხე, მაღლაციხე და მეტეხი უცვლელია. თუმცა ფუნქციური ცენტრი XVIII ს.-ში მეფის მოედანია, რადგან აქ იყო განლაგებული სამეფო სახლი, პატრიარქის რეზიდენცია და ა. შ. ამ პერიოდშიდანვე დასტურდება ორსართულიანი სახლებიც, რომლის პირველ

სართულზე ხშირ შემთხვევაში დუქნები იყო განლაგებული. XVIII ს.-ის თბილისისთვის აივნიანი სახლებიც ყოფილა დამახასიათებელი „წამოკიდებული ყავრული“, „აფიცრული გადმონაკიდი“. აივანი თბილისელთა ცხოვრებაში დიდ როლს თამაშობდა 17/5. იგი ზაფხულში ოთახებს იცავდა სიცხისგან. აივნები ძირითადად ქუჩის მხარეს ჰქონდათ და აქედან ადევნებდნენ თვალს ქუჩის ცხოვრებას. XIX ს.-ის სახლებში ევროპულმა ფასადებმა თბილისური აივნები ეზოს მხარეს შეატრიალა. ალა-მაჰმად ხანის შემოსევის შედეგად არისტოკრატისა და ქალაქის მცხოვრებთა საცხოვრებლები მთლიანად განადგურდა, გადარჩა მხოლოდ დარეჯან დედოფლის სასახლე „საჩინო“.

თბილისის იერსახე XIX საუკუნიდან შეცვლა. ქალაქი გაიშალა ძველი გალავნის გარეთ. მთავარმმართველის რეზიდენციისთვის გარეთუბანი აირჩიეს. ქალაქმა განვითარება ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით დაიწყო. კალაში ძველი საძირკვლის გამოყენებით დაიწყო სახლების მშენებლობები. ჩამოყალიბდა ე. წ. „თბილისური სახლი“ თავის არქიტექტურულ-მხატვრული მახასიათებლებით. 1830 წლამდე აშენებული აივნიან სახლების არქიტექტორები უცნობია, ამიტომ ამ სახლებს ე. წ. „ანონიმურ თბილისს უწოდებენ“. 1802 წ. გარეთუბანში ადმინისტრაციული შენობა — «Правительственные места» (ახლანდ. მოსწავლე ახალგაზრდობის სასახლის ადგილას) ააშენეს. იგი შიდა ეზოს პერიმეტრზე მდგარი ორი კორპუსისაგან შედგებოდა. 1807 წ. ამ ადგილას საქართველოში რუსეთის მთავარსარდლის ახალი სასახლის მშენებლობა დაიწყო. ამ დროს ამ ქუჩას არაოფიციალურად „რუსეთისკენ მიმავალ გზას“ უწოდებდნენ. 1810-იან წლებში ამ გზის ინტენსიური განაშენიანება დაიწყო. 1840-იანი წლებიდან „რუსეთისკენ მიმავალ გზას“ კავკასიის მთავარმმართველის, ევგენი გოლოვინის სახელი უწოდეს. მიწის ნაკვეთები გოლოვინის პროსპექტის გასწვრივ მხოლოდ მეფისნაცვლის განკარგულებით რიგდებოდა. ეს წესი არ შეცვლილა ქალაქის თვითმმართველობის დადგენის შემდეგაც. პროსპექტზე სახლდებოდნენ იმპერიის მოხელეები, არისტოკრატია, სამხედრო პირები. არისტოკრატის საცხოვრებელ უბნად გარეთუბანი იქცა. ყველაზე უფრო მოდურ საცხოვრებლად კი სოლოლაკი გახდა.

XIX ს.-ს 40-იანი წლებიდან პროექტების უმრავლესობას ასრულებდა ქალაქის არქიტექტორი ი. ივანოვი და შემდეგ უკვე — ა. სოკოლოვი. მათ პროექტებში კვლავ არსებობდა დაკიდული აივნები, რაც ფასადებს თბილისურ იერს უნარჩუნებდა. გამდიდრებულსა და

გავეროპელებულ თბილისურ ბურჟუაზიას აღარ აკმაყოფილებდა ხის აივნისანი გოთურ-რენესანსური ფასადები და „დედაქალაქური“ სახლების დაპროექტება უცხოელ არქიტექტორებს — იაკობ სიმონსონსა და ალბერტ ზალცმანს დაავალეს. პირველი ახალი ტიპის შენობაა სიმონსონის პროექტით აგებული გრიგოლ თამამშვივის სახლი(გ. ტაბიძის 20) [9.2], თბილისის კოლორიტულ შენობებს წარმოადგენს ბოზარჯიანცისა და მირზა რეზას სახლები ჭონქაძის ქუჩაზე. მირზა რეზას სასახლე ეკუთვნოდა თბილისში სამუშაოდ ჩამოსულ გერმანელ ინჟინერს, რომელმაც ის 1889-1894 წლებში საქართველოში ირანის კონსულს, მირზა რეზა-ხანს მიჰყიდა. მირზა რეზა-ხანი საინტერესო ბიოგრაფიის მქონე, უაღრესად განსწავლული ადამიანი იყო. მისი ოჯახი თავრიზიდან საქართველოში გამოსახლდა. 1876-1878 წლებში პატარა მირზამ რამდენიმე უცხო ენა და სხვადასხვა მეცნიერება თბილისის შიიტურ სასწავლებელსა და მაღამ სტასულევიჩის ფრანგულ პანსიონში შეისწავლა. თბილისშივე დაიწყო მისი პროფესიული კარიერაც, როდესაც, ირანის მაშინდელი კონსულის, მაჰმუდ-ხან დიბას ინიციატივით, კურიერად დაიწყო მუშაობა. სულ მალე ჯერ თარჯიმნის, შემდეგ კი კონსულის თანაშემწის თანამდებობაზე დანიშნაურდა. შემდგომ წლებში მას სხვადასხვა ოფიციალური პოზიცია უკავია: იყო ნასერ ად-დინ შაჰის პირადი თარჯიმანი, რუსულ-ირანული სადემარკაციო კომისიის წევრი, ირანის სრულუფლებიანი ელჩი რუსეთის იმპერიასა და ოსმალეთში, ირანის ოფიციალური წარმომადგენელი ერთა ლიგაში. 1933 წელს მირზა რეზა-ხანი მშვიდობის დარგში ნობელის პრემიაზე იყო წარდგენილი.

მირზა-რეზას „აღმასის სასახლე“ ოფიციალურად 1892 წლის 16 ივლისს გაიხსნა. საქართველოში საგანგებოდ ჩამოყვანილი ირანელი ოსტატების მიერ შესრულებული სამუშაოების დასრულების შემდეგ შენობამ აღმოსავლური იერი მიიღო. სადარბაზოს კარსა და შენობის ფასადზე ირანული წარწერები და სიმბოლოებია გამოსახული. მირზა რეზა-ხანს ეკუთვნოდა ასევე საზაფხულო რეზიდენცია ბორჯომში — „ფირუზას“ სასახლე.

ბოზარჯიანცის სახლი ერთ-ერთი ულამაზესი, სპეციალური არქიტექტურული პრემიით „საუკეთესო ფასადი“ დაჯილდოებული სახლია. ბოზარჯიანცი თამბაქოს საწარმოს ფლობდა. ის იყო პირველი თბილისელი, რომელსაც პარიზიდან გამოწერილი საკუთარი ავტომანქანა ჰყავდა. შენობის არქიტექტორი ოგაჯანოვი გახლდათ. ეს შენობა, მოდერნის არქიტექტურული სტილის ერთ-ერთი ყვე-

ლაზე საინტერესო მაგალითია. სახლი შემოსაზღვრულია თაღით, რომელიც ღია-რუხი ფერის მსხვილი ქვისაგანაა აწყობილი. ფოიე კაფელითაა მოპირკეთებული. ამ სახლს დღესაც ამშვენებს ბროლის მინები. 1917 წელს ბოზარჯიანცის ოჯახმა ევროპას მიაშურა. პატრონის გარეშე დარჩენილი ძვირფასი სახლი კი მუნიციპალიტეტული ბინების რიცხვს მიემატა და საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ელიტის „უბინაო“ ნაწილის საცხოვრებელ სახლად გადაიქცა. ერთი ოჯახის მყუდრო ცხოვრებისთვის გამიზნული სახლი, რომელსაც თბილისელები „მადამ ბოზარჯიანცის სახლს“ უწოდებდნენ, საერთო საცხოვრებლად გადაიქცა.

თბილისური საცხოვრებელი ნაგებობებიდან განსაკუთრებული ე. წ. „მაქმანებიანი სახლია“, რომელიც კ. ტატიშჩევის პროექტით აშენდა 1897 წელს და ეკუთვნოდა ცნობილ იურისტსა და კომერსანტს ვასილ გაბაშვილს. შენობის ფასადი გადანყვებილია ბაროკოსა და როკოკოს სტილში. შენობა უხვადაა დეკორირებული და ორიარუსიანი აივანი განსაზღვრავს მის მაღალმხატვრულობას. „მაქმანებიანი სახლს“ თბილისური სახლებისთვის დამახასიათებელი ყველა ელემენტი აქვს: აივანი, მოხატული ეზო-ბაღი მრგვალი შადრევნით, ალაყაფის ჭიშკარით.

XIX ს.-ს ბოლოს თბილისელმა დიდმა ვაჭარმა ალექსანდრე მელიქ აზარიანცმა (კაზარიანცი) სახლის აშენება გადანყვიტა და ნებართვა ქალაქის მერს (თავს) სთხოვა. მერმა ასაშენებელ ადგილად გოლოვინის გამზირის დასასრულსა და ვერის დასწყისში არსებული ნაგავსაყრელი გამოუყო. აზარიანცი დიდი ყოყმანის შემდეგ დასთანხმდა და აქ უდიდესი სამუშაოები ჩაატარა. იქვე ჩამომავალი ღელე კალაპოტში ჩასვა, ტერიტორია დაატერასა და 1911 წელს მშენებლობა დაიწყო. ტერიტორიის გარშემო მდებარე ჯიხურები შეისყიდა, მაგრამ ერთი ჯიხური, რომელიც ფეხსაცმლის შემკეთებელს (საპოშნიკი) ეკუთვნოდა, ვერაფრით აიღო, რადგან მისი პატრონი იძახდა: ქართულ მიწას არ გავყიდო. ჯიხური დარჩა იმ ადგილას, ვიდრე ოსტატი ცოცხალი იყო. მოდერნის სტილის შენობა 1915 წლისთვის სრულდებოდა, როდესაც მელიქ აზარიანცს ქალიშვილი გარდაეცვალა, ამიტომ სახლის ფასადზე, გლოვის ნიშნად თაიგულები გამოსახეს. კორიდორული სისტემის სახლი მეპატრონეს გასაქირავებლად უნდოდა. აზარიანცი არ იყო მეძვირე და მისი სახლის დაქირავება დაბალი სოციალური ფენის წარმომადგენლებსაც შეეძლოთ. სახლის პირველ სართულზე ღარიბთა სასადილო და სავაჭრო ცენტრი იყო. შენობას ჰქონდა მრავალი სარდაფი და

გვირახი, რომლებიც ამჟამად დალუქულია. საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ სახლი, როგორც კერძო საკუთრება, მეპატრონეს ჩამოერთვა. ერთი პერიოდი მისი დანგრევაც უნდოდათ, თვლიდნენ, რომ განაშენიანებას ხელს უშლიდა, თუმცა იგი დანგრევას გადაურჩა. ბოლშევიკებმა ამ დიდებულ სახლში აზარიანცს მხოლოდ ერთი ოთახი მიაკუთვნეს. მელიქ აზარიანცი სიღარიბეში გარდაიცვალა. მისი სახლი თბილისის ერთ-ერთ ყველაზე თვალსაჩინო ძეგლია. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ლამაზ ევროპულ სახლებს ქართული იერსახე არ ჰქონდათ დაკარგული. სახლების ფასადები გოთურ, მავრიტანულ ანდა რუსული კლასიციზმის სტილს იმეორებდა; სახლების უკანა — ანუ ეზოს მხრის ფასადები ქართული აივნებით იყო შემკობილი. გარდა ზემოჩამოთვლილისა, თბილისის საცხოვრებელ ნაგებობათა დიდი ნაწილი საკმაოდ დაზიანებულია და საჭიროებს აღდგენა-გამაგრებას. სოლოლაკისა და ძველი თბილისის უბნებში შემორჩენილი XIX ს.-ის სახლები მნიშვნელოვანია არქიტექტორული სტილით.

ძველ თბილისში ეზოების ტრადიცია XIX ს-იდან დამკვიდრდა — აივნისანი და ორსართულიანი სახლების აშენების შედეგად, თუმცა ბანიანი სახლებიც ეზოს ფუნქციას ასრულებდა. ეზო წარმოადგენდა ერთგვარ საკრებულოს. აქ იმართებოდა სჯა-ბაასი, თამაშობდნენ ნარდს, ჭადრაკს. ეზო სახლის მაცხოვრებლების ძირითადი დასასვენებელი ადგილი იყო. ეზოებში ადრე მოწყობილი ჰქონდათ ბალებიც, სადაც იდგა მრგვალი შადრევანი, რომელიც გასაბჭოების შემდგომ ონკანით შეიცვალა. თბილისური ეზოებისთვის ძველად უცხო არც ჭები ყოფილა, რომელიც ერთგვარ მაცივარსაც წარმოადგენდა. ეზოსთვის დამახასიათებელი იყო ასევე საპირფარეშო და ლამაზი დიდი დახვეული კიბეები [17.2]. თბილისურ ეზოს იტალიურ ეზოდ მოიხსენიებენ. ტერმინი „იტალიური ეზო“ გვხვდება საქართველოს გასაბჭოების შემდეგ, როდესაც თბილისური ეზოებიდან კერძო მფლობელები გაასახლეს და მათში სხვადასხვა ეროვნების ოჯახები შეასახლეს. ეს ეზოები საკმაოდ ხმაურიანი იყო და ხმაური იტალიას დაუკავშირეს. ჩვენში დამკვიდრებული „იტალიური ეზო“ სინამდვილეში თბილისური ეზოა.

დასასვენებელი ბალები

მტკვარზე არსებულ ბუნებრივად შექმნილ კუნძულზე ძველ თბილისში დასვენებისა და გართობის ადგილი — ორთაჭალის ბალები იყო განთავსებული. ვახუშტის რუკაზე იგი კრწანისის ბალების სახელითაა დატანილი. კუნძული დაფარული იყო ლამაზად მოწყობილი ბალებით, რომლებიც ერთმანეთისგან პატარ-პატარა, ვიწრო ქუჩებით იყო გამიჯნული. ორთაჭალის ბალები მეფის ოჯახის, თავადაზნაურობისა და ქალაქის მაღალი საზოგადოების კერძო საკუთრება იყო. ორთაჭალის ბალებში გაიხსნა რესტორნები, გასართობი სახლები. ქალაქის საზოგადოება ჩამოსულ სტუმრებს აქ უმასპინძლდებოდა. მტკვრის მარჯვენა სანაპიროსთან დაკავშირება ორთაჭალის კუნძულიდან ხის ხიდით ხდებოდა, ამიტომ ბალების სახელი ამ სანაპიროზეც ვრცელდებოდა. თბილისელი მამაკაცები მეგობრებთან ერთად ზაფხულის ცხელ დღეებში ეტლით, ფეხით, ნავით ორთაჭალის ბალებისკენ მიაშურებდნენ თოკშებმული ცხვრითა და კახური ღვინით სავსე ტიკებით. ამ დარბაისლურ, ქალაქურ პურმარილზე ისმოდა მოსწრებული სიტყვა-პასუხი, სადღეგრძელოები. ორთაჭალის ბალები, გ. ლეონიძის ხატოვანი თქმით — „ყარაჩოლელთათვის ერთი იმ გასართობთაგანი იყო, სადაც ჯანსაღ ბუნების წიაღში დაგუბებულ გრძნობას სრულ თავისუფლებას აძლევდნენ და მთელი სამი დღის განმავლობაში ჯიგრიანად ლოთობდნენ.“ აქაურობის ხშირი სტუმარი იყო გრიგოლ ორბელიანიც, რომელმაც ლექსში — „მუხამბაზი“ გადმოგვცა ქალაქური ბალის ეშხი და ლაზათი [17.3]. ორთაჭალის ბალებში მოყვანილი ხილ-ბოსტნეული ნავით ან ხიდზე ჯორებზე აკიდებული გადაჰქონდათ ქალაქში. XX საუკუნეში აშენდა ორთაჭალჰესი, კუნძული წყლით დაიფარა. თბილისის კოლორიტიმაც არსებობა შეწყვიტა.

ორთაჭალის ბალების გარდა თბილისელთა საყვარელი სასაღმრთო ადგილი იყო „სატიო“, რომელიც ვერეს ქვემო წელიდან მტკვარამდე გახლდათ განფენილი. ბორჯომიდან ტივებად შეკრული ხის მორები აქ ჩერდებოდა და შემდეგ ქარხნებში გადაჰქონდათ. სატიო, როგორც უბანი, თბილისში გაჩნდა XIX ს-ის II ნახევარში. მანამდე კი „პატარა სატიოს“ ეძახდნენ ტერიტორიას, რომელიც მადათოვის კუნძულთან მტკვრის ნაპირზე ტივების მისაბმელი ადგილი იყო. აქ უყვარდა ნიკოლოზ ბარათაშვილს სიარული. აქაური შთაგონებით დაწერა მან „ფიქრნი მტკვრის პირას“. „პატარა სატიოში“ XIX ს-ის 70-იან წლებში იდგა საზაფხულო თეატრი, სადაც იტალიური ოპერის დანვის შემდეგ იმართებოდა წარმოდგენები.

ავლაბარში არსებობდა „ბეჭბუდას ბალი“, რომელიც სასაფლაოს გვერდით ხოჯა ბეჭბუდას გაუშენებია. ბეჭბუდას მიწა იჯარით ჰქონდა აღებული როსტომ მეფისგან და ბალის მოსარწყავი წყალიც მეფის თანხმობით მახათის მთიდან გამოუყვანია. ბაღს სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ლილოსკენ მიმავალი გზა ჩაუდიოდა, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთით ხევი საზღვრავდა.

ძველ თბილისში, გარეთუბანში ორბელიანთა მამულში ყაბახი იყო გამართული. ეს ტერიტორია თეიმურაზ მეორემ თავის სიძეს — სარდალ ლევან ორბელიანს უწყალობა XVIII ს.-ის II ნახევარში და XIX ს.-მდე გარეთუბანში შედიოდა. ორბელიანების საკუთრება იყო ასევე კუნძული მტკვარზე, რომელიც შემდეგ მადათოვს მიჰყიდეს.

ყაბახი თასის მოსაპოვებლად გამართული შეჯიბრებაა. ფეოდალური არისტოკრატისთვის სავალდებულო იყო მასში მონაწილეობა. სულხან საბა ორბელიანის განმარტებით, ყაბახი ერქვა არა მთელ მოედანს, არამედ იმ ნაწილს, სადაც ძელი იყო აღმართული. გრიგოლ ორბელიანი ყაბახის დიდი მოყვარული ყოფილა. მისივე გადმოცემით“, სადაც ახლა არის სასეირნო ბაღი ალექსანდროვსკისა იყო დიდი საჯირითო მოედანი, სახელად ყაბახი. ყაბახის თავსა და ბოლოს იდგნენ ორნი ქვანი, რომელთა ზედაც დაასობდნენ თასსა და ესროდნენ ჯირითს და ვინც მოარტყამდა, თასი მისი იყო ჯილდოდ გამარჯვებისა“. ყაბახს უმღეროდნენ ნიკოლოზ ბარათაშვილი, გრიგოლ ორბელიანი, გიორგი ერისთავი.

XIX ს.-ის დასაწყისში ბალის ზედა ნაწილში სასაფლაო იყო, ხოლო ქვედა ბაღში იმართებოდა ყაბახი, რომელმაც მალე დაკარგა პირვანდელი დანიშნულება. 1859 წელს მეფისნაცვალ ბარიატინსკიმ ყაბახის ადგილას დასასვენებელი ბაღი გააშენა და რუსეთის იმპერატორის საპატივცემულოდ ალექსანდრეს ბაღი უწოდა. ახალი გასართობი ადგილი სპეციალურად მოწვეულმა არქიტექტორმა ოტო სიმონსონმა დააპროექტა. ბალის მოსაწყობად მოიწვიეს ბოტანიკოსი, მებაღე ჰენრიხ კარლ შარერი, მისი დარგული ხეების უმეტესობა ბაღში დღესაც არის შემორჩენილი. ბალის მოწყობა და განაშენიანება ოფიციალურად 1865 წელს დასრულებულა. ბაღს ამშვენებდა ლამაზი შადრევანი (შადრევანი დღემდეა შემორჩენილი და ერთ-ერთ ძველ შადრევნად ითვლება), რომელსაც წყალი მტკვრიდან, წყალსაქაჩების საშუალებით მიეწოდებოდა. შემდგომ ბალის ზედა ნაწილში აშენდა კავკასიის არმიის სამხედრო-ისტორიული მუზეუმი — დღევანდელი ცისფერი გალერეა. მუზეუმის აშენებამ და ხეების გაჩეხვამ თბილისური ბომონდი გაანაწყენა და

ახალ გასართობ ადგილას მუშტაიდის ბაღში გადაინაცვლეს. ალექსანდრეს ქვედა ბაღში იდგა ალექსანდრე ნეველის ეკლესია, რომელიც ბოლშევიკებმა დაანგრეს. ბაღი კი ორად გაიყო მას შემდეგ, რაც ტრამვაის ხაზი გაიყვანეს. ბაღში იდგა ნ. გოგოლის ქანდაკება რომელიც თბილისის ომის დროს განადგურდა. ალექსანდრეს ბაღი საქართველოს ისტორიის ბოლო პერიოდის მნიშვნელოვანი მოვლენების ცენტრი იყო. აქ 1918 წლის 10 თებერვალს გაიმართა ბოლშევიკების მიტინგი, რომელსაც სტეფანე შაუმიაიანი ხელმძღვანელობდა; ამიერკავკასიის სეიმის სახალხო გვარდიის მიერ მიტინგი დარბეული იქნა ტყვიამფრქვევებითა და შაშხანებით. დარბევის დროს რამდენიმე ადამიანი დაიღუპა. ამის აღსანიშნავად ქვემო ბაღში „ხსოვნის კედელი“ დადგეს. საქართველოს გასაბჭოების შემდეგ ბაღს სახელი შეუცვალეს და 26 კომისრის სახელის უკვდავსაყოფად „კომუნარების ბაღი“ უწოდეს. 1989 წლის 9 აპრილის ღამეს რუსი ჯარისკაცების მიერ მომხდარი საზარელი რბევის დროს გაქცეულმა მომიტინგეებმა ბაღის მეშვეობით შეძლეს სამშვიდობოს გასვლა. ძველი ალექსანდრეს ბაღის ზედა ნაწილს 9 აპრილის ბაღი ეწოდა. ხოლო ქვედა ბაღს გიორგი ლეონიძის (აქვე დაიდგა მისი ქანდაკება) სახელი მიენიჭა.

„ძველად ქალაქ გარეთ მხოლოდ ორი დროის გასატარებელი ადგილი არსებობდა: მდაბიო ხალხისათვის — ორთაჭალის ბაღები და ევროპულად გაზრდილთათვის — მუშტაიდი“ [43.2]. 1828 წელს, რუსეთ-ირანის ომის დამთავრების შემდეგ, თავრიზის შიიტური სამღვდელოების მსახურს — მუჯთაჰიდს, რომელიც თბილისში გადმოსახლდა რუსეთის მთავრობამ მიწის სოლიდური ნაკვეთი უბოძა. მირ-ფეთე აღას თბილისელები მუშტაიდის სახელით იცნობდნენ. ქალაქში დასახლებულმა ირანელმა თავის გარდაცვლილი ქართველი ცოლის — ნინოს საპატივსაცემოდ დიდი პარკი გააშენა, გაიყვანა სარწყავი არხი, კეთილმოაწყო ტერიტორია [7.4]. XIX ს-ის შუა პერიოდიდან პარკი საქალაქო ხაზინამ შეიძინა, სადაც საზაფხულო თეატრი და რესტორანი აშენდა. პარკი თბილისელთა გართობისა და თავშეყრის საყვარელი ადგილი იყო. ბაღის ტერიტორიაზე ნიკოლოზ შავროვის თაოსნობით დაარსდა კავკასიის მეაბრეშუმეობის სადგური, რომელიც დიდ კომპლექსს წარმოადგენდა, ვინაიდან მის დაქვემდებარებაში შედიოდა კავკასიის მეაბრეშუმეობის სადგურები. დროთა განმავლობაში დაინგრა კომპლექსის დიდი ნაწილი. მთავარი შენობა კი, სადაც დღეს აბრეშუმის სახელმწიფო მუზეუმიამ მოთავსებული, თავდაპირველი სახით არის შემორჩენილი. პარკს,

მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოში ბოლშევიკური ხელი-სუფლების დამყარების შემდეგ ორჯონიკიძის სახლობის კულტურისა და დასვენების პარკის სახელი დაერქვა, თბილისელები მაინც მუშტაიდს ეძახდნენ. 1935 წელს მუშტაიდში გაიხსნა საბავშვო რკინიგზა. პარკი კეთილმოწყობილია, აქ განლაგებულია თანამედროვე ატრაქციონები. მისი დეკორატიული კომპოზიცია წარმოდგენილია მარადმწვანე და ფოთოლმცვენი მცენარეებით. სამწუხაროდ, მუშტაიდის ტერიტორია საგრძნობლადაა შემცირებული, თუმცა იგი დღესაც თბილისელებისა და ჩამოსული სტუმრებისთვის მიმზიდველ დასასვენებელ ადგილს წარმოადგენს [22.4].

თბილისურ ბაღებს შორის ერთ-ერთი უძველესი — XVII საუკუნის ბოტანიკური ბაღია, რომელსაც სხვადასხვა დროს „ციხის ბაღს“, „სეიდაბაღის ბაღს“, „სამეფო ბაღს“ „სააფთიაქო ბაღს“ ეძახდნენ. 1845 წლიდან საქართველოს მეფისნაცვალ მ. ვორონცოვის განკარგულებით მას თბილისის ბოტანიკური ბაღი ეწოდა. ის, რომ ბოტანიკური ბაღი ერთ-ერთი უძველესია ამას ადასტურებენ ჟან შარდენი, ჟ. ტურნეფორი და ვახუშტის 1735 წლის თბილისის გეგმა. ბოტანიკურ ბაღს ორად ყოფს ნავკისის წყალი, რომელზეც ხიდებია გამართული. ერთ-ერთ უძველესად ითვლება თაღოვანი „ოქუანთ ხიდი“, რომელსაც თამარის ხიდსაც ეძახიან. ხიდი ამჟამად დაზიანებულია და რეკონსტრუქციას საჭიროებს. 1914 წელს ბოტანიკურ ბაღში ჩანჩქერის თავზე თაღოვანი ხიდი აშენდა.

თბილისის ბოტანიკური ბაღი XIX ს.-ში ბოტანიკის დარგში ერთადერთი სამეცნიერო დაწესებულება იყო მთელს კავკასიაში. სამეცნიერო დაწესებულებად ბაღის გადაქცევაში უდიდესი წვლილი შეიტანეს ბოტანიკოსებმა ჰენრიხ შარერმა და ადოლფ როლოვმა, რომელიც ბაღის პირველი დირექტორი გახდა, ასევე ნიკო კეცხოველმა [22.5]. ბაღის ფლორა 3500-მდე სახეობის მცენარეს ითვლის. აქვე ფუნქციონირებს მცენარეთა და საორანჟერიე მეურნეობები.

ბოტანიკურ ბაღში მოხვედრა მთავარი კარიბჭით შეიძლება. არსებობდა კიდევ ერთი შესასვლელი ლ. ასათიანის (ენგელსის) ქუჩიდან რომელიც 1909-1914 წლებში სოლოლაკის ქედში გაიჭრა და წარმოადგენდა გვირაბს. დღეს გვირაბი აღარ ფუნქციონირებს.

თბილისის ერთ-ერთი ახალი „გამარჯვების პარკი“ ვაკეში მდებარეობს. თავად ვაკის უბნად ჩამოყალიბება XX ს.-ს დასაწყისიდან იწყება. მეორე მსოფლიო ომის დამთავრების შემდეგ დაიწყო „გამარჯვების პარკის“ მშენებლობა. პარკი მთანმინდის ქედის ფერდობზეა გაშლილი და წარმოადგენს დიდ მწვანე მასივს. მის ტერი-

ტორიაზე დგას დიდების მემორიალი. ვაკის პარკი თბილისელთა და სტუმართა ერთ-ერთი საყვარელი დასასვენებელი ადგილია.

მწერალთა სახლი

ცნობილმა მეცენატმა, ქართული კონიაკის ფუძემდებელმა დავით სარაჯიშვილმა მამისეული სახლის ადგილზე 1903-1905 წლებში, სოლოლაკში სახლი ააშენა. მშენებლობისთვის გერმანიიდან მოიწვია არქიტექტორი კარლ ცაარი, რომელსაც დახმარებას ალექსანდრე ოზეროვი და კორნელი ტატიშჩევი უწევდნენ. მოდერნისა და ბაროკოს სტილის სასახლე თბილისური ღია, ხის ჩუქურთმებითა და აივნებით თბილისელმა ხელოსანმა ილია მამაცაშვილმა მორთო. სახლის ვერანდა მოპირკეთდა „ვილეროი დე ბოხის“ კერამიკული ფილებით.

სარაჯიშვილების გვარი თბილისის ცნობილი ვაჭარ-მრეწველები, ქველმოქმედები და საზოგადო მოღვაწენი იყვნენ. ვახტანგ VI-მ „წარმომავლობით ტფილისის საპატიო მოქალაქეთა“ წოდებამიანიჭა მათ გვარს. დავით სარაჯიშვილი თავის წინაპრების კვალს აგრძელებდა. ჰაიდელბერგისა და ჰალეს უნივერსიტეტების დამთავრების შემდეგ იგი მევენახეობა-მელვინეობის საფუძვლიან შესწავლას შეუდგა საფრანგეთში, სადაც დინტერესდა კონიაკის წარმოებით და საქართველოში ჩამოსვლისთანავე ააგო (1883-88 წწ.) კონიაკის ქარხანა, რომელიც სამამულო ნედლეულის ბაზაზე მუშაობდა. მალე მან გახსნა ლიქიორისა და არყის საწარმოებიც. დავით სარაჯიშვილის კონიაკი საერთაშორისო გამოფენებსა და დეგუსტაციებზე ოქროს, ვერცხლის, ბრინჯაოს მედლით ჯილდოვდებოდა.

დავით სარაჯიშვილი აქტიურად მონაწილეობდა ყველა ეროვნული პროექტის ჩამოყალიბებასა და შექმნაში, რომელთა ჩამონათვალი ძალიან დიდია: ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება, საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოება, სათავადაზნაურო ბანკი, სამუსიკო სასწავლებელი და კიდევ მრავალი სხვა. მისი ქველმოქმედების შედეგად მიიღო ბევრმა ქართველმა ახალგაზრდამ განათლება რუსეთისა და ევროპის საუკეთესო სასწავლებელში.

სოლოლაკში, მაჩაბლის ქუჩაზე აშენებული სახლი დავით სარაჯიშვილმა ეკატერინე ფორაქიშვილთან ქორწინების 25 წლის იუბილეს მიუძღვნა. სახლი გახსნისთანავე იქცა ქალაქის კულტურული

ცხოვრების მნიშვნელოვან ცენტრად. დიდი მეცენატი 1911 წელს ავადმყოფობის შედეგად გარდაიცვალა. დავითის ანდერძის თანახმად, მთელი მისი ქონება ქართველი ერის განვითარებას უნდა მოხმარებოდა. სახლი კი თავის მეუღლეს — ეკატერინეს დაუტოვა. ეკატერინეს სიკვდილის შემდეგ სახლი 1918 წელს აუქციონზე გაიყიდა და მისი მფლობელი ცნობილი მრეწველი და მეცენატი აკაკი ხომტარია გახდა, რომელმაც იგი ემიგრაციაში წასვლის წინ თავის სხვა უძრავ-მოძრავ ქონებასთან ერთად ქართველ ხალხს უანდერძა.

1917 წელს თბილისში „ცისფერყანწელთა“ თაოსნობით ჩამოყალიბდა „ქართველ მწერალთა კავშირი“, რომელმაც თავიანთი კლუბი კაფე „ქიმერიონში“ მოაწყო. 1921 წელს დავით სარაჯიშვილის სახლი ამ კავშირს გადაეცა. მალე მწერლებში მოხდა განხეთქილება და ბოლშევიკების მადიდებელ-მეხოტბე მწერლებისაგან ჩამოყალიბდა საქართველოს საბჭოთა მწერლების ფედერაცია. 1932 წელს ჩატარებულმა მწერალთა ყრილობამ გააუქმა ფედერაცია, მასში შემავალი ორგანიზაციებით და შექმნა „საქართველოს საბჭოთა მწერლების კავშირი“. XX ს.-ის 30-იანი წლებიდან დაიწყო „არასაბჭოურად“ მოაზროვნე მწერლების აქტიური დევნა. „ხალხის მტრების“ გამოვლენის მიზნით იმართებოდა კრებები, მწერლები სხდომებზე ერთმანეთს ასამართლებდნენ — კრების ოქმები კი ჟურნალ „ლიტერატურული საქართველოს“ ყოველ ნომერში იბეჭდებოდა. რეპრესიებს ემსხვერპლნენ უდიდესი ქართველი მწერლები და პოეტები: მიხეილ ჯავახიშვილი, ტიცვიან ტაბიძე, პაოლო იაშვილი (თავი მოიკლა 1937 წლის 22 ივლისს ერთ-ერთი სხდომის მსვლელობისას), ვახტანგ კოტეტიშვილი. ბევრმა მწერალმა სასჯელი გადასახლებაში მოიხადა. რეპრესიები დიდხანს გრძელდებოდა და მხოლოდ XX საუკუნის 60-იან წლებში შეწყდა. საქართველოს დამოუკიდებლობის ხელახალი მოპოვების შემდეგ მწერალთა კავშირის შენობას მწერალთა სახლი ეწოდა

მაჩაბლის 13 ნომერში მდებარე მწერალთა სახლი წლების მანძილზე მრავალი ისტორიული და კულტურული მოვლენის ეპიცენტრი იყო.

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი

სიმონ ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმი

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ისტორია 1852 იწყება წლიდან, როდესაც თბილისში რუსული გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილება დაარსდა. დაარსების ინიციატორი იყო რუსი მწერალი ვ. სოლოგუბი. მუზეუმი უდიდეს სამეცნიერო და შემგროვებლურ საქმიანობას ეწეოდა. აქ თავიდან სამი კაბინეტი ფუნქციონირებდა: ეთნოგრაფიული, საბუნებისმეტყველი და საისტორიო. ეთნოგრაფიული კაბინეტის ზედამხედველობა და მოწესრიგება რაფიელ ერისთავს დაევალა, რომელმაც შეადგინა სამუზეუმო კატალოგის ნიმუშები. 1864 წელს მუზეუმი დაიხურა, დაიკარგა შენობა და ნაწილობრივ გაიფანტა უნიკალური კოლექცია. ნაწილი კოლექციისა, ცნობილი ბუნებისმეტყველის — დოქტორ გ. რადეს ბინაზე გადავიდა, რომელმაც თავიდან დაარსა უკვე დამოუკიდებელი კავკასიის მუზეუმი. 1868 წელს მუზეუმს შეუერთდა საჯარო ბიბლიოთეკა და დაერქვა კავკასიის მუზეუმი და თბილისის საჯარო ბიბლიოთეკა. მუზეუმმა ბინა დაიდო გოლოვინის პროსპექტზე მეფისნაცვლის სასახლის პირდაპირ. მისთვის აიგო ორსართულიანი შენობა, რომლის არქიტექტორი იყო ა. ზალცმანი. 1870 წელს შენობა საჯაროდ გაიხსნა. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დაარსებამდე მუზეუმი ერთადერთი სამეცნიერო დაწესებულება იყო საქართველოსა და კავკასიაში. 1891 წელს დოქტორმა რადემ გამოსცა გზამკვლევი, რომელიც ამომწურავ ცნობას იძლეოდა მუზეუმის შესახებ. კავკასიის მუზეუმს კურირებდა რუსეთის საიმპერატორი მეცნიერებათა აკადემია. კავკასიის მუზეუმი, მიუხედავად დიდი დიაპაზონისა და საერთაშორისო აღიარებისა, არ წარმოადგენდა ეროვნულ მუზეუმს.

1918 წელს, საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის შემდეგ, მუზეუმს საქართველოს მუზეუმი ეწოდა და ამიერიდან თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტთან ერთად ეროვნული სულიერებისა და მეცნიერების სამჭედლოდ იქცა. საქართველოს გასაბჭოების შემდგომ შეფერხდა მუზეუმის განვითარება, თუმცა 1928-29 წლებში მაინც მოხდა მასში საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კოლექციების შეტანა. მუზეუმის კოლექციების გაზრდამ ახალი დამატებითი შენობის მშენებლობა მოითხოვა. (ჯერ კიდევ 1910 წელს არქიტექტორ კ. ტატიშჩევის მიერ გამზადდა ახალი პროექტი, რომელის მშენებლობა 1913 წელს დაიწყო, მაგრამ

ბოლომდე ვერ განხორციელდა). 1929 წელს აიგო ახალი მუზეუმი, სადაც ზომიერად იქნა გამოყენებული ქართული ტრადიციული ხუროთმოძღვრული დეტალები (არქ. ნ. სევერინი).

1930 წელს ჩატარებულ საკავშირო მუზეუმების ყრილობაზე მიღებული იქნა უცნაური გადაწყვეტილება, რომლითაც მუზეუმების მთავარ სამეცნიერო მიმართულებად კლასთა ბრძოლისა და სოციალური საკითხების შესწავლა დასახელდა. ამიტომ სამუზეუმო ნივთები უმნიშვნელოდ მიიჩნიეს. ჩათვალეს, რომ შეიძლებოდა მათი გაყიდვა და ამ თანხით სახელმწიფოს ეკონომიური უზრუნველყოფა. ამ განუკითხაობამ ბევრი მუზეუმი დააზარალა, მათ შორის საქართველოს მუზეუმიც. მაგალითად, გაიყიდა ბაგრატიონთა ძვირფასი თვლებით შემკული სამეფო საგვარეულო ოქროს გვირგვინი, რომელიც რუსეთის იმპერატორმა პავლე I დაამზადებინა და გამოუგზავნა ქართლ-კახეთის უკანასკნელ მეფეს — გიორგი XII-ს.

ეროვნულ მუზეუმში თავმოყრილია მრავალი კოლექცია: ევრაზიაში აღმოჩენილი უძველესი ადამიანის ნაშთები, უნიკალური არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული ნივთები, ბუნების ისტორიის ამსახველი მასალა, ქრისტიანული კულტურის მდიდარი მემკვიდრეობა — ჭედური და ფერწერული ხატები, ჯვრები, ნაქარგობა, ტიხრული მინანქარი, პირველხარისხოვანი აღმოსავლური ძეგლები, ნუმიზმატიკის მდიდარი კოლექცია, ანტიკური კოლხეთის ოქროსა და ვერცხლის ნატიფი სამკაულები, სხვადასხვა დროის ქართველი და ევროპელი მხატვრების შესანიშნავი ნამუშევრები.

მუზეუმში XX ს-ის 20-იანი წლებიდან თავი მოიყარა ახალგაზრდა ქართველ მეცნიერთა ჯგუფმა, რომელთა სამეცნიერო მოღვაწეობამ უდიდესი როლი შეასრულა ისტორიული და საბუნებისმეტყველო დისციპლინების განვითარებაში. მუზეუმის დირექტორი 1931 წ-დან გარდაცვალებამდე ივანე ჯავახიშვილი იყო.

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმს, ისე როგორც სხვა დანარჩენ მუზეუმებს, დიდი განსაცდელი დაუდგათ თბილისში დატორილებული სამოქალაქო დაპირისპირების შედეგად. თუმცა, მუზეუმის კოლექციები და ექსპონატები ძირითადად თანამშრომელთა თავგანწირვის შედეგად გადარჩა.

ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმი

1916 წელს საქართველოში ევროპიდან მხატვარი დიმიტრი შევარდნაძე დაბრუნდა და დაიწყო ბრძოლა სამხატვრო და ხელოვნების მუზეუმების დაარსებისათვის. 1920 წელს საქართველოს დამფუძნებელი კრების გადაწყვეტილებით თბილისში ეროვნული სამხატვრო გალერეა დაარსდა, რომელიც განთავსდა ყოფილი სამხედრო მუზეუმის შენობაში. 1922 წელს გალერეა საზეიმოდ გაიხსნა საინტერესო ექსპოზიციით. ადგილი გამოიყო ხელოვნების მუზეუმისთვისაც, ეს გახლდათ მეტეხის ციხის ყოფილი შენობა. მთავრობის დადგენილებით, მუზეუმში უნდა განთავსებულიყო თბილისისა და საქართველოს სხვა ქალაქების მუზეუმებიდან ჩამოტანილი ექსპონატები. აქ გადაწყდა ნ. ფიროსმანაშვილის ნამუშევრების მოძიების დანწყება. საბოლოოდ, მუზეუმში ფიროსმანის 105 ნამუშევარი განთავსდა. მუზეუმს კი ოდნავ მოგვიანებით ეწოდა „კულტურისა და ხელოვნების მუზეუმი მეტეხი“, რომლის დირექტორად 1939 წელს დაინიშნა შალვა ამირანაშვილი (ქართული ხელოვნების ისტორიის ერთ-ერთი პირველი მკვლევარი საქართველოში). მეორე მსოფლიო ომის დროს „მეტეხი“ გადაეცა სამხედრო უწყებას და მუზეუმის კოლექციები საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში გადაიტანეს. ნივთების უმრავლესობა საცავებში იყო შენახული. ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ საფრანგეთიდან დაბრუნებული განძის უდიდესი ნაწილიც გადაეცა მუზეუმს, რამაც ხელი შეუწყო „ქართული ოქრომჭედლობის“ გამოფენის გახსნას. საგანძურში წარმოდგენილია ქართული ქედური ხელოვნების უნიკალური ნიმუშები VII-XIX საუკუნეებისა. მუზეუმში წარმოდგენილია ახალი და თანამედროვე ქართული სახვითი ხელოვნების ნიმუშებიც.

ხელოვნების მუზეუმის დირექტორმა შალვა ამირანაშვილმა 1949 წლიდან ინტენსიური ბრძოლა დაიწყო მუზეუმისთვის ახალი შენობის გამოსაყოფად. ბრძოლამ მალე გამოიღო შედეგი. ქართული ხელოვნების უნიკალურ ნიმუშებს ყოფილი სასულიერო სემინარიის შენობა გადასცეს.

შენობა, რომელიც სასულიერო სემინარიას ეკუთვნოდა კლასიციზმის ერთ-ერთი საუკეთესო ნიმუშია, რომელიც მეცენატმა და შაქრის მწარმოებელმა ი. ზუბალაშვილმა არქიტექტორ მ. ბერნარდცის დაუკვეთა. შენობა იმდროინდელ თბილისში ყველაზე დიდი და ლამაზი იყო. როდესაც 1837 წელს რუსეთის იმპერატორი ნიკოლოზ I საქართველოში ჩამოვიდა, ზუბალაშვილი გახდა მისი პირადი მას-

პინძელი. წვეულებაზე მყოფმა საქართველოს ეგზარხოსმა შენობა სასულიერო სემინარიისთვის მოიწონა. იაკობ ზუბალაშვილმა ეგზარხოსს უარი ვერ შეჰკადრა და მხოლოდ სამშენებლო მასალაზე გაღებული თანხის ანაზღაურება მოითხოვა. შენობაში სასულიერო სასწავლებელი განთავსდა 1905 წლამდე. სხვადასხვა დროს აქ სწავლობდნენ პლატონ იოსელიანი, გაბრიელ ქიქოძე, დიმიტრი ბაქრაძე, თედო ჟორდანიას, იაკობ გოგებაშვილი, დანიელ ჭონქაძე, მოსე ჯანაშვილი და სხვები.

ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში არაერთი გამოჩენილი მეცნიერი და ქართული კულტურის ცნობილი წარმომადგენელი მოღვაწეობდა. 1991 წლიდან იგი შალვა ამირანაშვილის სახელობისაა.

იოსებ გრიშაშვილის სახელობის თბილისის მუზეუმი

სიონის ტაძრის მახლობლად „ქარვასლაში“ 1984 წელს თბილისის მუზეუმი განთავსდა. ქარვასლა შუა საუკუნეების ქალაქებში და შემდგომ პერიოდშიც სავაჭრო ქარავნების ღამის გასათევი და გასაჩერებელი ადგილის ფუნქციას ასრულებდა. ძველ თბილისში მრავალი ქარვასლა იყო. სიონის ტაძრის გვერდით როსტომ მეფემ ააშენა ქარვასლა. ამ დროს თბილელი ეპისკოპოსი ელისე საგინაშვილი დედოფალ მარიამის სულიერი მამა იყო. ელისე თბილელმა შეძლო მეფე-დედოფლის დახმარებით სიონის ტაძრის განახლება და როსტომ მეფემ გაუჩინა სიონს ყოველწლიური დახმარება, რომელიც ქარვასლის იჯარისგან შემოდიოდა. XVIII ს.-ს 20-იან წლებში თბილელმა ეპისკოპოსმა დომენტი III-მ ლეკთა და კონსტანტინე II-სგან ივარქმნილი ქარვასლა აღადგინა. აღდგენილ შენობას „თბილელის ქარვასლა“ ეწოდა. ერეკლე II-მ შენობა თავის შვილიშვილს დავით ბატონიშვილს გადასცა. „თბილელესი ქარვასლის“ მოპირდაპირედ იყო სხვა ქარვასლაც, რომელსაც „ბატონის ქარვასლას“ ეძახდნენ. იგი ერეკლე II-ის შვილის — თეკლას საკუთრება იყო. ალა მაჰმად ხანის შემოსევისას ქალაქი მთლიანად გადაინვა. დაინვა ბატონიშვილების ქარვასლებიც. ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმების შემდეგ რუსებმა ბატონიშვილები გადაასახლეს, ქარვასლები კი გაყიდეს.

1820 წელს ტფილისელმა ვაჭარმა — გეურქ ალა-არნრუნმა „თბილელის ქარვასლის“ შენობა იყიდა ამიტომ, რომ მას ხშირად არნრუნის ქარვასლას უწოდებენ. 1855 წელს აქ გაჩენილი ძლიერი ხანძრის შედეგად საჭირო გახდა მისი გადაკეთება. ქარვასლის 25

სარდაფში საქონლის საწყობები და პირუტყვის სადგომი იყო, პირველ სართულზე მკერავთა და მენალეთა სახელოსნოები, მეორე სართულზე კი მაღაზიებში ევროპული და აზიური ფართლესი და სხვა მოდური საქონელი იყიდებოდა. ბოლო სართულზე სასტუმრო ოთახები იყო განთავსებული, შიდა ეზოში კი შადრევანი და აუზი იდგა.

1912 წელს ქარვასლა ტფილისელმა ვაჭრებმა ძმებმა — აფრიკიანცებმა იყიდეს და მისი სიონის ქუჩის მხარეს არსებული ტრადიციული ფასადი მოდერნის სტილის ფასადით შეცვალეს. ქარვასლა თავის დანიშნულებას 1924 წლამდე ინარჩუნებდა. შემდგომ კი შენობა საწყობად იყო გამოყენებული.

1910 წელს კი დაარსდა თბილისის მუნიციპალური მუზეუმი, მაგრამ ექსპონატები დაკონსერვებული იყო ზუბალაშვილების უპოვართა სახლში. ამის შემდეგ მუზეუმმა რამდენიმეჯერ შეიცვალა ადგილსამყოფელი. იგი 1924-36 წლებში განთავსებული იყო წმინდა თეოდოსი ჩერნიგოველის ეკლესიაში (ამჟამად ვ. სარაჯიშვილისა და გრიბოედოვის ქუჩების შესაყარი. ყოფილი ეკლიანიხევის რუსული ეკლესია, რომელმაც ფუნქციონირება XX ს.-ის 20-იანი წლებიდან შეწყვიტა), 1936-84 წლებში მუზეუმი განთავსებული იყო სოლოლაკის ხეივანში (ყოფილი კომკავშირის ხეივანი). მიუხედავად ადგილმდებარეობის მადენი შეცვლისა, მუზეუმს მუდამ გამოფენილი ჰქონდა ექსპოზიციები, სადაც თბილისის ისტორიისა და ყოფის ამსახველი ექსპონატები იყო წარმოდგენილი. 1984 წლიდან თბილისის მუზეუმი ქარვასლის შენობაში განთავსდა. მუზეუმი გაიხსნა მრავალფეროვანი ექსპოზიციით. აღსანიშნავია აქ დაცული ცნობილი ქართველი მოცეკვავისა და ბალეტმეისტერის, საქართველოს სახალხო არტისტის იური ზარეცკის უნიკალური კოლექცია, რომელიც მუზეუმს ანდერძის თანახმად გადაეცა. მუზეუმის ფონდებში 50 000-ზე მეტი ექსპონატი ინახება. ისინი ასახავს თბილისის ისტორიას ძვ. წ. IV ათასწლეულის დასასრულიდან დღემდე. აქ დაცულია არქეოლოგიური, ეთნოლოგიური, დოკუმენტური მასალა, უმდიდრესი ფოტოკოლექცია, ხალხური, გამოყენებითი და სახვითი ხელოვნების ნიმუშები, წარმოდგენილია თანამედროვე ხელოვნების ნიმუშებიც. მუზეუმის ფონდში ინახება დავით კაპანაძის მიერ უსასყიდლოდ გადაცემული მონეტების კოლექცია. 1986 წლიდან აქ, თანამედროვე ხელოვნების საგამოფენო დარბაზებში ეწყობა ქართველ და უცხოელ ხელოვანთა გამოფენები.

სმირნოვების მუზეუმი

გ. ტაბიძის 20 ნომერში ერთი ლამაზი სახლი დგას. მისი აშენება გრიგოლ თამამშევმა 1859 წელს წარმოშობით გერმანელ, კავკასიის მეფისნაცვლის კანცელარიის არქიტექტორ ოტო სიმონსონს დაუკვეთა. სიმონსონმა ააშენა საცხოვრებელი სახლი, სადაც ევროპული და ტრადიციული არქიტექტურა ერთმანეთს შეუსაბამა.

გრიგოლ თამამშევი პირველი გილდიის ვაჭარი და თბილისის საპატრიო მოქალაქე გახლდათ, მისი დაფინანსებით აშენდა თბილისში პირველი თეატრ-ქარვასლა. თავისი მრავალრიცხოვანი ოჯახისთვის დიდმა ვაჭარმა და მეცენატმა ახალი სახლი ააშენა და მზითვად შვილიშვილ ლიზას გადასცა. ლიზა ცოლად გაყვა მიხეილ სმირნოვს, მთავარმმართველის მოადგილის საიდუმლო მრჩეველის, სანკტ-პეტერბურგის გუბერნატორის, სენატორ თავად მიხეილ ნიკოლოზის ძე სმირნოვის ვაჟს, რომლის დედა ალექსანდრა სმირნოვა-როსეტი (დედით ფრანგი, რომელსაც ბებია ეკატერინე ციციშვილი ჰყავდა) ნიკოლოზ I-ის საიმპერატორო კარზე სილამაზით განთქმული, იმპერატრიცა ალექსანდრა ფიოდოროვნას ფრეელინა იყო. მიხეილმა მშობლების გარდაცვალების შემდეგ მთელი ქონება თბილისში ჩამოიტანა. მათ შორის იყო დედის — ალექსანდრას ნივთები, XVIII-XIX საუკუნეების რუსეთისა და დასავლეთ ევროპის დეკორატიულ გამოყენებითი ხელოვნების ნიმუშები, ფერწერული ტილოები, გრაფიკული ნამუშევრები, ქანდაკებები, აივაზოვსკის, ვინტერჰალტერის, ზანკოვსკის, რემის, ბაიკოვის, პაევსკის, აკოფიანის, ნეიმანის, ჰოგარტის და სხვათა ნამუშევრები, ფაიფურის მწარმოებელი ცნობილი ქარხნების მიერ დამზადებული ჭურჭლის ნიმუშები (ძმებ კორნილოვების, კუზნეცოვის, ლიმოჟის, გარნერის და სხვა), უძვირფასესი ავეჯი (გამბსი, ბაუერი), მართლმადიდებლური ხატები. მუზეუმის კოლექცია მდიდარია იშვიათი და უნიკალური გამოცემებით ფრანგულ, იტალიურ, რუსულ, გერმანულ და ინგლისურ ენებზე. მუზეუმში დაცულია ილია ჭავჭავაძის ბარათები მიწერილი კოლა ერისთავისადმი, რომელიც თამამშევის მეორე შვილიშვილზე, ეკატერინეზე იყო დაქორწინებული. პიანინო, რომელზეც თბილისში სმირნოვების ოჯახში სტუმრობის დროს პეტრე ჩაიკოვსკი და რუბინშტეინი უკრავდნენ. მიხეილ სმირნოვი ცნობილი ბოტანიკოსი იყო და სწავლობდა საქართველოსა და კავკასიის ფლორას. სმირნოვების სახლის ხშირი სტუმრები იყვნენ სხვადასხვა დროს პ. ჩაიკოვსკი, ი. აივაზოვსკი,

ი. ჭავჭავაძე, ივ. ჯავახიშვილი, პ. იაშვილი, ტ. ტაბიძე, გ. ლეონიძე და საზოგადოების სხვა ცნობილი წარმომადგენლები.

მიხეილს და ლიზას ერთადერთი შვილი — გიორგი ეყოლათ. გიმნაზიაში გიორგი ივანე ჯავახიშვილთან ერთად სწავლობდა. სწავლა პეტერბურგის უნივერსიტეტში გააგრძელა, სტაჟირება ლაიფციგში გაიარა და დაბრუნდა თბილისში, რათა შეესწავლა კავკასიის გეოლოგია. გიორგიმ ცოლად მოიყვანა ევგენია ფონ შლეიერი, რომელთაც ეყოლათ შვილი მიხეილი. საქართველოს გასაბჭოების შემდეგ (1921 წ.) სმირნოვები თავიანთი საცხოვრებლიდან გვერდით სახლში გადაიყვანეს. ხოლო მათ სახლში მრავალი ოჯახი შეასახლეს, ფართო დარბაზები გადატიხრეს და შექმნეს კომუნალური ბინები. 1984 წელს მიხეილ სმირნოვმა დედასთან, ევგენია ფონ შლეიერთან ერთად მიიღო გადაწყვეტილება და დიდი ბებიის დანატოვარი, გალაკტიონ ტაბიძის 20 ნომერში მდებარე ქონება, მწერალთა კავშირთან არსებულ ალექსანდრე პუშკინის ერთიან მემორიალურ კომპლექსს გადასცა. გარკვეული პერიოდის შემდეგ პუშკინის მემორიალი გაუქმდა და მის ადგილას საბიუჯეტო ორგანიზაცია „კავკასიური სახლი“ დაფუძნდა.

2010 წელს მემორიალის საზოგადოებრივი ორგანიზაციის სტატუსი სახელმწიფო მუზეუმის სტატუსით შეიცვალა. 2017 წლის „სმირნოვების“ სახელით ცნობილი შენობის ოთხ ოთახში მუზეუმი ისევ გაიხსნა. „სმირნოვების მუზეუმი“ ერთადერთია თბილისის მუზეუმებს შორის, სადაც მრავალფეროვნად არის წარმოდგენილი გასულ XVIII-XIX საუკუნეების, ევროპის მხატვრული კულტურის ნიმუშები.

გიორგი ჩიტაის სახელობის ეთნოგრაფიული მუზეუმი ლია ცის ქვეშ

ქართული ეთნოგრაფიული სკოლის ფუძემდებელმა — აკადემიკოსმა გიორგი ჩიტაიამ 1966 წელს კავკასიაში პირველი ეთნოგრაფიული მუზეუმი დაარსა ლია ცის ქვეშ. მუზეუმი წარმოადგენს საქართველოს მინიატიურულ მოდელს და ასახავს ქვეყნის მრავალფეროვან ეთნოკულტურას. მისი ტერიტორია მოიცავს 50 ჰექტარს და დაყოფილია 11 ზონად. მუზეუმის ექსპოზიციისთვის შერჩეული ტერიტორია ითვალისწინებს ქვეყნისთვის დამახასიათებელ გეოგრაფიულ თავისებურებას და ამიტომ ვერტიკალურ ზონალობაშია

დატერასებული. დაგეგმარების დროს გათვალისწინებულია საქართველოს კუთხეებისთვის დამახასიათებელი საკარმიდამო სახლების და სამეურნეო ნაგებობების მრავალფეროვნება. როგორც გიორგი ჩიტაია აღნიშნავდა, „მუზეუმის მოცულობას ქვეყნის მხოლოდ გეოგრაფიული საზღვარი არ განსაზღვრავს, არამედ მის შიგნით არსებული, მკვეთრად ჩამოყალიბებული ლანდშაფტურ-გეოგრაფიული და კულტურულ-ისტორიული ზონები 37/1“ ამიტომ მუზეუმის ტერიტორია დაყოფილია ზონებად, რაც გამონეულია აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს და ასევე მაღალმთიანი რეგიონების კლიმატურ-გეოგრაფიული სხვაობით, რამაც ხელი შეუწყო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რეგიონების ჩამოყალიბებას. ხალხური ხუროთმოძღვრებისა და ყოფისათვის დამახასიათებელი ობიექტები წარმოდგენილია ათ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ზონაში, რომელთაგან ხუთი აღმოსავლეთ საქართველოს წარმოაჩენს, ხუთიც — დასავლეთს. მუზეუმში ექსპონირებულია 70-მდე საცხოვრებელი სახლი და სამეურნეო ნაგებობა საქართველოს შემდეგი ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონებიდან: სამცხე-ჯავახეთი, გურია, სამეგრელო, იმერეთი, რაჭა-ლეჩხუმი, აფხაზეთი, აჭარა, სვანეთი, ქართლი, კახეთი. ერთი ზონა ეთმობა ისტორიულ-არქეოლოგიურ ძეგლებს, რომელთა შორისაა V-VI სს. სიონის ბაზილიკა და აკლდამა, ძვ. წ. II ათასწლეულის დოლმენი აფხაზეთიდან.

მუზეუმში ქართული საცხოვრებელი სახლის სამი ტიპია განთავსებული: ერდოიანი სახლი, გვირგვინიანი დარბაზი და საჯალაბო სახლი, რომლის განვითარებული სახეა ოდა-სახლი. მაღალმთიანი რეგიონებისთვის დამახასიათებელი ციხე-სახლები მუზეუმის ტერიტორიაზე სვანური კოშკის სახითაა წარმოდგენილი.

აღმოსავლეთ საქართველოს ზონაში წარმოდგენილი (ქართლ-კახეთი და სამცხე-ჯავახეთი) საცხოვრებელი სახლის უძველესი ფორმაა გვირგვინიანი დარბაზული სახლი, რომლის ორი ტიპია მუზეუმის ტერიტორიაზე განთავსებული — ერთდარბაზიანი, დიდი ზომის, წინ აივნით და დარბაზოვანი — კომპლექსური ნაგებობა, სადაც ერთადაა თავმოყრილი როგორც საცხოვრებელი, ისე სამეურნეო ნაგებობანი.

ერთ-ერთი უძველესი ქართული საცხოვრებელი ნაგებობის ტიპია დარბაზული სახლი, რომლისთვისაც დამახასიათებელია კერა, დედაბოძი და ერდოიანგვირგვინიანი გადახურვა. მუზეუმის ტერიტორიაზე ქართული დარბაზის იშვიათი ნიმუში სოფელ ყარაღაჯიდან არის გადმოტანილი. ამ ტიპის შენობა საქართველოში

ჯერ კიდევ ძვ. წ. III ათასწლეულში ყოფილა გავრცელებული. დარბაზის დედაბოძი შემკულია სხვადასხვა სიმბოლოებით, რომელიც ნაყოფიერებას, სიუხვესა და გამრავლებას გამოხატავს. დედაბოძი წარმოდგენს გვირგვინიანი გადახურვის საყრდენს. მუზეუმის ტერიტორიაზე სამცხე-ჯავახეთიდან ორი დარბაზული სახლია გადმოტანილი: სახლი სოფელ ჭაჭკარიდან, რომელშიც რვაკუთხა გვირგვინი ეყრდნობა ორ რიგად განლაგებულ ექვს ბოძს და სახლი ახალციხიდან, რომელსაც აქვს აივანი, საცხოვრებელი ოთახი, მაღალგუმბათიანი დიდი და პატარა დარბაზი. ახალციხის დარბაზოვან სახლს „მერცხლის ბუდურას“ ეძახიან. კახეთი მუზეუმის ტერიტორიაზე წარმოდგენილია სოფელ გიორგინმინდას დარბაზული სახლით და იგი ერთადერთი ექსპონატია, რომლითაც შეგვიძლია წარმოდგენა შევიქმნათ კახეთის საცხოვრებელ ნაგებობებზე.“- გიორგინმინდის დარბაზი“ ორბოძიანი დარბაზული საცხოვრებელია, აშენებულია რიყის ქვითა და კირით. თაღებისა და კარების საპირეებისთვის გამოყენებულია ქართული აგური. დედაბოძზე ამოკვეთილია საცხოვრებელი სახლის აშენებისა და გადახურვის თარიღები — 1850 და 1853 წლები.

დასავლეთ საქართველოს საცხოვრებელი სახლების სამი ტიპია წარმოდგენილი მუზეუმის ტერიტორიაზე: ძველი-ხულა სახლი დაუნანვერებელი სივრცით, საჯალაბო სახლი (ისლით გადახურული ორქანობიანი. ისლი მრავალწლოვანი ბალახია. იგი ხარობს ყველგან, განსაკუთრებით ბევრია ტენიან და ჭაობიან ადგილებში, არ ატარებს წყალს და აქვს შსანიშნავი თერმორეგულაცია. ასეთი ტიპის სახლში დიდი ოჯახის რამდენიმე თაობა ცხოვრობდა), და ოდა სახლი, რომელიც ძირითადად XIX ს-იდან გავრცელდა და არის ორსართულიანი ბუხრით, აივნით, ფანჯრებით, საძინებლებით. ამ ტიპის სახლებში საჯალაბოც რჩება, როგორც სამზადი. სამეურნეო სათავსოები — ნალია (რომლის მრავალი ვარიანტია წარმოდგენილი მუზეუმის ტერიტორიაზე), საქონლის სადგომები გადატანილია საკარმიდამოს უკანა ეზოში.

მუზეუმის ტერიტორიაზე წარმოდგენილია მარანიც, სადაც მეღვინეობა-მევენახეობასთან დაკავშირებული ყველა ინვენტარი და ჭურჭელია თავმოყრილი. ქვეყნის ბუნებრივ-სამეურნეო პირობების მრავალფეროვნების შესაბამისად ტრადიციამ საქართველოში ნაირგვარი სახის მარანი შემოინახა, თუმცა მაინც ორი ძირითადი ტიპი გამოიყოფა; ღია და დახურული. ღია მარანი ღია ცის ქვეშ გამართული ჭურჭლის ადგილსამყოფელია და გვხვდება იმერეთში,

რაჭაში, გურიაში — ჭურისთავი, ხოლო სამეგრელოში მას ოლანგვე ეწოდება, ამიტომ დასავლეთ საქართველოში ღია მარანს ჭურ-მარანს ეძახიან და იგი მეტწილად მაღალ ადგილას (დასამხრისზე) არის გამართული. დახურული მარანი ძირითადად მოიცავს ქართლ-კახეთს და ესეც გეოგრაფიული თავისებურებით აიხსნება. აქ ზომიერად ნოტიო და მშრალი სუბტროპიკული სტეპური ჰავაა; აქედან გამომდინარე, დახურულ მარანში ღვინო ზაფხულში დაცულია სიცხისგან, ხოლო ზამთარში ყინვა-სიცივის მავნე ზეგავლენისგან.

ღია ცის ქვეშ მუზეუმში ქართული ეთნოლოგიური სკოლის ფუძემდებლის გიორგი ჩიტაიას 120 წლის იუბლესთან დაკავშირებით 2010 წელს გაიხსნა დიდი მეცნიერისა და საზოგადო მოღვაწის მემორიალური კაბინეტი, სადაც თავმოყრილია მუზეუმის ისტორიის ამსახველი ფოტო, ვიდეო და საილუსტრაციო მასალები. გიორგი ჩიტაია ერთ-ერთი პერველთაგანია, რომელმაც ქართველი ხალხის ეთნოგრაფიული, ისტორიული და ეთნოგენეტიკური პრობლემების კვლევა დაიწყო. კაბინეტის საგამოფენო დარბაზში წარმოდგენილია ქართული ხალხური რენვის, საყოფაცხოვრებო დანიშნულების და ქართული ხალხური ტანსაცმლის ნიმუშები. კაბინეტში წარმოდგენილია გიორგი ჩიტაიას პირადი არქივი და ასევე დიდი ქართველი მეცნიერების — ჯულიეტა რუხაძის, ალექსი რობაქიძის არქივები. საარქივო მასალების შეგროვებასა და დიდი მეცნიერის სახელის უკვდავყოფაში დიდი წვლილი შეიტანა გიორგი ჩიტაიას მოსწავლემ, ქართული ეთნოლოგიური სკოლის ერთ-ერთმა გამგრძელებელმა, ეთნოგრაფიული მემკვიდრეობის ფონდის დამფუძნებელმა და მუზეუმ-სახლის ექსპოზიციის ავტორმა ქ. თამილა ცაგარეიშვილმა.

მუზეუმი ღია ცის ქვეშ ქართველთა და ჩამოსული სტუმრების მნიშვნელოვანი კულტურული დასასვენებელი ადგილია.

კოჯრის ციხე

კოჯრის (აგარანის, აზუელას, ქოროღლის) ციხე თბილისთან ახლოს მაღალ მთაზე აუგიათ IX ს-ში დიდ საქარაენო გზაზე. ციხე იცავდა თბილისისკენ სამხრეთიდან მომავალ გზას. XI ს-ის 60-იან წლებში ალფ-არსლანი მეორე ლაშქრობის შემდგომ, საქართველოს მეფე ბაგრატ IV-მ დაატყვევა განძის ამირა ფადლონი და „თავისად აღიხვნა ციხენი რუსთავი, ფარცხისი, აგარანი,“ ვახუშტიც ციხეს

ამ პერიოდში აგარანად მოიხსენებს. „დიდი თურქობის“ დროს, 1080 წლიდან, აგარანის ციხე კვლავ თურქ-სელჩუკთა ხელში აღ-
მოჩნდა. 1118 წელს დავით IV-მ ლორეს თურქ-სელჩუკთაგან გათა-
ვისუფლების შემდეგ აგარანის ციხეც აიღო და 1123 წელს, თბი-
ლისის გათავისუფლების შემდეგ, ორბელებს უწყალობა. შემდგომ
პერიოდში აგარათა ციხე დემნა უფლისწულისა და ივანე ორბელის
აჯანყების შეთქმულების ადგილი იყო. მას შემდეგ, რაც გიორგი
III დაამარცხა „ორბელთა აჯანყება“, ციხე მეფეს დაექვემდებარა.
ბასილი ეზოსმოდღვრის ცნობით, დასნეულებული თამარ მეფე თა-
ვისი ამალით აგარათა ციხეში ნაჭარმაგვევიდან გადმოიყვანეს. იგი
აქვე აღესრულა.

როდის ან რატომ შეეცვალა ციხეს სახელი, ჩვენთვის უცნობია.
XV ს.-იდან ციხე კოჯრის სახელით მოიხსენება და სოლოლაშვილე-
ბის საგვარეულო საკუთრებას წარმოადგენს. 1488 წელს იაყუბ-ყაე-
ნის თურქმანთა მრავალრიცხოვანი ლაშქრის მეთოფეებმა კოჯრის
ციხეს ცეცხლი გაუხსნეს. სოლალაშვილების მცირერიცხოვანი მე-
ციხოვნეები ხანგრძლივი ბრძოლის შემდეგ იძულებულნი შეიქნენ
მტრისთვის შეეტოვებინათ იგი. „ხოლო ვითარცა გათენდა, ნახეს
თათართა, ციხე უკაცური, შევიდეს შიგან და კაცი არა იპოვეს, მიჰყ-
ვეს ხელი და დააქციეს“. 1625 წელს სოფელ მარაბდასთან ბრძოლაში
ქართველები დამარცხდნენ შაჰ აბას I-ის ლაშქართან, მეორე დღეს
ომი კოჯრის მიდამოებში გაგრძელდა. კოჯრის ციხის მისადგო-
მებთან გამართულ შეუპოვარ ბრძოლაში ქართველებმა დიდი ზია-
ნი მიაყენეს ყიზილბაშებს. ამ ციხე-სიმაგრეს დიდი სტრატეგიული
მნიშვნელობა ჰქონდა ფეოდალური საქართველოსათვის. იგი კვეთ-
და სომხეთ-საბრათიანოდან თბილისში მიმავალ ერთადერთ გზას.
ამიტომაც მას დიდ ყურადღებას აქცევდნენ ქართველი მეფეები. რაც
შეეხება სახელწოდება ქოროღლის, იგი უფრო მოგვიანებით — XVIII
საუკუნეში გაჩნდა. მის შესახებ არსებობს ასეთი თქმულება: თურმე
ქოროღლი ერთ აზერბაიჯანელ კაცს ერქვა, მას მამა ბრმა ჰყოლია
და ამიტომ ქოროღლის, ანუ ბრმის შვილს ეძახდნენ. ამ კაცს თავის
ქვეყანაში რაღაც დაუშავებია, გამოქცეულა და თავი „აზეულას“,
ანუ კოჯრის ტყისათვის შეუფარებია, ამბობენ, განდევნილად ცხო-
ვრობდა, ახლოს არავის იკარებდა და ბოლოს მიუდგომელი ციხის
ქარაფიდან გადაეშვაო. ციხესაც მისი სახელი — ქოროღლი შეერქვა.

კოჯორი საზაფხულო რეზიდენციასაც წარმოადგენდა. ვახუშტი
ქართლის აღწერისას გადმოგვცემს „ციხე აზეულასი და ან კოჟრისა,
თხემთა ზედა კლდისასა. ამ ციხის სამხრით არს სასახლე მეფისა კო-

ჟორი. აღაშენა მეფემან როსტომ... დგებოდნენ ზაფხულსა მეფენი“. ი. ა. გიულდენშტეტი 1771-1772 წ. წ. საქართველოში მოგზაურობის დროს აღნიშნა, რომ „მეფეები წინათ, ზაფხულობით, იდგნენ მთაზე კოჯორთან, რადგან იქ სიცხეები ნაკლებია... რეზიდენციას სხვა მიზეზების გამო არ სტოვებდნენ“. XVII საუკუნეში კათალიკოს ნიკოლოზ ამილახვორს აქ აუშენებია სასახლე და კარის საყდარი.

1921 წ. 16-25 თებერვალს საბჭოთა რუსეთსა და საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის შორის ომის გადამწყვეტი ბრძოლა კოჯორ-ტაბახმელას მიდამოებში მოხდა, ბოლშევიკების დაგეგმილი „ტფილისის ოპერაცია“ ახალგაზრდა იუნკრებმა თავიანთ თავზე აიღეს და სისხლის ბოლო წვეთამდე იბრძოლეს, რათა თბილისში მტერი არ შემოეშვათ.

კოჯრის ციხემ ბევრჯერ განიცადა რესტავრაცია. მას სამხრეთ-აღმოსავლეთისა და სამხრეთ-დასავლეთის მხრიდან მრგვალი ფორმის კოშკები ჰქონდა, რომლის კედლებმა დღემდე ნანგრევების სახით მოაღწია. კოჯრის ციხე დღეს მნიშვნელოვან ტურისტულ ზონას წარმოადგენს [24.1].

დიდგორის ველი

დიდგორი ქართველთათვის ყველაზე მნიშვნელოვანი, ეროვნული სიამაყისა და სახელმწიფოებრივი სიდიადის ადგილია. თბილისთან ახლოს წალკა-მანგლისის თრიალეთის ქედზე ქართველთა დიდმა მეფემ — დავით IV აღმაშენებელმა საოცარი მარცხი აწვნია თურქ-სელჩუკთა გაერთიანებულ ლაშქარს. 1121 წლის 12 აგვისტო ისტორიაში შვიდა, როგორც „ძლევაი საკვირველი“. დავით IV-მ გამეფებისთანავე გადადგა გარკვეული ნაბიჯები თურქ-სელჩუკთა ბატონობისგან საქართველოს გასათავისუფლებლად. 1120 წლამდე ყოველმხრივ განიმტკიცა მდგომარეობა, თურქთაგან თითქმის მთლიანად განმინდა ქვეყნის სამხრეთ რეგიონები და გადამწყვეტ შეტევაზე გადავიდა. ასაღები იყო თბილისი. თურქ-სელჩუკებმა შეკრიბეს კოალიციური ლაშქარი. ანტიოქიის სამთავროს კანცლერის — გოტიეს ცნობით, მოლაშქრეთა რიცხვი 60000-ს აღწევდა, ივ. ჯავახიშვილი კი თვლიდა, რომ ეს რიცხვი 300000 უნდა ყოფილიყო. დავითმა ბრძოლაში 55600 მოლაშქრე გამოიყვანა. ბრძოლის წინ მეომრებს სიტყვით მიმართა. ბრძოლა სამი ჟამი (საათი) გაგრძელებულა. მტერი სასტიკად დამარცხდა. ქართველთა ლაშ-

ქარმა თურქ-სელჩუკებს არ მისცეს საშუალება გაერთიანებისა და კონტრშეტევისთვის. დიდგორის ბრძოლის შემდეგ საქართველოს მეფეს თბილისისკენ გზა ხსნილი ჰქონდა. 1122 წელს დავითმა შემოიერთა თბილისი და სატახტო ქალაქი ქუთაისიდან კვლავ თბილისში გადმოიტანა.

დიდგორის ბრძოლაში გამარჯვებამ შესაძლებელი გახადა ქვეყნის საბოლოო გათავისუფლება. კიდევ უფრო გაიზარდა საერთაშორისო არენაზე საქართველოს ავტორიტეტი.

საქართველოს სახელმწიფოებრივი სიძლიერისა და ქართველი მეომრების უკვდავსაყოფად, დიდგორის ველზე 1991 წელს აღმართა მემორიალი, რომელიც წარმოდგენილია ზარებიტა და ქანდაკებებით, სამწუხაროდ, აქ არ დგას დავით აღმაშენებლის ძეგლი რომელიც ნამდვილად დაამშვენებდა ამ ადგილს. მიმდებარე ტერიტორიაზე ტურისტული ინფრასტრუქტურის მონყობა იგეგმება. დიდგორობის დღესასწაული ყოველი წლის 12 აგვისტოს იმართება.

ბეთანია

თბილისთან ახლოს, მდინარე ვერეს ხეობაში, ჯვარ-გუმბათოვანი ბეთანიის ეკლესია მდებარეობს.

ბეთანია წარმოადგენდა XII-XIII ს.-ში ერთ-ერთი დიდ ფეოდალური საგვარეულოს — ორბელების საძვალეს. ტაძრის შესახებ ისტორიული საბუთები თითქმის არ გვაქვს. ვახუშტი ორიოდ სიტყვით აღნიშნავს: “ლასტის ციხის ქვეით, სამხრით ყოვლად წმიდის მონასტერი ბეთანია, გუმბათიანი, მაგრას ადგილს, თამარ მეფის აღშენებული“. ძეგლის შესახებ ინფორმაციას ისევ ტაძრის არქიტექტურა და ფრესკები გვაძლევს. ოდესღაც მონასტრის ტერიტორია დიდი გალავნით იყო შემოზღუდული, ამაზე მეტყველებს გარშემო არსებული ქვიტკირის ლოდები. ძველი სავანიდან ჩვენამდე მოაღწია ღვთისმშობლის შობის გუმბათიანმა ეკლესიამ კარიბჭითა და საოცარი მოხატულობით, აგერთვე წმიდა გიორგის მცირე დარბაზულმა ეკლესიამ.

მთავარი ტაძარი ჯვარ-გუმბათოვანია. ტაძარს ორი შესასვლელი აქვს. დასავლეთ კიდეს მიშენებული აქვს კარიბჭე. მთავარ მორთულობას წარმოადგენს მოჩუქურთმებული სარკმლები და ფასადი. გუმბათის ყელში განლაგებული თორმეტი სარკმელი ტაძრის ინტერიერის განათების მთავარ წყაროს წარმოადგენს. ბეთანიის ღვთის-

მშობლის შობის ტაძარი, სავარაუდოდ, XII საუკუნის დასასრულსა და XIII საუკუნის დასაწყისში აიგო იმ ადგილას, სადაც X-XI საუკუნეების პატარა ეკლესია იდგა. 1196 წელს იოანე ორბელის მეუღლემ — რუსუდანმა, მთავარი ტაძრის გვერდით მცირე ზომის წმინდა გიორგის ეკლესია ააგო. XIII საუკუნიდან მონასტერი უკვე სამეფო კუთვნილებას წარმოადგენდა.

ბეთანიის მოხატულობა, მიუხედავად დაზიანებებისა, საოცრად მდიდრულია. წარმოდგენილია ფერთა ფართო და დახვეწილი პალიტრა: მკვეთრი ალისფერი, იშვიათად მკვეთრი მუქი-ლურჯი ფერის ლილა-ქვა (ამ ფერთაა შევსებული თითქმის ყველა ფრესკის ფონი ტაძრის აღმოსავლეთ ნაწილში), ოქრო — მეფეთა პორტრეტებზე. ტაძრის ჩრდილოეთ ფასადზე გამოსახულია თამარ მეფე მამასთან გიორგი III-სთან და შვილთან — ლაშა-გიორგისთან ერთად. ლაშა-გიორგის გამოსახულებას აქვს წარწერა — „გიორგი მეფეთ-მეფე და ძე თამარისი“. ყველა მათგანს თავზე გვირგვინი ადგას. თამარმა ლაშა თავის სიცოცხლეშივე — 1207 წელს თანამოსაყდრედ გაიხადა. საკურთხევლის კონქში წარმოდგენილი უნდა ყოფილიყო „ვედრება“, რომლისგანაც მხოლოდ ტახტზე მჯდომი ქრისტეს ფიგურის ფრაგმენტებია შემორჩენილი. საკურთხევლის აფსიდის კედლებზე, კონქის ქვემოთ წინასწარმეტყველთა ფიგურებია მთელი ტანით გამოსახული გაშლილი გრაგნილებით ხელში, რომელზედაც ქართული წარწერებია, ცენტრში კი დავით წინასწარმეტყველია (მისი გამოსახვა ძველი გადმოცემითაა ნაკარნახევი, რომლის მიხედვით ქართველი ბაგრატიონები დავით წინასწარმეტყველის შთამომავლებად არიან მიჩნეულნი) [10.1].

ტაძრის ბრწყინვალე ნაწილია გუმბათის ყელი, სადაც თორმეტი სარკმელია გაჭრილი. გუმბათი რესტავრაციამდე ლორწონით (ქვის კრამიტი) იყო გადახურული, შემდეგ კრამიტით გადახურეს. ამჟამად ტაძარს თუნუქის სახურავი აქვს. გუმბათის მოხატულობა არ შემორჩენილია. ძირითადად მხატვრობა ჩრდილოეთისა და სამხრეთის კედლებზეა. ტაძრის სამხრეთ კედელზე ბერის შესამოსელითა და ტაძრის მოდელით ხელში გამოხატულია ქტიტორის დიდი პორტრეტი — ეს არის სუმბატ მანდატურთუხუცესი და ამირსპასალარი. იგი სამეფო კარის სხვა დიდებულებთან ერთად აუჯანყდა მეფე გიორგი III-ს. (ორბელთა აჯანყება). გადმოცემით, სიცოცხლის ბოლო წლები ყოფილმა დიდებულმა ბერმა სიმონმა (სუმბატ ორბელი) საგვარეულო საძვალეში — კარიბჭის ქვეშ მოთავსებულ აკლდამაში გაატარა და აქვე აღესრულა კიდევც.

ტაძრის შესახებ არანაირი ინფორმაცია არ არსებობდა. იგი სრულიად შემთხვევით, 1851 წელს გრიგოლ ორბელიანმა, ნადირობისას აღმოაჩინა. პოეტი ისე გააოცა ტაძრის სიდიადემ, რომ ლექსიც კი დაწერა: „თამარ მეფის სახე ბეთანიის ეკლესიაში“. ძეგლის გასუფთავების შემდეგ, რაც მხატვარმა გ. გაგარინმა ითავა, გამოჩნდა თამარ მეფის ფრესკა. გ. გაგარინმა თავისი ხარჯებით აღადგინა როგორც თამარ მეფის ფრესკა, აგრეთვე დანარჩენი სხვა ფრესკებიც, გააკეთა მათი ჩანახატები.

XIX ს.-ში ბეთანიაში მოვიდნენ ბერები, რომლებმაც დანგრეული ეკლესიის აღდგენა დაიწყეს. თავდაპირველად მოვიდა მღვდელ-მონაზონი სპირიდონი, რომელიც მარტო ცხოვრობდა მონასტერში, შემდეგ მას შეურთდა თოთხმეტი წლის გლეხი ბიჭი ვასილ მაისურაძე (შემდგომ უკვე არქიმანდრიტი იოანე) და მამა გიორგი მხეიძე. ბეთანიაში თანდათან აღდგა მონასტრული ცხოვრება. 1978 წელს საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქ ილია II-ის ლოცვა-კურთხევით მონასტერი აღადგინეს [19.1].

თავი II

მცხეთა-მთიანეთის რეგიონი

მცხეთა

თბილისის დასავლეთით, მტკვრისა და არაგვის შესართავთან საქართველოს უძველესი დედაქალაქი მცხეთა მდებარეობს. ხელსაყრელმა გეოგრაფიულმა მდებარეობამ და მსოფლიო სავაჭრო მაგისტრალის — აბრეშუმის გზის არეალში არსებობამ მნიშვნელოვანწილად შეუწყო ხელი მცხეთის გადგედაქალაქებას. ქართული საისტორიო მწერლობა ქალაქის დაარსებას ქართველთა ეთნარქს — ქართლოსის შვილს — მცხეთოსს უკავშირებს: „და აღაშენა ქალაქი შესაკრებელსა შორის მტკვრისა და არაგვისასა და უწოდა სახელი თვისი მცხეთა [2.1] არქეოლოგიური მასალებით დგინდება, რომ მცხეთა და მისი მიმდებარე ვრცელი ტერიტორია ადრე და შუა ბრინჯაოს ხანაში (ძვ. წ. III-II ათასწლ.) მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული, ხოლო ძვ. წ. I ათასწლეულში მომიჯნავე მიწების გაერთიანების შედეგად ჩამოყალიბდა ქალაქად — დიდ მცხეთად — ქართლის (იბერიის) დედაქალაქად (ძვ. წ. IV-III ს.), რომელიც ორ ნაწილისგან შედგებოდა — „არმაზით კერძი ქალაქი,“ რომელიც მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობდა და „მუხნარით კერძი ქალაქი“, რომელიც მტკვრის მარცხენა სანაპიროს მოიცავდა.

„ქართლის ცხოვრების“ თანახმად, როდესაც აზო თავის რვა სახლითა და მთავარი კერპებით გაცი და გაიმით წამოვიდა „არიან ქართლიდან“ „დაჯდა ძველ მცხეთას“ [2.2]. „ძუელი მცხეთის“ ადგილ-სამყოფელი ქართული წყაროების გათვალისწინებით არმაზი/არმაზციხე (იგივე ბაგინეთი) უნდა ყოფილიყო. ძველი მცხეთა გვაროვნული წყობის მესხურ პუნქტად მიაჩნია შ. მესხიას, ხოლო ახალი მცხეთა კი — იბერიულ-ქართულ ქალაქად და პოლიტიკურ ცენტრად [21.1]. მას შემდეგ, რაც ფარნავაზმა არმაზის კერპი დადგა ქართლის მთაზე, ძველი მცხეთა არმაზის სახელით მოიხსენიება. არმაზი თანდათან შენდებოდა და ძვ. წ. IV ს.-ის დასასრულსა და ძვ. წ. III ს.-ის დასაწყისში თანდათან წარმოიშვა არმაზის ციხე-ქალაქი თავისი შიდა ციხით [22.1]. უნდა აღინიშნოს, რომ ქართლის მთაზე ქართველთა ცხოვრება დაიწყო არა „არიან ქართლიდან“ გადმოსული

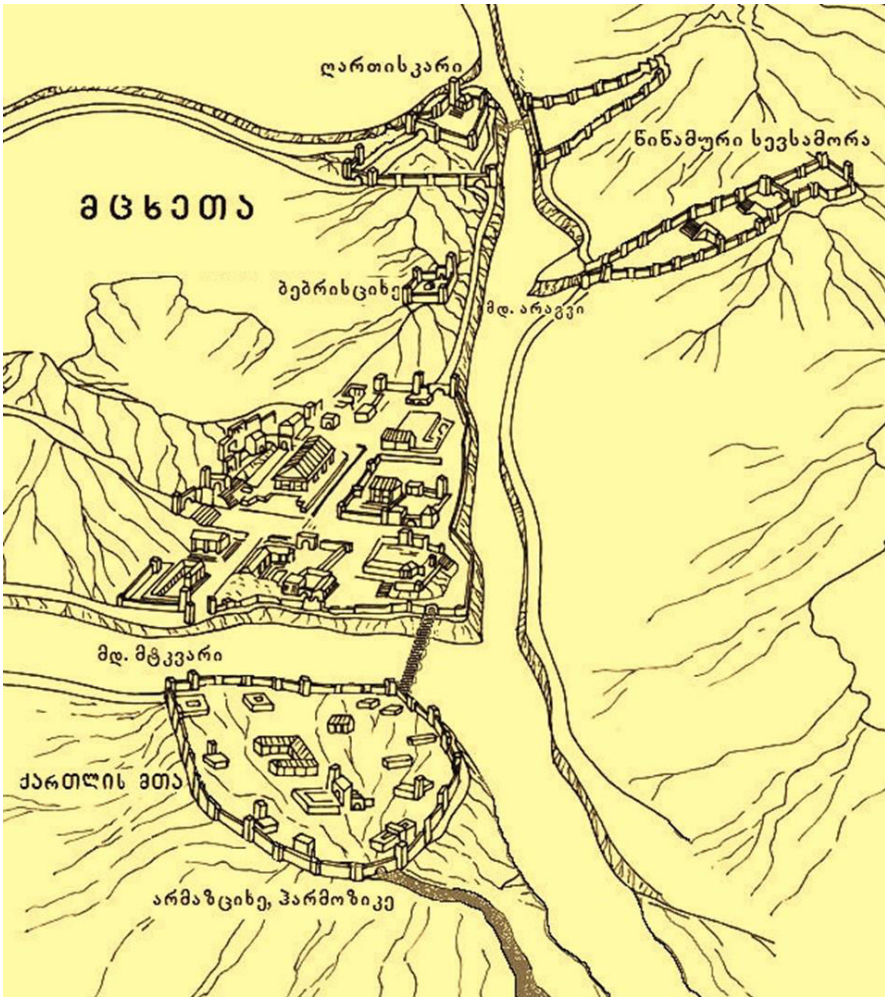
აზოს დროს, არამედ თარგამოსის ძე ქართლოსის თაოსნობით [11.1], ხოლო ქართლის სამეფო და მისი დედაქალაქი მცხეთა არსებობს ძვ. წ. IV საუკუნიდან, როდესაც უკვე ჩამოყალიბებულია სახელმწიფო წყობა, არსებობენ საზოგადოებრივი კლასები, დაწინაურებულია სოფლის მეურნეობა, ხელოსნობა და ალებ-მიცემობა [34.1]. „ქართლი“ ერქვა მდინარე მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე მთასა და მის სანახებს. ა. აფაქიძე თვლიდა, რომ მცხეთის წინამორბედი სახელი „ქართლი“ უნდა ყოფილიყო. არმაზი — „მოქცევაი ქართლისაის“ თანახმად იყო „ძველი მცხეთა“, სადაც არმაზის კერპის მარჯვნივ და მარცხნივ იყო აღმართულნი გაცისა და გაიმის კულტები. არმაზციხე (ბაგინეთი) ქართლის მეფეთა პირველი რეზიდენცია და იმავდროულად ქალაქის შიდაციხე — აკროპოლისი გახდა. (უკვე არმაზციხის ქალაქად გადაქცევის პროცესი ლეონტი მროველს ქართლის (იბერიის) სახელმწიფოს ჩამოყალიბებასთან აქვს დაკავშირებული). ძვ. წ. III-I საუკუნეებში არმაზის მთაზე მშენებლობა გააფართოვეს ფარნავაზიანთა დინასტიის მომდევნო მეფეებმა: საურმაგმა, მირვანმა, ფარნაჯომმა და არტაგმა. არმაზციხის მოპირდაპირე მხარეს, მდინარე არაგვის მარცხენა სანაპიროზე მეფე ფარნაჯომმა მეორე ძლიერი ციტადელი ააგო — ზედაზენი და აღმართა კერპი ზადენი.

არმაზციხე (ბერძენი გეოგრაფოსი სტრაბონი მას არმოზიკედ იხსენიებდა) კოლხეთიდან, სომხეთიდან და ალბანეთიდან მომავალ გზებს აკონტროლებდა. ზადენის ციხე (იგივე წინამური, სტრაბონის მიხედვით სევსამორა) დარიალისა და არაგვის ხეობებით შემოსული ჩრდილოელი მომთაბარეებისგან იცავდა ქალაქს. „დიდი მცხეთის“ ცალკეულ უბანთა ციხეები, ამ ორ სიმაგრესთან ერთად, დედაქალაქის მთლიან სათავდაცვო სისტემას ქმნიდა. ქალაქს ჩრდილოეთიდან იცავდა ლართისკარ-ბებრისციხე, დასავლეთიდან — ციხე-დიდი-სარკინე, აღმოსავლეთიდან — ნაქულბაქევ-ზემო ავჭალის სიმაგრეები.

ძირითადად წინარეფოდალური ხანის ქალაქების წარმოშობა დაკავშირებულია ციხეებთან და მნიშვნელოვან ადმინისტრაციულ ცენტრებთან, სადაც ამავედროულად თავს იყრიდა ხელოსნურ-ვაჭარული მოსახლეობა [22.2].

მცხეთის უბნების: მცხეთა, არმაზციხე, მოგვთა უბანი, ურიათ უბანი, სარკინე, ლართისკარი, უკვე ქრისტიანული ხანის „მთავართა სანათლო“ ერთიანობაში ქმნიდა „დიდი მცხეთის“ ლართისკარის, ბებრისციხის, წინამურის (სევსამორა), სარკინეს, სამადლოს, ნასტაკისის სათავდაცვო ნაგებობებით.

ძვ. წ. III საუკუნის დასაწყისში ქართლის პირველმა მეფემ ფარნავაზმა გაამაგრა ქალაქი, „მოზღუდა მცხეთა, და ყოველნი ქალაქნი და ციხენი ქართლისანი“ [2.1] და ქართლის მთაზე აღმართა კერპი არმაზი. კერპი იყო მეომარი სპილენძის ჯავშნით, ოქროს მუზარადითა და შუბით ხელში. კერპს ხელთ ეკავა გალესილი ხმალი. იგი წარმოადგენდა დუალურ ღვთაებას, რომელიც უზენაესი ღმერთის (ცის, ჭექა-ქუხილის, წვიმისა და მცენარეთა მბრძანებელი) და მეომარი ღმერთის ფუნქციებს ითავსებდა. ამ დროს მცხეთაში საკმაოდ აქტიური იყო სხვა რელიგიებიც, რასაც ადასტურებს ისტორიულ წყაროებში არსებული ცნობები ქალაქის უბნების შესახებ (მოგვთუბანი, ურიათუბანი). ამიტომ არმაზის კერპის აღმართვა ფარნავაზისთვის სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის მქონე იყო, თუმცა ქრისტიანობის გავრცელებისთანავე არმაზის კულტი დავიწყებას მიეცა. ფარნავაზისა და მისი მემკვიდრეების დროს ქართულ წარმართულ პამთეონში ახალი კულტებიც დამკვიდრდა მცხეთაში: აინინა და დანინა, ზადენი. აშენდა თავდაცვითი და საკულტო ნაგებობანი. ამ პერიოდს განეკუთვნება არქეოლოგიური გათხრების დროს აღმოჩენილი არმაზციხისა და პიტიახშის რეზიდენციის ნაგებობის ნაშთები. არმაზი ციხის ფუნქციას ასრულებდა მცხეთის დედაქალაქობის პერიოდში. არმაზციხის გათხრებისას მიკვლეულია სამი ერთმანეთს მიყოლებული კულტურული ფენა. საფორტიფიკაციო კომპლექსი IV ს-ით და მომდევნო პერიოდით თარიღდება. შემორჩენილია გალავნის ნაშთები, კოშკები, ზღუდის შიდა ნაგებობები. კვლევებით დადგინდა, რომ არმაზციხე ორი ნაწილისგან შედგებოდა: კარსნისხევისა და არმაზის მთასა და მტკვარს შორის არსებულ ტერასაზე გაშლილი ნაქალაქისგან, რომელიც ამჟამად წარმოდგენილია სასახლის ან ტაძრის ტიპის სვეტებიანი დარბაზის ნაშთებით, მარნით, აბანოებით, წყალსადენით, სამარხებით [5.1]. სავარაუდოდ, არმაზისხევის სასახლე და საპიტიახშო უბანი IV ს-ში უნდა დასრულდეს. არმაზისხევის ერისთავთა სამაროვანის გათხრებისას აღმოჩნდა ორენოვანი წარწერა ე. წ. „არმაზის ბილინგვა“, რომელიც ბერძნულ და არამეულ ენაზეა შესრულებული (I-II ს.) აღმოჩენილია ასევე ერთენოვანი წარწერა-მონოლინგვა, სადაც მეფე ამაზასპია მოხსენებული (ჩვ. წ. აღ-მდე III ს.). აღმოჩენილი ეპიგრაფიკული ძეგლები მნიშვნელოვან ცნობებს წარმოადგენს ქართლის სახელმწიფოებრივი წყობის, პოლიტიკური ისტორიისა და ყოფა-კულტურის შესასწავლად. ამჟამად ტერიტორიაზე არქეოლოგიური სავსე მუზეუმი.

ანტიკური პერიოდის მცხეთა. (გ. გამყრელიძე)

ანტიკური პერიოდის მცხეთა

დედაქალაქობის პერიოდის მცხეთა ხელოსნობისა და ვაჭრობის ცენტრი იყო. ამაზე მეტყველებს აღმოჩენილი რომაული, პართული, სასანიდური მონეტები. რომთან იბერიის სამეფოს აქტიური საგარეო ურთიერთობა ჰქონდა. მითრიდატული ომების დასასრულს, მითრიდატე ევპატორისა და სომხეთის მეფე ტიგრან II-ის და-

მარცხების შემდეგ მცხეთაში რომაელი სარდალი გნეუს პომპეუსი მოვიდა ძვ. წ. 65 წ-ს. იბერიის სამეფოს შესაძლებლობები საკმაოდ მოკრძალებული იყო რომაელებთან შედარებით. ქართველთა მარცხით რომმა მაინც არ გააუქმა იბერიის სამეფო და არ ააოხრა ქალაქი მცხეთა, თუმცა პონტოს სამეფოს მარცხმა გზა გაუხსნა რომის აღმოსავლურ პოლიტიკას. ქართლი რომის პოლიტიკური მოკავშირე გახდა, რაც შემდგომ საუკუნეებშიც გაგრძელდა. ამას ადასტურებს I საუკუნის ე. წ. „ვესპასიანეს წარწერა,“ საიდანაც ვიგებთ, რომ რომის იმპერატორ ვესპასიანეს იბერთა მეფე მითრიდატესთვის ქალაქის ზღუდე გაუმაგრებია [25.1].

IV ს.-ში ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის განვითარების პერიოდს ემთხვევა წმინდა ნინოს შემოსვლა მცხეთაში და ქართველთა გაქრისტიანება. წმინდა ნინომ მცხეთაში კერპ არმაზის დღესასწაულის აღსანიშნავი რიტუალი იხილა. კერპმსახურების შემყურე წმინდანი ლოცულობდა და ევედრებოდა ღმერთს, მოევლინა სასწაული ამ ხალხისათვის და ეხსნა ისინი კერპმსახურების სიბნელისგან. წმინდა ნინოს სასწაულებმა მეფე მირიანი და ნანა დედოფალი ქრისტეს რჯულზე მოაქცია. 326 წელს ქართლში სახელმწიფო რელიგიად ქრისტიანობა გამოცხადდა. ქრისტიანობის მიღებისთანავე მცხეთაში დაიწყო ქრისტიანული საკულტო ნაგებობების მშენებლობა. მირიან მეფემ პირველი ქრისტიანული ტაძარი, წმინდა ნინოს მინიშნებით, იმ ადგილს ააშენა, სადაც „მეფეთა გონება მტკიცე არს“ [2.2] და „აღაშენა ეკლესიაი ქვემოი, სამოთხესა შინა“ — ქრისტეს კვართის ადგილას. მცხეთა იერუსალიმის დარად იქმნებოდა.

ვახტანგ გორგასლის მეფობის (V-ს) დროს მცხეთას თბილისის სახით კონკურენტი გამოუჩნდა. თბილისის კარგმა გეოგრაფიულმა მდებარეობამ მოხიბლა მეფე და დაიწყო მშენებლობა ახალი დედაქალაქისა, რომლის „ზღუდენი განასრულა“ ვახტანგის შვილმა დარჩი უჯარმელმა. ვახტანგ გორგასლის ისტორიკოსის — ჯუანშერის თანახმად, VI ს-ის ბოლოსთვის სტეფანოზ ერისთავის მმართველობის დროს მცხეთა უკვე დასუსტებული ქალაქია, „მცხეთას მოაკლდებოდა და ტფილისი გაძლიერდებოდა, არმაზი აღოხრებოდა და კალა აშენდებოდა“ [2.3] თბილისი ქვეყნის დედაქალაქი გახდა, მაგრამ მცხეთა დარჩა რელიგიურ და საკათალიკოსო ცენტრად. მცხეთის სიახლოვეს ცამეტმა ასურელმა მამამ იოანე ზედაზნელმა და შიო მღვიმელმა მნიშვნელოვანი სასულიერო კერები დაარსეს.

არაბთა ბატონობის პერიოდში (მურვან ყრუს ლაშქრობების შემდეგ 735-738), მცხეთა უკვე ქალაქად აღარ იხსენიება, შემცირდა

მისი ტერიტორია. ძველ დედაქალაქში საეკლესიო ცხოვრება არც შემდგომ შეწყვეტილა. საუკუნეთა მანძილზე, ძნელბედობისა თუ ქართული სამეფოს სიძლიერის დროს, შენდებოდა და იხატებოდა ეკლესიები, მიმდინარეობდა ცხოველი სასულიერო და სამწერლო მოღვაწეობა. XIV ს.-ში მცხეთას დიდი ზიანი მაცენა თემურ ლენგის ლაშქრობებმა. მცხეთაში გაშლილი იყო ფართო კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშობა. ჩვენამდე მოღწეულია მცხეთის წიგნსაცავის მრავალი მნიშვნელოვანი ნუსხა (მაგალითად, მცხეთური ხელნაწერი).

რუსეთის მიერ ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმების შემდეგ გატარებული ადმინისტრაციული დაყოფით მცხეთა დუშეთის მაზრის სოფლად იქცა, გაუქმდა ავტოკეფალია, მაგრამ სოფლად ქცეულ ქალაქს არ დაუკარგავს თავისი ისტორიული მისია, იგი ერის სულიერი ერთობის ქვაკუთხედად რჩებოდა და საქართველოს ავტოკეფალიის აღდგენაც 1917 წლის 25 მარტს მცხეთაში — სვტიცხოვლის ტაძარში მოხდა. მცხეთა ადმინისტრაციულად ჯერ დუშეთის მაზრაში შედიოდა, ხოლო შემდეგ თბილისისაში. ცალკე რაიონად ჩამოყალიბდა საბჭოური მმართველობის დროს. მცხეთაში მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ბაზაზე შეიქმნა მცხეთის ხელოვნებისა და ისტორიულ-არქიტექტურული მუზეუმ-ნაკრძალი. ყოველი წლის 14 ოქტომბერს ტარდება სახალხო დღესასწაული „მცხეთობა“, რომელიც საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის შემდეგ, 1991 წლიდან აღდგა.

მცხეთა საქართველოს იერუსალიმია, იგი მსოფლიო კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლთა სიაშია და დაცულია იუნესკოს მიერ.

პომპეუსის ხიდი

მცხეთის ხიდი მნიშვნელოვან სავაჭრო-სატრანსპორტო მაგისტრალის ნაწილს წარმოადგენდა საუკუნეების განმავლობაში; აქ თავს იყრიდა დარიალის ხეობიდან საქართველოს სამხრეთ საზღვრებამდე და შავი ზღვიდან კასპიის ზღვამდე გამავალი საერთაშორისო სავაჭრო გზებიც. მტკვარზე გადებული ხიდი ელინისტური ეპოქიდან უნდა არსებობდეს, რასაც სტრაბონის ცნობებიც ადასტურებს [23.1].

ქართლის ცხოვრების თანახმად, იბერიის მეფე ფარნაჯომმა ძვ. წ. II-I საუკუნეებში აღმართა ზადენის კერპი, დაარსა ქალაქი ნეკრესი, განამტკიცა ქალაქი მცხეთა [2.4].

ძვ. წ. 65 წელს გნეუს პომპეუსი პონტოს მეფე მითრიდატე ევპატორისა და სომხეთის მეფის ტიგრან II-ის დამარცხების შემდეგ ქართლისკენ გამოემართა. რომაელი ისტორიკოსის დიონ კასიუსის ცნობით, ქართლის მეფე არტაგმა პომპეუსთან მოსალაპარაკებლად ელჩი გაგზავნა, თავად კი ფარულად ალბანეთთან ერთად მის წინააღმდეგ საომარი ოპერაციისთვის მზადება დაიწყო. პომპეუსმა ეს შეიტყო, შეიჭრა იბერიის დედაქალაქში და მიადგა არმაზციხეს. არტაგმა დატოვა რეზიდენცია და მტკვრის მეორე მხარეს გადავიდა მცხეთაში, მტკვარზე არსებული ხიდი კი გადაწვა, თუმცა პომპეუსს მალე დამორჩილდა და რომაელთა ჯარისთვის სანოვაგის მიწოდების და ახალი ხიდის აგების ვალდებულება აიღო. ხიდი აშენდა პომპეუსის ჯარისკაცების მიერ არტაგის სახსრებით. მალე არტაგსა და პომპეუსს შორის განახლდა მოლაპარაკება. პლუტარქე წერს, რომ ქართლის მეფემ რომაელ სარდალს ოქროს სარეცელი, მაგიდა და ტახტი უძღვნა. პომპეუსმა ქართლის მეფის ხელისუფლება ხელუხლებელი დატოვა და მას დაავალა კავკასიონის გასასვლელების გამაგრება. ხიდის სახელი ამ ისტორიულ მოვლენებს უკავშირდება.

პომპეუსის ხიდი

პომპეუსის ხიდის ყურში ქართლის მეფე ფარნაჯომს დაუსახლებია სპარსეთიდან ჩამოყვანილი მოგვეები. სწორედ მათგან მიიღო ამ ადგილმა სახელწოდება „მოგვეთაკარი“, ხოლო ხიდმა — „მოგვეთა ხიდი“. მოგვეთაკარი ერთ-ერთი მჭიდროდ დასახლებული უბანი იყო.

მცხეთაში მოსული წმინდა ნინო მოგვეთა ხიდთან შეესწრო ცეცხლთაყვანისმცემელთა მსახურებას: „და ტიროდა წმინდა ნინო წარწყმედასა მას ზედა და იგლოვდა უცხოებასა თვისსა“ — გადმოგვცემს „ქართლის ცხოვრება“ [2.5].

ვახტანგ გორგასლის მეფობის დროს V საუკუნის II ნახევარში სპარსელების წინააღმდეგ ბრძოლის სამზადისისას პომპეუსის, იგივე მოგვეთა ხიდის თაღოვანი სარკმლებით განახლება და გაფართოება ჩატარდა. იოჰან გიულდენშტეტმა საქართველოში მოგზაურობის დროს აღწერა მცხეთის საბაჟო ხიდი და დამცავი კოშკები (1771წ). ხიდი უკვე დაზიანებული ყოფილა და მისი მოხმარებისთვის აზნაური გედევანიშვილგვი იღებდა საბაჟო გადასახადს, რომელიც ხიდის მოვლის საფასური იყო. ხიდი, როგორც აღვნიშნეთ, საკმაოდ დაზიანებული ყოფილა [1.1]. XIX ს-ში დაინგრა ხიდის სადარაჯო კოშკები, რის გამოც 1839-41 წლებში ახალი ხიდი იქნა აგებული. მის შუა საყრდენ ბურჯად, ფრანგმა იჟინებმა მცირე კლდოვანი კუნძული გამოიყენეს. აშენდა კაპიტალური, მაღალი, თაღოვანი, ოთხმალიანი ხიდი, რომელმაც 85 წელი იარსება. ხიდმა დაზიანებული სახით დღემდე მოაღწია. ზაჰესის მშენებლობასთან დაკავშირებით პომპეუსის ხიდი წყლით დაიფარა. სადგურში წყლის გაშვების შემდეგ შესაძლებელი ხდება ისტორიული მნიშვნელობის მოგვეთა ხიდის (პომპეუსის ხიდის) დანახვა.

ბებრისციხე

არაგვის მარჯვენა ნაპრას, მაღალ მთაზე ბებრისციხე დგას. ციხე ადრე შუასაუკუნეებშია აგებული და ორნაწილიანია. მთავარ ციტადელს აკრავს დიდი ეზო, სადაც სამი კოშკი დგას. დღემდე შემორჩენილი ყველაზე დიდი კოშკი რამდენიმე სართულისგან შედგება. როგორც ჩანს, ციხეს თავდაცვით ფუნქციასთან ერთად საცხოვრებელი სახლის დანიშნულებაც ჰქონდა. კოშკებში შემორჩენილია ნიშებში მშვილდ-ისრისთვის განკუთვნილი ღრმა საბრძოლო ხვრელები, რათა მოისარს მარჯვედ სროლა შეძლებოდა. ხვრელების არსებობა ადასტურებს ციხის ადრეშუასაუკუნეებში აგების ფაქტს.

ციხის სახელთან დაკავშირებით არსებობს ლეგენდა: ოდეს-ღაც ეს მიწა ეკუთვნოდა ვინმე თავად სიმონს, რომელიც გზისპირა ტერიტორიებს ფლობდა. მას ხეობის ვიწრო ადგილას აუგია სიმაგრე და შიგ გზისმცველი ჩაუყენებია. თავადს ორი შვილი ჰყოლია — მაკრინე და მამუკა. მამის გარდაცვალების შემდეგ მამუკას დიდძალი გადასახადი დაუკისრებია ქვეშევრდომთათვის. მაკრინე გლეხებს გამოსარჩლებია და ძმისთვის უთხოვია გაეთავისუფლებინა ისინი გადასახადისაგან. გამძვინვარებულმა ძმამ მაკრინე კოშკში გამოამწყვდია. ერთ დღეს, როდესაც ყმებისათვის წყალწყალა საჭმელი მზადდებოდა, გამოჩენილან ყვავები და ქვაბში ჩაცვენილან. ყმებს საჭმელი გადაუსხამთ, ამის შემხედვარე მამუკა გაბრაზებულა და გლეხებს დასაჭერად დადევნებია. უეცრად ქვაბიდან გველები ამოსულან და მამუკას შემოხვევიან. სასონარკვეთილი მამუკა ღმერთს შევედრებია: „ოლონდ მიხსენი და ეკლესიას აგიგებო“. მხურვალედ ლოცულობდა ასევე კოშკში გამომწყვდეული მაკრინეც, რათა ძმა გადარჩენილიყო. ღმერთმა შეისმინა და-ძმის ვედრება. მაკრინე მონაზვნად აღიკვეცა, მამუკა კი — ბერად. როდესაც მაკრინე გარდაიცვალა, დასაფლავების დღეს მის ცხედართან მივიდა თეთრწვერა მოხუცი, მიცვალებულს შუბლზე ეამბორა და ჩასჩურჩულა: „დაო ჩემო, ჩვენ შევასრულეთ ჩვენი აღთქმა“. ამ სიტყვების დასრულების თანავე მოხუცი ჩაიკვეცა და სული განუტევა, ამიტომ ეწოდება ციხეს „ბებრის ციხე“ [15.1].

ვახუშტის ცნობით, „მცხეთის ჩრდილოთ არის ციხე ბელტისა, აღაშენა არდამ ერისთავმან“ [4.1]. „ქართლის ცხოვრებაში“ ერთი საინტერესო ცნობაა დაცული, სადაც მოხსენებულია ასევე არდამ ერისთავი, რომელმაც „აღაშენა ქალაქი ზღვის-კარს და უწოდა სახელი დარუბანდი... და მანვე მოზღუდა მცხეთა ქალაქი ქვითკირითა... ამანვე არდამ მოჰკიდა კირი-ზღუდე ციხესა არმაზისაა და აქეთ მტკუარამდის“ [2.6]. „ქართლის ცხოვრების“ ავტორი ლეონტი მროველი გვამცნობს, რომ არდამამდე ქართლში არ იცოდნენ შენობათა ქვითკირით შენება, თუმცა მკვლევარები მიიჩნევენ, რომ ასეთი ერისთავი უცნობია ისტორიისთვის.

ბებრის — იგივე ბელტის ციხეზე ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების დროს აღმოჩნდა ქვიშაქვითა და ალიზით ნაგები კედლების ნყოფა, ანტიკური პერიოდის ჭურჭელი და ქვითა და ტალახით ნაშენი წრიული კედლის ნაშთი, რაც საკმაოდ საყურადღებო ფაქტია.

„ქართლის ცხოვრებაში“ ბებრის ციხესთან დაკავშირებით კიდევ ერთი ცნობაა დაცული, საიდანაც ვიგებთ, რომ საქართველოს

მეფე დემეტრე I „ბელტის ციხეს მიიცვალა და გელათს წარიყვანეს მისგანვე კურთხეულსა ახალსა მონასტერსა“ [2.7]. ბებრის ციხის ბელტის ციხესთან იდენტიფიცირება ნიკო მარს ეკუთვნის.

ანტიოქია

მცხეთის ერთ-ერთი უძველესი ტაძარია წმინდა სტეფანე პირველმონაშის ეკლესია, რომელიც მტკვრისა და არაგვის შესართავთან, ვახტანგ გორგასლის პაპას — არჩილ მირდატის ძეს (V საუკუნის I ნახევარი) აუშენებია სპარსელების განდევნის შემდგომ — ნიშნად ღვთისადმი მაღლიერებისა. „ქართლის ცხოვრების“ თანახმად, არჩილმა განაცხადა მტერობა სპარსთა, გამოაჩინა ჯუარნი და მოკაზმა ეკლესიანი... აღაშენა ეკლესია სტეფანწმინდისა მცხეთას, კართა-ზედა არაგვსათა“ [2.8]. სტეფანე იყო ქრისტეს სამოცდაათ მოციქულთაგანი, პირველი ადამიანი, რომელმაც ქრისტესთვის სიცოცხლე განირა. მისი ქადაგებით სულ უფრო მეტი იუდეველი ხდებოდა ქრისტეს მიმდევარი, წმინდანი სავსე იყო დიდი მაღლითა და უამრავ სასწაულსა ახდენდა. იუდეველებმა სტეფანე შეიპყრეს, ქალაქკარეთ გაიყვანეს და ქვებით ჩაქოლეს. გადმოცემის თანახმად, წმინდა სტეფანე 30 წლის იყო, როდესაც აწამეს. ქრისტიანულმა ეკლესიამ მას პირველმონაშე უწოდა.

ანტიოქიის ტაძრის ზღურბლში ბერძნულენოვანი წარწერა გვამცნობს ტაძრის ხუროთმოძღვრის შესახებ. ხუროთმოძღვარი ყოფილა ბერძენი ოსტატი ავერლიოს აქოლიოსი — მცხეთის მთავარი ხუროთმოძღვარი და მხატვართუხუცესი [26.2]. ტაძრის ზღურბლში აღმოჩენილია ქვიშაქვის დიდი ფილა ბერძნული წარწერით და განეკუთვნება IV-V საუკუნეებს — „მე ვარ ანი და ჰოე. გააკეთა აქილევსმა“... (ფილა დაცულია მცხეთის არქეოლოგიურ მუზეუმში). თუ რატომ ეწოდა ეწოდა ტაძარს ანტიოქიის სახელი, ჩვენთვის უცნობია.

ტაძარი სხვადასხვა დროს აშენებული ნაგებობისგან შედგება: VII-VIII საუკუნეების დარბაზული ეკლესიისგან, კარიბჭისა და XVI-XVII საუკუნეების თავდაცვითი კოშკისგან, რომელზეც სათოფურების მცირე ფრაგმენტია შემორჩენილი. ანტიოქიის ტაძარი მურვან ყრუს შემოსევების დროს (735-738 წწ.) გადაინვა. მოგვიანებით მოხდა ტაძრის აღდგენა. უწმიდესისა და უნეტარესის, სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის, ილია II-ის ლოცვა-კურთხევით,

სტეფანწმინდის ტაძარი გადაეცა სამთავროს წმიდა ნინოს დედათა მონასტერს. ტაძარში წირვა-ლოცვა აღევლინება.

სვეტიცხოველი

მტკვრისა და არაგვის შესართავთან ქართული კულტურის, ხელოვნებისა და არქიტექტურის უმნიშვნელოვანესი ძეგლი — 54 მეტრი სიმაღლის სვეტიცხოველია აღმართული. ტაძრის ისტორია განუყოფელია საქართველოს ისტორიული წარსულისგან.

სვეტიცხოველის ტაძარი ნაგებია ნაცრისფერ-მოყვითალო და მომწვანო ქვიშაქვით და ტუფის კვადრატებით. ზოგიერთი არქიტექტურული ელემენტის ხაზგასმის მიზნით წყობაში გამოყენებულია ღვინისფერი და მწვანე ქვები, რაც განუმეორებელ ელფერს სძენს ტაძარს, რომელიც მთელი დღის განმავლობაში სხვადასხვა ფერად წარმოდგება მზის სხივების დაცემის შედეგად.

სვეტიცხოველს სამი კარიბჭე ჰქონდა; ჩრდილოეთ და სამხრეთ კარიბჭეები XIX ს-ში ააფეთქეს. დღეს, ტაძრში მოხვედრა ორსართულიანი დასავლეთის კარიბჭითაა შესაძლებელი, რომელიც აგებულია 1029 წელს საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქ მელქისედეკ I-ის ბრძანებით. შესასვლელის თაღის ზემო ნაწილში, ქვისგან ნაკვეთი ხარის თავების სკულპტურული გამოსახულებებია. ხარი ადრებრინჯაოს ხანიდან მთელ საქართველოში გავრცელებული კულტია, რომელიც მიწათმოქმედების სიმბოლოს წარმოადგენს. წინაქრისტიანულ ტრადიციებში ხარი საქართველოში სხვადასხვა ეტაპზე მზის, მთვარის ნაყოფიერებისა და მიწათმოქმედების ღვთაებას წარმოადგენდა, ხოლო ქრისტიანობაში მისი სიმბოლო შეერწყა წმინდა ბასილისა და წმინდა გიორგის სახისმეტყველებას. ხარის კულტი საკმაოდ სიცოცხლისუნარიანი აღმოჩნდა და ქრისტიანულ რელიგიაშიც შეაღწია [32.2]. შესაძლებელია, ხარი წარმოდგენილი იყოს, როგორც ერთ-ერთი მახარობელი (იოანეს გამოცხადების მიხედვით ხარი, ანგელოზი, ლომი და არწივი — ოთხი მახარებლის სახეებია).

სვეტიცხოველის ტაძარს გარს აკრავს კვადრატული ფორმის გალავანი, რომელიც აგებულია 1787 წელს ერეკლე II-ის ბრძანებით, რასაც ადასტურებს სამხრეთის შესასვლელის თავზე ამოკვეთილი წარწერა, საიდანაც ირკვევა, რომ ერეკლეს ძველი გალავნის ფრამენტებიც გამოუყენებია ახალი გალავნის მშენებლობისას. რო-

გორც პ. ზაქარაია თვლის, გალავანი სვეტიცხოველს მას შემდეგ უნდა ჰქონოდა, რაც იგი ვახტანგ გორგასალმა საკათედრო ტაძრად გადააქცია. მურვან ყრუს ლაშქრობების შედეგად სვეტიცხოველი დაზიანდა და შესაძლოა, მისი გალავანიც მოინგრა, ვინაიდან არაა შემორჩენილი ძველი გალავნის ნაშთები [15.2]. გალავანი ორსართულიანია და შედგება ბანის, სათოფეებისა და სალოდეებისგან. გალავანში ექვსი ცილინდრული და ორი ოთკუთხა კოშკია. გალავნის ეზოში დგას კათალიკოს-პატრიარქ მელქისედეკ I-ის სასახლე, რომელიც XI ს-ით თარიღდება. არქეოლოგიური კვლევებიდან დადგინდა, რომ სასახლე დაშენებულია უფრო ძველ კულტურულ ფენაზე, არქეოლოგიური კვლევის დროს გამოვლინდა რიყის ქვის კედელი და IX ს-ის კერამიკული მასალა. კათალიკოსის სასახლე რამდენჯერმე იქნა გადაკეთებული და აღდგენილი. ბოლოს იგი როსტომ ხანის (1633-1658 წწ.) მეფობის დროს შეაკეთეს. შემდგომ პერიოდში სასახლე მთლიანად დაიგრა. რესტავრირებულია სამხრეთ მხარე და დანარჩენი კი დაკონსერვებულია ცოკოლის სიმაღლეზე. გალავნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში, მდებარეობს ქვის ორსართულიანი შენობა, რომელიც წარმოადგენდა XVIII ს-ის ქართველი კათალიკოს-პატრიარქის ანტონ II-ის რეზიდენციას.

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით I საუკუნეში იერუსალიმიდან მცხეთელმა ებრაელებმა — ელიოზ მცხეთელმა და ლონგინოზ კარსნელმა მცხეთაში უფლის კვართი ჩამოიტანეს. ელიოზს მისმა დამ, სიდონიამ კვართი გამოართვა, გულში ჩაიხუტა და მაშინვე სული განუტევა. სიდონია კვართთან ერთად დაკრძალეს. მის საფლავზე კედარი ამოვიდა. წმინდა ნინოს მიერ ქრისტიანობის ქადაგებისა და ქართლის მოქცევის შემდგომ ქართლის პირველმა ქრისტიანმა მეფემ მირიანმა კედრის აღმოცენების ადგილას ტაძრის აგება გადაწყვიტა. კედარი მოკვეთეს და მისგან ტაძრის ასაშენებელი შვიდი სვეტი დაამზადეს. ექვსი სვეტი ტაძრის საფუძველში ჩააბრძანეს, მეშვიდე კი ჰაერში გაჩერდა და ადგილიდან ვერ დაძრეს. წმინდა ნინომ მთელი ღამე ლოცვაში გაატარა და დილით მოხდა სასწაული: ანგელოზის სახიანი ჭაბუკი გადმოვიდა ციდან, მისი შეხების შედეგად სვეტი განათდა, შეერწყა მიწას და მისგან მირონმა დაიწყო დენა. სვეტს უწოდეს სვეტი ცხოველი-ანუ ცოცხალი სვეტი, საიდანაც წარმოდგება ტაძრის სახელიც. მირიან მეფის მიერ აშენებული ტაძარი ხისა იყო [2.9]. ვახტანგ გორგასლის მეფობის დროს V საუკუნის II ნახევარში, როდესაც ქართლის ეკლესიამ ავტოკეფალია მოიპოვა, სვეტიცხოვლის ტაძარი საკათალიკოსო ცენტრი გახდა და

მისი პირველი ხის შენობის ადგილას აშენდა ქვის დიდი სამნავიანი ბაზილიკა. ჯუანშერის ცნობით: „მცხეთას მეფემან ვახტანგ ალაშენა ეკლესია მოციქულთა სუეტი ცხოველი“ [2.10].

ქართული მიწების გაერთიანებისა და ერთიანი ქართული სახელმწიფოს შექმნის შემდგომ მისმა პირველმა კათალიკოს-პატრიარქმა მელქისედეკ I-მა, ხუროთმოძღვარ არსუკიძეს ძველი სვეტიცხოვლის ადგილას ახალი, დიდი ჯვარგუმბათოვანი კათედრალი ააგებინა. ტაძრის ცენტრალური თაღის ქვეშ მოთავსებულია მარჯვენა მკლავის რელიეფური გამოსახულება გონიოთი, რომლის ორივე მხარეს წარწერაა: „ხელი მონისა არსუკიძისაი, შეუნდეთ“. ტაძრის კურთხევიდან მოყოლებული დღემდე სვეტიცხოველი არის საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის რეზიდენცია.

1283 წელს საქართველოში მოხდა ძლიერი მიწისძვრა, რომელმაც სვეტიცხოვლის ტაძარი ძლიერ დააზიანა: „დაიქცეს საყდარნი და მონასტერნი, ეკლესიანი, ციხენი, სახლნი... მცხეთის საყდარიცა დაიქცა“ [3.2], ჩამოიქცა გუმბათის ყელიც. ტაძარი გიორგი ბრწყინვალემ აღადგინა. სვეტიცხოველი ვახუშტის ცნობით „იავარ ჰყვეს სპათა ლანგთემურისათა“ [4.2]. თემურ ლენგისაგან დაქცეული ქვეყნის აღდგენა ალექსანდე I დიდის (1412-1442 წწ.) დროს დაიწყო. მისი მეფობისას სვეტიცხოვლის ტაძარი კაპიტალურად შეკეთდა. XVII ს-ში როსტომ ხანის მეუღლემ — მარიამ დედოფალმა ტაძრის გუმბათი კვლავ აღადგინა [29.1].

ტაძრის გალავნის კარიბჭის პორტალზე ამოკვეთილი XIX საუკუნის წარწერა გვამცნობს, რომ კარიბჭე განაახლა საქართველოს ეგზარქოსმა ვარლამმა. რუსული მმართველობის დროს ტაძრის ფასადები მოაინგრიეს. ეგზარქოსმა ეგვენი ბაჟენოვმა მისი ფრესკებიც კი შეათეთრებინა, რადგან არ უნდოდა ისინი ენახა იმპერატორ ნიკოლოზ I-ს, რომლის ჩამოსვლასაც ელოდნენ საქართველოში 1837 წელს. ქართული დაზიანებული კანკელი ჩაანაცვლეს მაღალი, ხის სამიარუსიანი რუსული არქიტექტურისათვის დამახასიათებელი იკონოსტასით, რომელიც სვეტიცხოვლის ხუროთმოძღვრულ სახეს მთლიანად ცვლიდა (მოგვიანებით იგი ისევ ქართული ტიპის კანკელით შეიცვალა). XIX ს-ის 40-იანი წლებიდან დაიწყო ტაძრის რესტავრაცია და იგი პერიოდულად დღემდე მიმდინარეობს. სარესტავრაციო სამუშაოების ჩატარების დროს აღმოჩნდა პირველი ხის ეკლესიის საძირკვლის ნაშთი, ვახტანგ გორგასლის დროინდელი ბაზილიკის კედლისა და ბურჯის მოჩუქურთმებული ნაწილი, რომელიც მინითაა დაცული.

სვეტიცხოვლის გარე ფასადი და კარ-სარკმელთა მორთულობა ძირითადად ძველია და მდიდრული ორნამენტებითაა შემკული, თუმცა მაინც ეტყობა სხვადასხვა დროს შეკეთების კვალიც. ტაძრის დეკორატიულ მორთულობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ფიგურულ რელიეფებს უკავია: ხარის თავს, ლომისა და არწივის გამოსახულებებს, მფრინავ ანგელოზებს. დასავლეთის ფასადზე სამფიგურიანი რელიეფია, სადაც წარმოდგენილია ქრისტე, რომლის მარჯვნივ განთავსებულია ანგელოზი სურით, ხოლო მარცხნივ — ანგელოზი სეფისკვერით. ეს არის ამალლებისა და მეორედ მოსვლის კომპოზიცია. ამ კომპოზიციასთანაა კავშირში კედლის განაპირას არსებული მცენარეთა რელიეფური გამოსახულებები — სიცოცხლის ხე.

ტაძარში შესვლისთანავე თვალწინ იშლება გრანდიოზული სივრცე — გუმბათის ყელის თორმეტი სარკმლიდან უხვად იღვრება მზის სხივები. შესასვლელშივე, მარჯვნივ, ქვის სანათლავი ემბაზია, რომელიც ქართველთა გაქრისტიანების დროინდელი უნდა იყოს. ემბაზი ადრე მოქროვილი ყოფილა. ტაძრის ზედა ნაწილში ყოფილა სამალავები, სადაც ავბედობის ჟამს თავს აფარებდნენ, მალავდნენ ტაძრის განძეულობასა და მდიდარ ბიბლიოთეკას. დაბლიდან კარგად მოჩანს ერთ-ერთი საიდუმლო სამალავში შესასვლელი, სადაც საფრთხის შემთხვევაში თოკის კიბით ჩადიოდნენ, რის შემდეგაც ხატით ფარავდნენ ღრმულს. საკურთხევლის მარცხენა მხარეს ქვის კოხეებია, რომლებსაც გუმბათზე აყვავართ [8.1]. ტაძრის ინტერიერში დგას მცირე ზომის გუმბათიანი ეკლესიის მოდელი, რომელიც უნდა გამოხატავდეს იერუსალიმის მაცხოვრის საფლავზე აღმართულ ტაძარს, რომელიც XV საუკუნისაა და ადრე კათალიკოსის საბრძანისს წარმოადგენდა, თუმცა დღეს უკვე ამ მიზნით აღარ გამოიყენება, რადგან ახლა, კათალიკოსის კათედრას წარმოადგენს ტაძრის ინტერიერის ცენტრში მოთავსებული სავარძელი.

ტაძრის დასავლეთ ნაწილში, ძველი საყრდენი ბურჯის ადგილას, დგას თავად „სვეტიცხოველი“, უყელო გუმბათითა და აგურის პირამიდული სახურავით. აქ ინახებოდა სასწაულმოქმედი სვეტი. სვეტზე გამოსახულია სახარების სიუჟეტები და ქართლში ქრისტიანობის გავრცელების ამსახველი სცენები. სვეტის გუმბათის სფეროში ქრისტეა გამოსახული. თაღების კუთხეები მცენარეული ორნამენტებითაა მორთული. მხატვრობა შესრულებულია XVII ს-ში კათალიკოს ნიკოლოზ ამილახვრის თაოსნობით მხატვარ გრიგოლ გულჯავარასშვილის მიერ.

მელქისედეკ კათალიკოსის მიერ აშენებული ტაძარი მთლიანად იყო მოხატული, მაგრამ დღეს მხოლოდ ფრაგმენტებია შემორჩენილი, დანარჩენი კი გვიანდელია. ტაძრის გუმბათის სფეროში გამოხატულია ქრისტე მახარობლებით და დაზიანებული ბერძნული წარწერით. გუმბათქვეშ ბურჯზე გამოსახულია მარიამ დედოფალი (როსტომ ხანის მეუღლე) შვილთან ერთად. ტაძრის ერთი წარწერა, რომელიც ჩრდილოეთ კედელზე, თალის აღმოსავლეთითაა იაკობის კიბის კომპოზიციასთან, გვამცნობს, რომ მხატვრობა შესრულებულია კათალიკოს იოანე დიასამიძის თაოსნობით (XVII ს-ის ბოლო). ტაძრის სამხრეთ კედელზე ფრესკული ეტლთა რკალია გამოსახული. ეტლს ძველ ქართულად ზოდიაქოს ნიშნებს უწოდებდნენ. ფრესკაზე თანმიმდევრობით განლაგებული თორმეტი ეტლი თორმეტი მოციქულის გამოსახულებით არის წარმოდგენილი, ხოლო ანგელოზები და ოთხი ცხოველი წმინდა წერილის გაცხადებაა: „და ყოველნი ანგელოზნი დგეს გარემოის საყდრისა... და ოთხთა მათ ცხოველთაისა... „...და პირველი იგი ცხოველი მსგავსი იყო ლომისა, და მეორე ცხოველი მსგავსი იყო კუროისა, და მესამე ცხოველსა აქუნდა პირი კაცისა, და მეოთხე მსგავსი არწივისა მფრინველისა“. დისკოს ცენტრში მაცხოვარს მარცხენა ხელში ნახევრადგაშლილი გრაგნილი უჭირავს და გარშემო ანგელოზთა დასია გამოსახული. ვარსკვლავების, მზისა და მთვარის კომპოზიციას ხსნის ბერძნულად შესრულებული წარწერა — „აქებდით უფალსა ცათაგან, აქებდით მას მაღალთა შინა. აქებდით მას ყოველნი ძალნი მისნი, აქებდით მას ყოველნი ანგელოზნი მისნი, აქებდით მას მზე და მთოვარი, აქებდით მას ყოველნი ვარსკვლავნი“. სამხრეთ კედელზეა გამოსახული საზღვაო თემატიკის ამსახველი აფრიანი ხომალდი ოქროსფერჯვრიანი მენამული ფერის დროშებით. სხვადასხვა ტიპის წყლის ცხოველები და თევზები, მითოლოგიური სირინოზები, ქალთევზები, ზღვის ქარის პერსონიფიკაციები, აპოკალიფსური ფანტასტიკური ცხოველი ქალის შვიდი თავით, ავაზა დანიწკლული სხეულით. როგორც მკვლევარი მ. გაბაშვილი აღნიშნავს, აფრიანი ხომალდები ქართული დროშებით, საქართველოს, შავ ზღვასა და საერთაშორისო პოლიტიკაში არსებულ ვითარებას ასახავენ.

ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კედელზე გამოსახულია მონამეობრივად აღსრულებული კახეთის დედოფალი ქეთევანი შვილიშვილებთან — ალექსანდესა და ლევანთან ერთად. ჩრდილო-დასავლეთის სვეტის შიდა მხარეზე მოთავსებულია მამაკაცის ფიგურა ცხოველის თავით. ესაა დიდმონამე ქრისტეფორე, რომელიც III ს.-

ში ეწამა ქრისტიანობისთვის. გადმოცემის თანახმად, ქრისტიეფორე ლამაზი ჭაბუკი ყოფილა და მისი სილამაზე საცდური რომ არ გამხდარიყო, ღმერთს სთხოვა, რომ უსახურ-ექმნა იგი.

სვეტიცხოველი წარმოადგენდა ქართველ მეფეთა განსასვენებელს. ისტორიული წყაროების მიხედვით ტაძარში დაკრძალული უნდა იყოს დავით ულუ, დემეტრე თავდადებული, გიორგი VII, გიორგი VIII, ალექსანდრე დიდი, სიმონ I და სხვანი, მაგრამ, სამწუხაროდ, ჩვენამდე მხოლოდ ვახტანგ გორგასლის, ერეკლე II-ისა და გიორგი XII-ის საფლავებმა მოაღწიეს.

საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის მიერ 14 ოქტომბერს დაწესებულია სვეტიცხოველობა და ქრისტეს კვართის სადიდებელი დღესაწაული. სვეტიცხოველი იუნესკოს მსოფლიო კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლია.

ჯვარი

მცხეთის აღმოსავლეთით, მტკვრისა და არაგვის შესართავთან, კლდოვან მთის წვერზე ჯვრის მონასტერი დგას. იგი მოხდენილადაა შერწყმული არაგვისა და მტკვრის ხეობების პეიზაჟთან. ქართველმა ხუროთმოძღვარმა არა მარტო მთის დამამთავრებელი კომპოზიცია მოძებნა, არამედ მან შეკრა ამ მიდამოების მთელი ლანდშაფტი [14.1].

წმინდა ნინოს მიერ ქართლში ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ დაიწყო საქართველოში ქრისტიანული ტაძრების მშენებლობა. მირიან მეფემ კლდოვან მთაზე ახლადმიღებული რელიგიის სიმბოლოდ ჯვარი აღმართა, რომელიც არა მარტო ქართველთა, არამედ მთელი კავკასიის მოსახლეობის თაყვანისცემის ადგილი გახდა. VI საუკუნის დასაწყისიდან სასანიდურმა ირანმა ქართლში მეფობა გააუქმა და ქრისტიანობის დევნა განაახლა. ირანელთა ეს წარმატება დიდხანს არ გაგრძელდა და მალე მთელ სამხრეთ კავკასიაში აჯანყებამ იფეთქა. ქართლში აჯანყებას სათავეში ჩაუდგა გუარამ ერისთავი, რომელსაც ბიზანტიის იმპერატორი იუსტინიანე II ეხმარებოდა. ირანის შაჰმა ჰორმიზიდ IV-მ აჯანყება დაამარცხა, მაგრამ იძულებული გახდა, გურგენი ქართლის ერისთავად ეცნო. ბიზანტიის იმპერატორმა კი მას ტიტული — კურაპალატობა უბოძა. გურგენ კურაპალატმა, ქრისტიანობის გაძლიერების მიზნით მირიან მეფის მიერ დადგმული ჯვრის ჩრდილოეთით პატარა ეკლესია აა-

შენა თაღოვანი შესასვლელით, ჯვაროვანი კამარით გადახურული. ეკლესიაში ჯვრის გამოსახულებიანი თაღოვანი ნიშით, რომელშიც სავარაუდოდ კათალიკოსის ტახტი უნდა მდგარიყო [5.1].

VII საუკუნის დასაწყისში გუარამ კურაპალატის შვილის, სტეფანოზ I-ის დროს ქართლმა სრული დამოუკიდებლობა აღიდგინა და მის მიერ მოჭრილ მონეტაზე მაზდეანური სიმბოლოს ნაცვლად კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი გამოსახა, რომელსაც ქართულად საკუთარი სახელი წააწერა. სტეფანოზმა მცირე ტაძრის გვერდით ააგო ადრეფეოდალური ხანის ხუროთმოძღვრებისთვის დამახასიათებელი დიდი ტაძარი, რომელმაც სათავე დაუდო ჯვრის ტიპის ტაძრების მშენებლობას საქართველოში. შენობის ბირთვის შეადგენს კვადრატი, რომლის თავზეც აღმართულია რვანახნაგოვან ყელზე დამყარებული გუმბათი. გუმბათია მთელი შიგა სივრცის დომინანტი და განსაზღვრავს ყველა სხვა ნაწილის ფორმასა და პროპორციებს. გუმბათის ყელზე მუხლმოდრეკილი ვედრების პოზაში გამოსახული ხუროთმოძღვრის რელიეფური ქანდაკება.

ტაძრის ფასადზე გამოსახულია სტეფანოზის სახლის წევრების: ძმის — დემეტრეს, შვილის — ადარნესესა და შვილიშვილის — ქობულ-სტეფანოზის რელიეფური ქანდაკება წარწერით. ტაძრის აღმოსავლეთის ფასადზე გამოსახული მუხლმოდრეკილი სტეფანოზი რელიეფის წარწერაზე პატრიკიოსადაა წოდებული: „ჯუარო მაცხოვრისაო, სტეფანოს ქართლისა პატრიკიოსი შეიწყალებ“ . ტაძარში შესასვლელ სამხრეთ ფასადზე ჯვრის ამალეების სცენაა გამოსახული [29.2]. ტაძრის, ცენტრში დგას რვანახნაგა ნაგებობა, რომელიც წარმოადგენდა ჯვრის კვარცხლბეკს. აქ იდგა მირიან მეფის მიერ დადგმული ჯვარი, რომლის გამოც აიგო ჯვრის დიდი ტაძარი“ [2.18]. „ქართლის ცხოვრების“ თანახმად, მცხეთის მოპირდაპირე მხარეს, კლდის მაღალ მთაზე, ერთი ხე იდგა, რომელიც საოცარ სურნელს გამოსცემდა. ამ ხეს ხალხი სასწაულთმოქმედ ხეს ეძახდა, რადგანაც დაჭრილი ნადირი ან ფრინველი მის ფოთოლს თუ შეჭამდა, მაშინვე იკურნებოდა. „ვითარ ნათელ ილეს მეფემან, და დედოფალმან, და შვილთა მათთა და ყოველმან ერმან მაშინ დგა ხე ერთი ადგილსა ერთსა, კლდესა ზედა ბორცვისა შეუვალსა, და იყო ხე იგი მშუენიერი ფრიად და სურნელი“. მირიან მეფის ძემ რევმა ეპისკოპოსის ლოცვა-კურთხევითა და ერის თანხლებით, სასწაულთმოქმედი ხე მოაჭრევინა და მცხეთაში წამოაბრძანა — „მის ხისაგან ჯერ არს შექმნდა ჯუარი პატიოსანი, რომელსა თაყუანის-ცეს ყოველმან სიმრავლემან ქართლისა-

მა“ [2.19]. წმინდა ხისგან დამზადდა სამი ჯვარი, ერთი აღიმართა მცხეთის ჯვრის ტერიტორიაზე, იქ, სადაც ქვის კვარცხლბეკი დგას ჯვრისთვის. მეორე — თხოთის მთაზე, იქ, სადაც მირიან მეფეს მზე დაუბნელდა და მესამე — უჯარმაში. ეს განმარტოებული ჯვარი, რომელიც მცხეთის არემარეს თავს დაჰყურებდა და ყოველი მხრიდან ჩანდა, დედაქალაქის მკვიდრთ ახალი, მათთვის ჯერ კიდევ იდუმალეებით მოცული, სარწმუნოების ძალასა და უძლეველობას შთააგონებდა. მას მარტო ქართველები კი არ სცემდნენ თაყვანს, არამედ კავკასიის სსვა ქრისტიანი ერებიც [9.1].

ჯვრის ნაგებობას წყობაში ჩართული ჰქონდა ქვა წარწერებით, რომელშიც მოხსენებულნი არიან ქტიტორები (ინახება საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში). ტაძარში რამოდენიმე ოთახია: სამკვეთლო, სადიაკვნე და საქალებო. ერთ-ერთი ოთახის თავზე ქრისტეს ამალლების სცენის რელიეფია გამოსახული. ჩრდილო-აღმოსავლეთით არსებული მცირე ოთახი ერისმთავრის ოჯახის წევრებისთვის იყო განკუთვნილი. ტაძრის იატაკი ქვის კვადრატებითაა მოგებული.

ჯვრის ტაძარი თავდაპირველად მოუხატავი იყო, საკურთხევლის კონქი მოზაიკით უნდა ყოფილიყო მორთული. ინტერიერში შემორჩენილი მხატვრობის მცირე ფრაგმენტები მოწმობს, რომ ტაძარი გვიან მოუხატავთ. XVII-XVIII სს-ში, საქართველოში ლეკთა გახშირებული შემოსევების გამო, ჯვრის მონასტერს გალავანი შემოარტყეს. დღემდე შემორჩენილია გალავნის ფრაგმენტები და ზღუდეში ჩართული ნახევრად დანგრეული კოშკები. 1997-1998 წლებში გალავანი ნაწილობრივ აღადგინეს. ჯვრის ეკლესიას ფასადთა პერანგის გათლილი ქვის მოვარდისფრო-ქვიშისფერი განსაკუთრებულ ჰარმონიას სძენს.

საქართველოში ჯვარგუმბათოვანი არქიტექტურის პირველი საუკეთესო ნიმუში — მცხეთის ჯვრის მონასტერი — შეტანილია მსოფლიო კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლთა სიაში.

სამთავრო

სამთავროს დედათა მონასტერი შუა საუკუნეების ქართული არქიტექტურის ბრწყინვალე ნიმუშია. ტაძარი ჯვარ-გუმბათოვანი ნაგებობაა. სამონასტრო კომპლექსს განეკუთვნება გალავანი, რომელიც XIX საუკუნისაა, ძველი გალავნიდან შემორჩენილი XVIII საუკუნის კოშკი, XV-XVI საუკუნეების სამსართულიანი სამრეკლო

და წმინდა ნინოს ეკლესია (მაყვლოვანი). ტაძრის გუმბათის სფროში და კედლებზე შემორჩენილი მხატვრობა XVII ს.-ს განეკუთვნება [31.1].

ტაძრის აგების ზუსტი დრო უცნობია, თუმცა ვახუშტი მირიან მეფეს თვლის სამთავროს აღმშენებლად: „მირიანვე აღაშენა ეკლესია მაცხოვრისა ღვთაებისა, სამთავრო, ქვიტიკირისა, გუმბათიანი, დიდშუენიერი“ [4.3]. ლეონტი მროველი კი ასე მოიხსენებს: „საკურთხეველი ზემოსა ეკლესიასა საეპისკოპოსო“ [2.11]. საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის მოპოვების შემდგომ ვახტანგ გორგასალს აქ დაუსვამს ეპისკოპოსი. ისტორიული ცნობების საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ უკვე V ს.-ის II ნახევრისთვის ტაძარი საეპისკოპოსოა.

სამთავროს ტაძრის ტერიტორიაზე ქართველთა გაქრისტიანებადმდე ქართლის ერისთავთა სამყოფელი და სამეფო ბალები ყოფილა. ქრისტიანობის საქადაგებლად მცხეთაში ჩამოსული წმინდა ნინო სწორედ აქ — სამეფო ბალებში „სამოთხესა მას მეფისასა“ დასახლდა. წმინდა ნინო საქართველოში ჯავახეთის ზეგანით მოვიდა იმ დროს, როდესაც ქართველები კერპთაყვანისმცემლები იყვნენ. მაყვლოვანში დასახლებულმა წმინდანმა მრავალი სასწაული მოახდინა. განკურნა სნეულებაში მყოფი ნანა დედოფალი, რომელმაც ამ სასწაულით ირწმუნა ქრისტი. წმიდა ნინომ მრავალი უძღური მოაჩინა. მირიან მეფემ წმინდა ნინოს შეწევნით იწამა ქრისტი და ქართველნიც გააქრისტიანა. „ქართლის ცხოვრების“ თანახმად, მირიან მეფე ანდერძისამებრ დაკრძალულია“ ზემო ეკლესიასა, საშუალსა სუეტსა სამხრითსა, ჩრდილოთ-კერძო“ [2.20]. მირიანის გვერდით დაკრძალულია ნანა დედოფალიც. სამთავროს ფერისცვალების ეკლესიაში პირველი ქართველი ქრისტიანი მეფეების საძვალე ერთ-ერთ წმინდა ადგილად ითვლება.

საქართველოში 1283 წელს, მონღოლთა ბატონობისა და მეფე დემეტრე II-ის მეფობის ჟამს, ძლიერი მიწიძვრა მოხდა. მიწისძვრის შედეგად ქვეყანამ უდიდესი ზარალი განიცადა. ჟამთააღმწერლის ცნობით, აღდგომის სიხარულის მომლოდინე ქვეყანას „რისხვით მოხედნა ღმერთმან... საფუძველითურთ შეიძრა ქუეყანა... დაიქცეს საყდარნი და მონასტერნი, ეკლესიანი, ციხენი, სახლნი... მცხეთის საყდარიცა დაიქცა“ [3.2]. მცხეთის საყდარში სვეტიცხოველი იგულისხმება, მაგრამ უნდა ვივარაუდოთ, რომ არც სამთავრო გადაურჩებოდა ასეთ დამანგრეველ მიწისძვრას — „ყოვლად საყდარი, ეკლესია და ციხე არსად დარჩა დაუქვევარი“ [3.3]. ტაძრების აღდ-

გენა გიორგი V ბრწყინვალეს მეფობის ჟამს მოხდა. ჟამთა სიავის გამო სამთავროში გაუქმდა მონასტრული ცხოვრება.

საქართველოს ავტოკეფალიის გაუქმების შემდეგ ეგზარქოს თეოფილაქეს ათმა მონაზონმა თხოვნით მიმართა და გაუქმებული მონასტრული ცხოვრების აღდგენა ითხოვა. 1820 წელს ნინო ამილახვრის წინამძღოლობით საფუძველი ჩაეყარა სამთავროს დედათა მონასტერს [32.1].

სამთავროს ტაძარში დაკრძალულია წმინდა ასურელი მამა აბიბოს ნეკრესელი, რომელიც VI საუკუნეში სხვა მამებთან ერთად ჩამოვიდა ქართველთა ქრისტიანობაში განსამტკიცებლად. ერთხელ, როცა მოგვები აიძულებდნენ ქართველებს, თაყვანი ეცათ ცეცხლისთვის, წმინდა მამამ ველარ მოითმინა, ცეცხლს წყალი დაასხა და ჩააქრო. მღვდელმთავრის ასეთმა მოქცევამ სპარსელები განარისხა. მათ შეიპყრეს აბიბოსი, სასტიკად ცემეს, ქვით ჩაქოლეს და ქალაქის გარეთ დააგდეს. ღამით რეხის მღვდლები და ბერები მივიდნენ და მღვდელმონაშის ცხედარი სამთავრის მონასტერში დიდი პატივით დაასაფლავეს. ქართლის ერისთავის, სტეფანოზის დროს მისი უხრწნელი ნაწილები სამთავრისიდან მცხეთის სამთავროს მონასტერში გადაასვენეს და წმიდა ტრაპეზის ქვეშ დაკრძალეს [28.1]^[2].

სამთავროს ტაძარში მოღვაწეობდა წმინდა ბერი მამა გაბრიელი. მამა გაბრიელი მცხეთის დედათა მონასტრის ტერიტორიაზე არსებულ კოშკში, მცირე კელიაში ცხოვრობდა. 1995 წლის 2 ნოემბერს არქიმანდრიტი გაბრიელი გარდაიცვალა. იგი ანდერძისამებრ დაკრძალულია ბერ-მონაზვნური წესით, ჭილოფში გახვეული, მცხეთის დედათა მონასტრის სასაფლაოზე. არქიმანდრიტი გაბრიელის სისხლი, რომელიც ექიმმა-ქირურგმა ზურაბ ვარაზაშვილმა აიღო ანალიზის ჩასატარებლად — დღემდე უხრწნელია. მამა გაბრიელის საფლავზე ჩაუქრობელი კანდელიდან აღებულ ზეთს სასწაულებრივი კურნების მაღლი აქვს. ფერისცვალების ტაძარში ღირსი მამა გაბრიელის სულიერი შვილის, არქიმანდრიტ კირიონის მიერ გაკეთდა წმინდა მამის ლუსკუმა. ძალიან ბევრი მომლოცველი მოდის ღირსი მამა გაბრიელის წმინდა ნაწილებთან, სადაც უამრავი სასწაული და კურნებები აღესრულება.

2. ისტორიულ-გეოგრაფიული ტოპონიმიკიდან ცნობილია სამი რეხა — ერთი წალკის მახლობლად, ორიც შიდა ქართლში — გორის მახლობლად და კასპის რაიონში, ლეხურას ხეობაში. სხვადასხვა მკვლევარები ქართლის მარზპანის რეზიდენციას და აბიბოსის ნამების ადგილს ამ სამთავან სხვადასხვა რეხაში ათავსებენ.

მონასტერში მრავალი სინმინდე ინახება: სვეტიცხოვლის მირონმდინარე სვეტის წმინდა ნაწილი, სამთავროს ივერიის ღვთისმშობლის სასწაულმოქმედი ხატი, რომელიც 1912 წელს, ათონის ივერთა მონასტერში დაინერა მღვდელ-მონაზონ პავლე ჯაფარიძის თხოვნით. აქვეა დაბრძანებული წმინდა ნინოს სასწაულმოქმედი ხატი, ხატი ტაძარს შესწირეს ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფის — გიორგი XII-ის შვილიშვილებმა 1870 წელს.

მაყვლოვანი, წმინდა ნინოს ეკლესია

სამთავროს ტაძრის აღმოსავლეთით, იმ ადგილას, სადაც ქართველთა განმანათლებელი ჩუმად ლოცულობდა IV საუკუნეში, მეფე მირიანმა წმინდა ნინოს სახელზე ეკლესია ააშენა უგუმბათო, მცირე ზომის: „აღვაშენე ეკლესია მაყულოვანსა მას შინა ნინოსსა“. ტაძრის ინტერიერი უხეშადაა მოხატული წმინდა ნინოს ამსახველი კომპოზიციებითა და სხვა სიუჟეტებით [31.2].

ქართლში მოსული წმინდა ნინო მცხეთაში, სამეფო ბაღის მცველის სახლში ცხოვრობდა; საცხოვრისი რამდენიმე ხნის შემდეგ დატოვა და ქალაქის ზღუდის გარეთ დაბინავდა მაყვლის ბუჩქებიან ადგილას. სამი წლის განმავლობაში მაყვლოვანში მცხოვრებმა წმინდანმა ვაზის რტოთაგან თავის თმებით ჯვარი შეკრა და ფარულად ლოცულობდა. წმინდა ნინომ გაიცნო მცხეთელ ჰურიათა მღვდელი აბიათარი, მისი ასული სიდონია და კიდევ ექვსი დედა, რომელნიც მალევე ქრისტეს რჯულზე მოაქცია, მაგრამ, რადგან მღვდელი არ იყო, ნათლისღების საიდუმლო არ ჩაუტარებიათ. ნინომ უფლისგან კურნების ნიჭი მიიღო. ის ჯვარცმული მაცხოვრის სახელითა და ვაზის ჯვრის მადლით კურნავდა სნეულთ.

XIX ს.-ს დასაწყისში, როდესაც მოხდა საქართველოს ავტოკეფალური ეკლესიის გაუქმება, დაიხურა დედათა მონასტრებიც. თავადის ქალმა ნინო ამილახვარმა ეგზარქოს თეოფილაქტესგან აიღო ნებართვა, რამდენიმე განდევილ დედასთან ერთად აეგო სენაკები და სამთავროში დასახლდა. მონაზვნები მხოლოდ შემოწირულობებით ცხოვრობდნენ, სოფლის ბავშვებს წერა-კითხვას ასწავლიდნენ და მცირე გასამრჯელოსაც იღებდნენ, ასე ჩაეყარა საფუძველი სამთავროს დედათა მონასტერს. 1827 წელს მონაზვნებს აღუდგენიათ წმიდა ნინოს სახელობის ეკლესია და 1828 წლის 14 იანვარს, წმიდა ნინოს ხსენების დღეს, მის სახელზევე უკურთხებიათ. ნინო ამილა-

ხვარი გარდაიცვალა 1839 წელს. იგი დაკრძალულია „მაყვლოვანში“, წმინდა ნინოს ეკლესიასთან. ქვაზე ამოკვეთილია წარწერა: „ლოდი ესე ჰფარავს სავანესა თავადის ქაიხოსრო ამილახვრის ასულის მონოზონისა წინასასა, რომელმაც დააარსა მონასტერი ესე 1820 წელს და გარდაიცვალა 1839 წელს თებერვალსა 11-ს“ [36.1].

მაყვლოვანის წმინდა ნინოს ტაძარი და მაყვლის ბუჩქები მრავალჯერ იქნა დარბეული და ამოძირკვეული. საბჭოთა პერიოდში მუავაც კი ჩაასხეს, რათა ბუჩქს არ გაეხარა. მაყვლის ბუჩქი სასწაულად ხარობდა და დღესაც ახარებს და კურნავს წმინდა ნინოს ლოცვით სრულიად საქართველოს.

შიომღვიმე

მცხეთასთან ახლოს, მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე, უდაბნო ადგილას მცირე გამოქვაბულში „დაყუდებით“ დამჯდარა ცამეტ ასურელ მამათაგან ერთ-ერთი — წმინდა შიო მღვიმელი, რომელიც წარმოშობით ანტიოქიიდან იყო და იზრდებოდა ღვთისმოსავ აზნაურთა ოჯახში. ჭაბუკობის პერიოდში წმინდა მამა იოანე ზედაზნელის მონაფეთა შორის ჩაირიცხა, ბერად აღიკვეცა და უდაბნოში ოცი წელი გაატარა მამა იოანესთან ერთად. უანგარო მოღვაწეობისა და მორჩილებისთვის მამა შიოს კურნების ნიჭი მიენიჭა. ღირსმა მამა იოანემ ზეგარდმო ჩვენება მიიღო და „ათორმეტი მონაფითურთ“ ივერიის ქვეყნის ქრისტეს სარწმუნოებაში განსამტკიცებლად ქართლისკენ წამოვიდა. ასურელი მამების პირველი შემოსვლა საქართველოში მოხდა VI საუკუნის I ნახევარში.

ამ პერიოდში ქართლი ირანის უღელქვეშ იმყოფებოდა. ძლიერდებოდა მახდევანობა და მონოფიზიტური ქრისტიანობა. ასეთ რთულ პოლიტიკურ-სარწმუნოებრივ ვითარებაში მოვიდა ასურელ მამათა ერთი ნაწილი ქართლში. მამებმა თავდაპირველად ზედაზნის მთაზე დაიდეს ბინა. კათალიკოს ევლავიოსისა და მამი ოანეს კურთხევით წმინდა მამები სხვადასხვა კუთხეში წავიდნენ საქადაგებლად. შიო მღვიმელმა მცხეთის მახლობლად, სარკინეთის კლდეებში იპოვა მღვიმე და იქ დაიწყო მოღვაწეობა. ლეგენდის თანახმად მღვიმეში დაყუდებულ შიოს საკვებს მტრედები უზიდავდნენ ნისკარტით. დაყუდებულ ბერს ღვთისმშობელი და იოანე ნათლისმცემელი გამოეცხადნენ და ამ ადგილას სამონასტრო თემის დაარსება უწინასწარმეტყველეს — „იქმნეს უდაბნო ესე აღსავ-

სე კაცთა მიერ“ [28.2]. მალე უდაბნოში მრავალი ბერ-მონაზონი მოვიდა და აიგო იოანე ნათლისმცემლის ნახევრად მინაში ჩაფლული ჯვარ-გუმბათოვანი ეკლესია. მიუხედავად XI და XVIII საუკუნეების მინაშენებისა, ეკლესიამ დღემდე შეინარჩუნა თავისი თავდაპირველი სახე. 1010-1033 წლებში კათალიკოს-პატრიარქმა მელქისედეკ I-მა ეკლესიაში გააკეთებინა კანკელი, რომელიც შედგება ოთხი მოჩუქურთმებული ფილისაგან. კანკელზე რელიეფური გამოსახულებებია — ძველი აღთქმის სქემა, ჯვარცმა, წმიდა სიმეონ მესვეტე და მართა, წმიდა შიოსა და ევაგრეს შეხვედრა (მცხეთელი დიდებული, რომელიც წმიდა შიომ ბერად აღკვეცა). ეს რელიეფები შუა საუკუნეების ქართული სკულპტურის საუკეთესო ნიმუშთა რიცხვს განეკუთვნება (დაცულია ხელოვნების მუზეუმში).

შიო მღვიმის სამონასტრო კომპლექსი სხვადასხვა დროს ტერასებად განლაგებული ნაგებობებისაგან შედგებოდა: შიო მღვიმელის თავდაპირველი სამყოფელი და სასაფლაო — ეკლესია, იოანე ნათლისმცემლის ტაძარი, ღვთისმშობლის მიძინების ტაძარი, ჯვრისამაღლების დარბაზული ეკლესია, მღვიმეები ბერთათვის, რომელნიც მტრის შემოსევების დროს საიმედო თავშესაფარს წარმოადგენდა. ბერები თავდაპირველად ბუნებრივ გამოქვაბულებს იყენებდნენ, ხოლო როდესაც გაიზარდა მონასტრის მამათა რიცხვი, თავად კვეთდნენ მღვიმეებს. მღვიმეები ჰორიზონტალურ მწკრივს წარმოადგენს და თითოეულში 3-4 გამოქვაბულია. დაკავშირება ხის კიბეებით ხდებოდა [9.2].

იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიის მშენებლობის დასრულების შემდგომ მამა შიომ თავისი სულიერი მამის, იოანე ზედაზნელისა და საქართველოს კათალიკოსის ლოცვა-კურთხევით შეკრიბა მონაფეები, მისცა მათ წესი, დაუნიშნა წინამძღვრად ღირსი ევაგრე და მის მიერვე გათხრილ მღვიმეში განმარტოვდა. ევაგრე მხოლოდ კვირაობით ესაუბრებოდა მას. ღირსმა მამამ მღვიმის შესასვლელი ამოაშენებინა, მხოლოდ ვინრო ხვრელი დაატოვებინა, საიდანაც პურსა და წყალს თოკით აწვდიდნენ. ასეთ ღვანლში გაატარა 15 წელი და იქვე აღესრულა. ანდერძის თანახმად შიო მღვიმელი ამავე ადგილას დაკრძალეს. ვახუშტის თქმით, „არს მღვიმესა შინა საფლავი წმინდისა შიოსი სასწაულმოქმედი, რომელსა გარემოსა მისა ვერ იკადრებს მხეცნი შეჭმად პირუტყყუთა მონასტრისათა“ [4.10]. XI ს.-ში შიო მღვიმის მონასტერი თურქ-სელჩუკთა შემოსევების შედეგად იქნა დარბეული. საქართველოს მეფე ბაგრატ IV-მ (1027-1072წწ.) მონასტერს დახმარების მიზნით ტერიტორიები შესწირა. წმინდა

შიოს განსასვენებელ ადგილს კი ეკლესია დააშენა მონასტრის წინამძღვარმა მიქაელმა (1072-1123 წწ.) [31.3].

შიომღვიმის მონასტერს თავი შეაფარეს დავით IV-ის მოწინააღმდეგე ფეოდალმა ძაგან აბულეთისძემ და მისმა ძმამ ეპისკოპოსმა მოდისტოსმა. მეფისა და ქვეყნის ორგული ფეოდალები მონასტრის მამებმა მეფეს გადასცეს. მეფემ ერთგულებისთვის მონასტერი მთლიანად თავის საპატრონოდ გამოაცხადა და ღვთისმშობლის გუმბათიანი ტაძარი ააგო. დავით IV-მ ტაძრის მშენებლობის ხელმძღვანელობა არსენ იყალთოელს დაავალა და მონასტერს შეუვალობა და დიდძალი ქონება უბოძა. თამარის ეპოქაში მონასტრის მამულები გაიზარდა და გამდიდრდა უხვი შემონირულობებით. 1202 წელს თამარ მეფის ბრძანებითა და ანტონ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის თაოსნობით შიო მღვიმეში წყალსადენი გაიყვანეს. 1225 წელს საქართველოში ჯალალ-ად-დინის ლაშქრობისას მონასტერი დაარბიეს ხვარაზმელებმა.

XV საუკუნეში გიორგი VIII-მ ერთგულების სანაცვლოდ მონასტერი ზედგინიძე-ამილახვართა საგვარეულოს გადასცა. გადმოცემის თანახმად, იოთამ ზედგინიძემ გაიგო მეფე გიორგი VIII წინააღმდეგ მოწყობილი შეთქმულების შესახებ და შესთავაზა მეფეს, რომ იმ ღამეს თავად დაწვებოდა მის ლოგინში. მეფემ მიიღო იოთამის რჩევა. შეთქმულებს იოთამი მეფე ეგონათ და მოკლეს იგი. გიორგი VIII-მ დამნაშავენი დასაჯა, ხოლო იოთამის უფროს ვაჟს „მიუბოძა ციხენი და მამულნი და სპასპეტობა ქართლისა, მოურავობა გორისა და სასაფლაო სამთავისი და კარისა თვისისა ამილახვრობა მსახურებისათს მამისა მისისა“ [20.1]. ამიტომ ამილახვრები შიო მღვიმის მონასტრის თავდადებული მშენებლები გახდნენ. შემდგომ საუკუნეებში მონასტრისთვის მზრუნველობა არ მოუკლია საქართველოს არც ერთ მეფეს.

XI-XIV საუკუნეებში შიო მღვიმის მონასტერში მიმდინარეობდა საგანმანათლებლო საქმიანობა, იწერებოდა და ითარგმნებოდა წიგნები. დღემდე შემორჩენილია აქ მოღვაწე კალიგრაფების მიერ მხატვრულად გაფორმებული ხელნაწერები. მონასტრის ბიბლიოთეკაში ხელნაწერთა დიდი ფონდი არსებობდა. 1614-1618 წლებში შაჰ აბას I-ის ლაშქრობების დროს შიო მღვიმის მონასტერი სასტიკად იქნა აოხრებული და გაძარცვული; სავარაუდოდ, დავით აღმაშენებლის მიერ აგებული ტაძარიც მაშინ უნდა დანგრეულიყო. გადმოცემის თანახმად დამპყრობლებმა შიო მღვიმელის წმიდა ძვლები ირანში წაიღეს. იმ წელს სპარსეთში ჭირის ეპოდემიამ იფეთქა. შეშინებულ-

მა სპარსელებმა ამის მიზეზად წმიდა შიოს ნაწილებისადმი უპატივცემულო დამოკიდებულება მიიჩნიეს და ისინი კვლავ მონასტერში დააბრუნეს. მტრისაგან დანგრეული მონასტრის საძირკველზე გივი იოთამის ძე ამილახვარმა ახალი სამნავიანი ბაზილიკა ააგო 1678 წელს, ხოლო მისმა შთამომავალმა გივი ამილახვარმა 1733 წელს ტაძარი ხელახლა შეაკეთა, იოანე ნათლისცმცემლის ტაძარში სარკმელი გაჭრა, რითაც წმინდა შიო მღვიმელის განსასვენებელი ტაძარს დაუკავშირა.

ნადირ შაჰის ლაშქრობების დროს მონასტერი კვლავ იქნა დარბეული და გაძარცვული. ხშირად ქართველებიც ღებულობდნენ მონაწილეობას ამ ვანდალიზმში. ამდენი შემოსევების შედეგად მონასტერი დასუსტდა. საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმების შემდეგ შიომღვიმე ჯერ ქვათახევის მონასტერს დაექვემდებარა, 1822-27 წლებში კი თბილისის ფერისცვალების ეკლესიას. XIX ს.-ის ბოლოსთვის მონასტერს ჩუტარდა რესტავრაცია, რომლის დროსაც მთლიანად განადგურდა ძველი მხატვრობა და შეიცვალა ტაძრის იერ-სახე. შიო მღვიმეში მოქმედი მამათა მონასტერია.

ზედაზენი

მცხეთის აღმოსავლეთით არის „მთა-ჯვარ ზედაძნისა“. ზედაზენზე სამონასტრო ცხოვრების დაწყებამდე მის სიახლოვეს ქართული წარმართული პანთეონის ერთ-ერთი ძლიერი ზადენის კერპი აღუმართავს მეფე ფარნაჯომს ძვ. წ II ს.-ში — „შექმნა კერპი სახელით ზადენ და ამართა ზადენს“ [2.4]. მირიან მეფე დიდი თაყვანს სცემდა წინაპართა ღმერთებს, როგორც „დიდთა ნაყოფთა მომცემლნი და სოფლის მპყრობელნი, მზისა მომფენელნი, წვმისა მომცემლნი და ქუეყანისა ნაყოფთა განმზრდელნი ღმერთნი ქართლისანი, არმაზ და ზადენ“ [2.17]. საინტერესოა, რომ ამ კულტის შესახებ ხალხურმა რწმენამ არაფერი არ შემოინახა, არ ჩანს არც ადამიანთა და არც გეოგრაფიულ სახელებში. ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ ყველა წარმართული კერპი განადგურდა.

VI საუკუნეში საქართველოში მოვიდნენ ასურელი მამები, რათა ქართლში ქრისტიანობა განემტკიცებინათ. მამების წინამძღოლი იოანე იყო. ღირსმა მამამ განათლება ანტიოქიაში მიიღო, ახალგაზრდობაშივე ბერად აღიკვეცა და უდაბნოში დაიწყო მოღვაწეობა.

ერთხელ მას ღვთისმშობელი გამოეცხადა და ურჩია საქართველოში წასულიყო თავის რჩეულ მონაფეებთან ერთად. ქართლში მოსული მამები თავდაპირველად ზედაზნის მთაზე დამკვიდრდნენ. ისინი მოკრძალებულად ცხოვრობდნენ და დროს გამუდმებულ ლოცვაში ატარებდნენ. იოანემ მამები სხვადასხვა მხარეს გაუშვა ქრისტიანობის საქადაგებლად, თავად კი ზედაზნის მთაზე დარჩა დიაკონ ილიასთან ერთად [28.3], რის გამოც ზედაზნელი ეწოდა.

იოანე ზედაზნელი ღრმა მოხუცებულობაში გარდაიცვალა და მისმა მონაფეებმა და თანამოღვაწეებმა იოანე ჯერ თათა სტეფან-წმინდელის მონასტერში — ქასურის წმინდა გიორგის სამნავიანი ბაზილიკაში დაკრძალეს, რომელიც მდებარეობს ზედაზნის მთის ფერდზე, ტყეში. ხოლო შემდეგ, წმინდანის ანდერძის თანახმად, „დიდითა პატივითა აღიყვანეს ადგილსავე თვისსა და მითვე ლუსკუმითა დაასუენეს ნანილნი მისნი და შემდგომად მისსა აღაშენეს ეკლესიაი“. იოანე დასაფლავებული იყო მისთვის საგანგებოდ აშენებულ ეგვტერში. VIII საუკუნის 70-იან წლებში კათალიკოსმა კლემენტოსმა აქ ააგო სამნავიანი ბაზილიკა იოანე ნათლისმცემლის სახელზე და მასში ჩართო იოანეს ეგვტერი, როგორც ბაზილიკის ჩრდილოეთ ნავის შემადგენელი ნაწილი. კათალიკოსობამდე კლემენტოსი ჯერ ზედაზნის, ხოლო შემდგომ შიო მღვიმის წინამძღვარი იყო. ბაზილიკა ნაშენია რიყისა და ნატეხი ქვით. იოანე ზედაზნელის ლუსკუმა ერთი მესამედით საკურთხეველშია შეჭრილი. აქვეა წყლის აუზიც. ბერებს წყლის შორი მანძილიდან მოტანა უწევდათ. ტაძარში შემორჩენილია მხატვრობის ძლიერად დაზიანებული ფრაგმენტები. შემდგომ საუკუნეებში მონასტერი გამშვენდა და კეთილმოეწყო. IX საუკუნის პირველ ნახევარში აქ აშენდა ბაზილიკის კარიბჭე, სადიაკვნე, „მარანი ქვითკირითა“. ეკლესიის სამი მხრიდან შემოვლებული გალავანი XVIII საუკუნით თარიღდება. ტაძარზე წარწერების უქონლობა არ გვაძლევს საშუალებას, დავადგინოთ ქტიტორები [6.1].

XI საუკუნემდე ზედაზნის ციხე და მონასტერი კახეთ-ჰერეთის სამეფოს კუთვნილებაში იყო. დავით IV-მ თურქ-სელჩუკთა მარბიელი რაზმების დამარცხების შემდეგ დაიწყო ბრძოლა ქვეყნის გაერთიანებისათვის კახეთ-ჰერეთის შემოერთებით, კერძოდ, ზედაზნის ციხით „წარულო კვირიკეს ციხე ზედაზნისა“. ერთი წლის შემდეგ კვირიკე გარდაიცვალა და გამეფდა მისი ძმისშვილი აღსართანი. XV საუკუნეში ზედგინიძეების საგვარეულოს გაძლერებისას საგურამოსა და ზედაზნის ტერიტორია მათ მფლობელობაში

შევიდა და მონასტერი ზედგენიძე-გურამიშვილების საგვარეულო საძვალე გახდა. 1705 წელს აქ სამონასტრო ცხოვრება დროებით შეწყდა. XVIII საუკუნეში აიგო სამრეკლო და ბერის საცხოვრებელი სენაკი. ამავე საუკუნეში ეკლესია განაახლა კათალიკოსმა დომენტიმ. XIX საუკუნეში ეპისკოპოს ალექსანდრე ოქროპირიძის წინამძღვრობის დროს, კვლავ განაახლდა სამონასტრო ცხოვრება. ეკლესია გადახურეს „რკინის სახურავით“, დასავლეთის კედელში გაჭრეს შესასვლელი, მოაწყვეს გასასვლელი საკურთხევლიდან სამკვეთლოში და სხვა. 1889 წელს ეკლესია შეაკეთა გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოსმა ალექსანდრემ. 1915-22 წლებში მონასტერი გაპარტახდა. 1970-1971 წლებში ჩაატარა აღდგენითი სამუშაოები, შეკეთდა აფსალები, შეიცვალა გადახურვა, გახსნეს იოანე ზედაზნელის საფლავი და დაადგეს ახალი ქვა, ინტერიერში შეკეთდა კედლები, მოანგრირეს ეკლესიის გვიანდელი მინაშენები, ტერიტორია გაინმინდა და კეთილმოიწყო, ნაწილობრივ შეკეთდა გალავანიც. ზედაზნის მამათა მონასტერი ქართული კულტურის მნიშვნელოვანი ძეგლია.

წილკანი

შუასაუკუნეების საქართველოში წილკანი მთის ხეობაში შესასვლელი წინაკარი იყო. წილკნელები ფშავის არაგვის ხეობაში — წინაფშავში მოსახლეობდნენ. მუხრანის ვაკეზე მდებარე თანამედროვე სოფელი წილკანი დასახლებულია გვიანბრინჯაოს ხანიდან. ხელსაყრელმა გეოგრაფიულმა მდებარეობამ ხელი შეუწყო ამ ისტორიული მხარის ეკონომიურ დაწინაურებას. ქრისტიანობის გავრცელებამდე აქაური მოსახლენი წარმართნი იყვნენ. ქართლის ცხოვრებიდან ვგებულობთ, რომ წმინდა ნინო, ეპისკოპოს იოანესთან ერთად, მთის მოსახლეობის გასაქრისტიანებლად წავიდა, ნობენს დადგა (დღევანდელი არაგვის მარცხენა მხარე ჟინვალთან) და იქიდან მოუწოდა „ჭართალელთა, ფხოელთა, წილკანელთა და გუდამაყრელთა“, მიელოთ ჭეშმარიტი სარწმუნოება; „ხოლო მათ არ ინებეს ნათლისღება“ [2.21] და მეფის ერისთავმა „მცირედ წარმართა მახვილი... შემუსრა კერპნი მათნი“. მთიელთა გაქრისტიანების პროცესი დიდი ხნის მანძილზე მიმდინარეობდა ეტაპობრივად. „უმრავლესნი კავკასიანის“ გაქრისტიანება მირიან მეფის შვილის — ბაქარის დროს მოხდა და მან „აღაშენა ეკლესია წილკნისა“ [2.13].

იყო თუ არა დაარსებიდანვე წილკანი საეპისკოპოსო ტაძარი, წყაროების სიმცირის გამო ვერ ხერხდება, მაგრამ აქ უკვე VI ს.-ის დასაწყისში, 506 წელს, ქ. დვინის საეკლესიო კრების ოქმში ქართველ მღვდელმთავართაგან წილკნელი ეპისკოპოსი ენოქიცი იხსენიება. ცოტა მოგვიანებით ევლავიოს კათალიკოსმა წილკნის ეპისკოპოსად თორმეტ ასურელ მამათგან ერთ-ერთი — ისე წილკნელი აკურთხა. ღირსი მამა, სხვა მამათა მსგავსად, სასწაულებს ახდენდა. მან მდინარიდან წყალი გამოიყვანა და ტაძრამდე მიიყვანა. ისე წილკნელმა მრავალი ხალხი მოაქცია ქრისტეს რჯულზე. წმინდა მამა წილკნის V-VI ს. მიჯნაზე ღვთისმშობლის სახელზე აგებულ სამნავიან ბაზილიკაშია დაკრძალული. მტრის შემოსევების შედეგად წილკნის ტაძარი დანგრეულა და იგი მოგვიანებით გუმბათიან ტაძრად გადააკეთეს. ტაძარი სხვადასხვა დროის სამ ნაგებობას აერთიანებს: დარბაზულ ეკლესიას, სამნავიან ბაზილიკასა და გუმბათოვან ტაძარს, რომლის ყელი თორმეტწახნაგია. ყოველი გადაკეთებისა და აღდგენის დროს შეიცვალა ტაძრის ინტერიერისა და ფასადების ორნამენტები. მიუხედავად იმისა, რომ ბაზილიკის დროინდელი ორნამენტები განიცდის სასანიდური ხანის ირანული კულტურული ტრადიციების გავლენას იგი ეროვნულ ნიადაგზეა შესრულებული. ღვთისმშობლის ტაძრის გალავანი XVIII საუკუნეს განეკუთვნება, მის ყველა კუთხეში წრიული სათოფურებიანი კოშკებია განლაგებული.

წილკნის ეკლესიის უდიდესი სინმინდგა უძველესი სასწაულმოქმედი ხატი — „წილკნის ღვთისმშობელი“. წმინდა ხატი ლუკა მახარებლის მიერაა შესრულებული ბეთლემის ბაგის იმ ფიცარზე, სადაც ჩვილი მაცხოვარი იწვა. ქართული წერილობითი წყაროებითა და ზეპირი გადმოცემით წმინდა ხატისგან აღსრულებული მრავალი სასწაულია ცნობილი. „წილკნის ღვთისმშობელი“ ამჟამად საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში ინახება, ხოლო წილკნის ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარში წმიდა ხატის ასლია დაბრძანებული.

წილკნის საეპისკოპოსო ტაძარი ერთ-ერთ ძლიერ დომენს წარმოადგენდა, თუმცა პერიოდულად შედიოდა ხან ქართლისა და ხან კახეთის შემადგენლობაში. ქართველ მღვდელმთავართა შორის წილკნელებს მეცხრამეტე ადგილი ეკავათ დიპტიხით. მეფე-მთავრები დიდ დახმარებას უწევდნენ ტაძარს და სწირავდნენ მამულებს. [35-1] მას შემდეგ, რაც საქართველო სამეფოებად დაიშალა (XV ს.-ის II ნახ.), ეპარქიის ტერიტორიამ გარკვეული ცვლილებები განიცადა.

წილკნის სამწყსოს დიდი ნაწილი ალავერდის ეპარქიას დაექვემდებარა. XVI-XVII საუკუნეებში საქართველოში მტრის გამუდმებულმა თავდასხმებმა დასახლებული ტერიტორიებიდან ხალხის აყრა და გადასახლება გამოიწვია, დაეცა აეკონომიკა, დიდი ფეოდალები იტაცებდნენ ერთმანეთის მამულებს. შიდა და გარე მტრებთან ბრძოლისას სანილკნოს საზღვრები შემცირდა. 1669 წელს დომენტი კათალიკოსოსა და მეფე ვახტანგ V შაჰნავაზის ბრძანებით შედგენილ სიგელში აღწერილია არაგვსა და ქსანს შორის სანილკნოსთვის კუთვნილი ორმოცდაათამდე სოფელი. ამ სიგელიდან ვიგებთ, რომ სანილკნო ჯერ კიდევ ძლიერ საეპისკოპოსოს წარმოადგენდა. რუსეთის მიერ საქართველოს ავტოკეფალიის გაუქმებით წილკნის საეპისკოპოსო ჯერ სამთავისის, შემდეგ ნიქოზის ეპარქიას მიუერთეს. 1917 წელს, საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენის შემდეგ, განახლდა წილკნის ეპარქიაც. ლეთისმშობლის მიძინების ტაძარი მოქმედი ტაძარია [31.4].

საგურამო

ისტორიულ-გეოგრაფიული მხარის ხერკისა და თეძმის ხევის ტერიტორიაზე „საგურამო ანუ თეძმის ხევი“ მდებარეობს. ისტორიულად ტერიტორია კახეთის საქორეპიკოპოსოში შედიოდა VIII-IX საუკუნეებში. დავით IV-ის მიერ კახეთის შემოერთების შემდეგ, ამ მხარეზე კონტროლი საქართველოს სამეფო ხელისუფლებამ აიღო და ტერიტორიის ნაწილი სვეტიცხოველსა და შიო-მღვიმის მონასტერს უბოძა. თამარ მეფის დროს ხერკი კვლავ სამეფო სახლის გავლენის ქვეშ იყო, მისი ნაწილი კი სამოხელეოდ იყო გადაცემული. ერთიანი ქართული სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ (XV ს.) ხერკი კახეთის ერთ-ერთ სადროშოში შევიდა. კახთა მეფემ — ალექსანდრე I-მა ხერკის ნაწილი გურამ ზედგინიძეს უბოძა. ზედგინიძეთა საგვარეულოს სათავე ქვეყნისთვის მონამეობრივად აღსრულებულმა იოთამმა დაუდო. თუმცა გვარის გენეალოგია უფრო ადრე იწყება. იოანე ბატონიშვილის ცნობით ძვ. წ. 65 წელს, პომპეუსის ქართლში ლაშქრობისას, ერთ-ერთი რომაელი მხედარი, რომელიც ქართლში დარჩა, არის ზედგინიძეთა წინაპარი. მისმა შთამომავლებმა ჯერ აზნაურის, ხოლო შემდეგ თავადის წოდება მიიღეს: „გვართა წარჩინებულებისა გამო მიიღეს თავადობა დროსა გიორგი მეფისასა წელსა ქრისტეს აქე 1150 და იწოდებოდნენ ზედგინიძეთა“. ზედგი-

ნიძეთა საგვარეულოს მრავალი განშტოება აქვს. ერთ-ერთი შტოა ამილახვრების შტო (ამირახორი სახელო იყო სამეფო კარზე). ისინი მდინარეების — რეხისა და მეჯუდის სანაპირო ტერიტორიაზე დამკვიდრდნენ და ახალდაბის ციხე, შიომღვიმისა და სამთავისის მონასტრები მათ საგვარეულო მფლობელობაში შევიდა. გურამიშვილების საგვარეულოს კი გურამ ზედგინიძემ ჩაუყარა საფუძველი და იმ ადგილს, სადაც იგი სახლობდა, გურამიანთკარი, იგივე საგურამო ეწოდა.

საგურამოს ტერიტორიაზე რამდენიმე დარბაზული ეკლესია დგას. თითქმის ყველა რიყის ქვითაა ნაგები. ღვთისმშობლის ეკლესიაში, რომელიც სოფლის სასაფლაოზეა, შემორჩენილია ფრესკების ნაშთი. საგურამოს თავადი იყო დიდი ქართველი დიდაქტიკოსი დავით გურამიშვილი, რომელიც თავის პოემა „დავითიანშიც“ წერს: „მე ვიყავ ერთი თავადი მოსახლე გორისუბანსაო“. გორისუბანს საგურამოს ერთ ამაღლებულ ადგილს ეძახიან, სადაც დღესაც ჩანს ძველი ციხე-დარბაზის ნანგრევები. დავით გურამიშვილის ცხოვრება ტრაგიკულად წარიმართა. ლეკთა თარეშისაგან შეწუხებული მოსახლეობა საგურამოდან გაიხიზნა და დავითის ოჯახიც ლამისყანაში გადავიდა საცხოვრებლად. თუმცა დიდი პოეტი ლეკებმა მაინც შეიპყრეს და დაღესტანში გადაიყვანეს. დავითი ტყვეობიდან გაიპარა და ასტრახანში შეუერთდა მოსკოვისკენ მიმავალ ქართლის მეფე ვახტანგ VI-სა და ქართველთა დასს. რუსეთში მოღვაწეობა ქართველთათვის წარუმატებელი აღმოჩნდა და ვახტანგ VI-ის გარდაცვალების შემდეგ დავით გურამიშვილი სამშობლოში ვეღარ დაბრუნდა. ქართველებმა მიიღეს რუსეთის ქვეშევრდომობა. მათ 1738 წელს შექმნეს ჰუსართა ასეული, რომლის შემადგენლობაში მყოფთ შემდგომ მამულები დაურიგეს რუსეთის სხვადასხვა პროვინციებში, მეტწილად უკრაინაში. დავით გურამიშვილი აქტიურად იბრძოდა რუსეთის მიერ წარმოებულ ბრძოლებში, პრუსიასთან შვიდწლიან ომში (1756-1763 წწ.) იგი ტყვედ შეუპყრიათ და 1759 დეკემბრამდე მჯდარა მაგდებურგის ციხეში. 1760 წელს პორუჩიკის ჩინის მქონე პოეტმა სამხედრო სამსახურს თავი დაანება და მეუღლესთან ერთად საბოლოოდ უკრაინაში დამკვიდრდა, სადაც გარდაიცვალა კიდეც. დაკრძალეს მირგოროდის ღვთისმშობლის მიძინების ტაძრის ეზოში.

საგურამოში, გორისუბანში, დგას ილია ჭავჭავაძის სახლ-მუზეუმი. 1863 წელს ილიამ თადეოზ გურამიშვილის ასულზე — ოლლაზე იქორწინა, რომელსაც მემკვიდრეობით საგურამო გადაეცა. ილია ჭავჭავაძემ თავდაპირველად პატარა ორსართულიანი ხის

სახლი ააშენა, ხოლო შემდეგ — სამსართულიანი აგურის შენობა მოჩუქურთმებული აივნებით, საიდანაც არაგვის ხეობის თვალწარმტაცი ბუნება იშლება. ილია თავად ხელმძღვანელობდა სახლის მშენებლობასა და კარ-მიდამოს მოწყობას. თავად დარგო ხეები. განსაკუთრებით უფრთხილდებოდა ასწლოვან ცაცხვის ხეებსა და ერთი დიდ ოთხასწლიან კაკლის ხეს; ნარგავები რომ არ დაზიანებულიყო, ილიამ სახლის დაგეგმარებაც კი შეცვალა. მუზეუმის ტერიტორიაზე დამხმარე სათავსოებიც არის, მაგალითად, სამოურავო ოთახი. სახლის მშენებლობა ილიას 40000 მანეთი დაუჯდა, რის გამოც იგი ხუმრობდა კიდევ: ხალხი ჭკვიანს მეძახის და ეს რა დამემართა, ამ ფასად თბილისში ორ სახლს ავაშენებდი.

XIX-XX საუკუნეთა მიჯნაზე ილიასა და ოლღას სახლი ქართველთა საზოგადოებრივი ცხოვრების ერთ-ერთ მძლავრ კერას წარმოადგენდა. აქ იკრიბებოდნენ ცნობილი ადამიანები და ქვეყნის მომავალზე მსჯელობდნენ. ილია იყო XIX საუკუნის II ნახევრის საქართველოს უდიდესი მოღვაწე, ქართველი ერის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის სულისჩამდგმელი და წინამძღოლი, რომელსაც უდიდესი წვლილი მიუძღვის ქართველთა ცნობიერებისა და თვითშეგნების ჩამოყალიბებაში.

ილიას ძალიან უყვარდა საგურამო. ექვთიმე თაყაიშვილი იხსენებს: „ილიას გაგიჟებით უყვარდა საგურამოს მამული და დიდი მეურნეობაც ჰქონდა მოწყობილი, იქ მან, პირველ ყოვლისა, მშვენიერი სასახლე აიშენა. მამული მართლაც შესანიშნავი იყო, ლამაზი მდებარეობით, ჰავითა და მოსავლით“. ილიას ხშირი სტუმრები იყვნენ აკ. წერეთელი, რ. ერისთავი, დ. ჩუბინიშვილი, ასევე ევროპელი მწერლები და პუბლიცისტები კარლ ლემან-ჰაუპტი, არტურ ლაისტი, მარჯორი უორდროპი („ვეფხისტყაოსნის“ ინგლისურ ენაზე მთარგმნელი). ილიას სიცოცხლეშივე დაწესდა მისი სახელობის დღესასწაული „ილიაობა“, სადაც უამრავი ხალხი იყრიდა თავს. იყო დიდი მხიარულება. ილიაც თავის დღესასწაულს ხელგამლილი ხვდებოდა, მართავდა დიდ ნადიმს.

XX საუკუნის დასაწყისში აქტიურად გაიჟღერა საქართველოს ავტონომიის საკითხმა, რომლის მხურვალე მხარდამჭერი ილია იყო, მაგრამ მის წინააღმდეგ ქართველი სოციალ-დემოკრატები და ბოლშევიკები ილაშქრებდნენ. 1905 წელს ერთ-ერთმა ბოლშევიკმა (ფილიპე მახარაძე) ილიას წინააღმდეგ გამოაქვეყნა ცილისმნამებლური სტატია — „საგურამოს და ჭოპორტის საზოგადოება“, სადაც მისი დაკნინება და შეურაცხყოფა სცადა. მენშევიკები და ბოლშე-

ვიკები ერთობლივად დაუპირისპირდნენ ილიას იდეას — საქართველოს ავტონომიის საკითხს და მის მიერ შექმნილ ეროვნულ მოძრაობას. 1907 წლის 30 აგვისტოს საგურამოსკენ მიმავალ გზაზე, სოფელ წინამურთან ილია მოკლეს. ეს მკვლელობა მთელი ქართველი ერის წინააღმდეგ იყო მიმართული. ილის მეუღლე — ოლღა გურამიშვილი კი დაიჭრა. მან დახმარება იქვე მყოფ მეურმეებს სთხოვა და სანაცვლოდ ეკლესიის აშენებას შეჰპირდა, თუმცა ეკლესიის მშენებლობა ვეღარ მოახერხა.

ეკლესიის მშენებლობა დაიწყო 2001 წლის 20 მაისს, იოანე ზედაზნელის ხსენების დღეს. ორი წლის შემდეგ, ილია ჭავჭავაძის დაბადების დღეს კი ტაძარი აკურთხეს. მისი მოხატვა ილიას საიუბილეოდ დასრულდა.

ილიას მკვლელობის შემდეგ ოლღა გურამიშვილმა საგურამოს სახლი წერა-კითხვის გამარცხლებელ საზოგადოებას გადასცა. აქ ჯერ დაწყებითი სკოლა ფუნქციონირებდა, შემდეგ კი სასოფლო-სამეურნეო სასწავლებელი. გასული საუკუნის 30-იანი წლებიდან კი აქ მწერალთა და ხელოვანთა დასასვენებელი სახლი იყო გახსნილი. გოგლა ლეონიძემ დიდი ღვაწლი გასწია და მოიძია ყველა ის ნივთი, რომელიც დღეს მუზეუმის ფონდშია დაცული. 1949 წელს, მთავრობის დადგენილებით, ილია ჭავჭავაძის სახელობის მუზეუმი ოფიციალურად გაიხსნა.

მუზეუმის ექსპოზიციაში წარმოდგენილია მწერლის ნივთები, XIX საუკუნის ქართული კულტურის წარმომადგენელთა ფოტოპორტრეტები და ეპოქის ყოფის ამსახველი ფოტომასალები, ილიას ხელნაწერები, გაზეთები „ივერია“, „საქართველოს მოამბე“, XIX საუკუნის ქართული და უცხოური სახვითი ხელოვნების ნიმუშები, XVIII-XIX საუკუნეების გერმანული წარმოების დეკორატიული და საყოფაცხოვრებო ჭურჭელი.

საგურამოში დგას ილიას სიმამრის — თადეოზ გურამიშვილის მარანი, რომელიც XIX საუკუნეშია აშენებული და დახურული მარნის კლასიკური ტიპია. შენობა შედგება მარნის, დამხმარე სათავსოსა და დერეფნისგან. მარანს აქვს ორი კარი. ერთი — დიდი, სავარაუდოდ, მოსავლის შემოსატანად, მეორე — პატარა — ყოველდღიური ხმარებისთვის. მარანში სამი ორნამენტებიანი ბუხარია. დერეფანი ცხრა სვეტიანია. ილია ჭავჭავაძე ამ მარანში აყენებდა ღვინოს, რომელიც შემდგომ თავის სარდაფში გადაჰქონდა და მუხის კასრებში ასხამდა. აქ განეულ საქმიანობაზე დაყრდნობით დაწერა ილიამ შესანიშნავი ნაშრომი „ქართულად ღვინის დაყენება“.

კომპანია „კახური ტრადიციული მეღვინეობის“ თაოსნობით გურამიშვილების მარანს ჩაუტარდა რესტავრაცია, აღდგა დაზიანებული ქვიტიკირის დიდი საწნახელი, განახლდა შიდა და გარე სვეტები.

ქსნის ციხე

სარკინეთის მთაზე, მტკვრისა და ქსნის შესართავთან, სოფ ციხისძირის მიდამოებში მდგარ ციხეს ისტორიული საბუთები და ციხეზე არსებული წარწერები სხვადასხვა სახელით მოიხსენიებენ — „მტკვრის ციხე“, „კონსტანტილაბათის ციხე“, „მტვერის ციხე“. ხალხის მეხსიერებაში კი ციხე „ქსნის ციხის“ სახელითაა შემორჩენილი, და ის ქსნის ხეობის ბუნებრივ ჭიშკარს წარმოადგენდა. ბუნებრივ გარემოსთან და ლანდშაფტთან შერწყმული ციხე თავდაპირველად მუხრანბატონთა პირველი რეზიდენცია იყო და მისი აგება მოხდა XVI საუკუნეში, როდესაც ქართლის მეფემ დავით X-მ კახთა მეფის — ავგიორგის წინააღმდეგ თავის ძმას — ბაგრატს სთხოვა დახმარება. ბაგრატმა უმალ აღაშენა „მუხრანს ციხე მტკვარსა“. ვახუშტი ბატონიშვილი გადმოგვცემს, რომ ავგიორგი დიდი ლაშქრით ციხეს მოადგა და სამთვიანი ალყის შემდეგ ბაგრატს ღვინო გაუგზავნა — „ხარ ძე მეფისა და არს ჟამი მრავალი, რომელ არ გისუამს. ან იხმიე“. ასეთ დაცინვაზე ბაგრატმა დაცინვით უპასუხა, ცოცხალი ორაგული გაუგზავნა, თან შეუთვალა: სამი თვე დგახარ ქსანზე და არ მიგირთმევია ცოცხალი თევზიო [4.12]. მალე ავგიორგი დარწმუნდა, რომ ციხეში სანოვავის მარაგი დიდი იყო და უკან გაბრუნდა. 1513 წელს იგი მეორედ მოადგა ციხეს, ბაგრატმა დაამარცხა კახეთის მეფე, შეიპყრო და ქსნის ციხეში გამოკეტა [27.1].

ისტორიულ წყაროებში ამ ფაქტის შემდეგ XVIII ს-მდე ციხის შესახებ არანაირი ცნობა არ მოგვეპოვება. 1746 წელს ძლიერ დაზიანებული ციხე კონსტანტინე მუხრანბატონმა თითქმის ხელახლა ააგო, რის შესახებაც შესასვლელში არსებული წარწერა გვამცნობს. აქედან მოყოლებული ციხეს „კონსტანტილაბათის ციხეს“ უწოდებენ.

პირველი ციხე, რომელიც ბაგრატმა ააშენა 1511-1513 წლებში, მთის მაღალ წვერზე დგას და რიყის ქვითაა ნაშენი, ხოლო მეორე ფენაში აგურიცაა გამოყენებული. ციხის კოშკის კედლები ორი მეტრის სიგანისაა. კოშკი ხუთსართულიანია, სადაც მესამე საცხოვრებელი ყოფილა, დანარჩენი ყველა საბრძოლო, ხოლო მეხუთე ქონგუ-

რებიანი ბანი. კოშკის პირველ სართულზე ღრმა თაღოვანი ბუხარი და სათოფეებია. ქსნის ციხის მეორე ცილინდრული კოშკი ორსართულიანია. პირველ სართულზე ჩამარხულია ქვევრები, რომელთაც, სავარაუდოდ, იყენებდნენ, როგორც ღვინისთვის, ისე წყლისთვის. ციხეში შესასვლელი დეკორატიულად ყოფილა გაფორმებული. ი. გულდენშტედტი საქართველოში მოგზაურობის დროს ახალგორიდან მუხრანში გაჩერებულა და ქსნის ციხეს ციხისძირის ციხედ მოიხსენიებს [1.2].

ქსნის ციხე მნიშვნელოვანი საფორტიფიკაციო ნაგებობა იყო შიდა ქართლში, რომელიც მთლიანად კეტავდა ქსნის ხეობაში შემომაველ გზებს. ადგილმდებარეობიდან გამომდინარე სავარაუდოდ, ციხეს მნიშვნელოვანი ბრძოლები ექნებოდა გადატანილი, თუმცა მატთანე ამაზე დუმს და პირდაპირ ცნობებს არ გვანვდის. ქსნის ციხე დღესაც დაზიანებულია და საჭიროებს რესტავრაციას.

მჭადიჯვარი

მდინარე ნარეკვავის მარჯვენა ნაპირზე 1668 წელს დომენტი კათალიკოსმა მთავარანგელოზის სახელზე ეკლესია ააგო. ეკლესია გუმბათიანი იყო და აგურით ნაშენი. იგი გადახურული ყოფილა მოჭიქული კრამიტით. ეკლესიისთვის ციხე-გალავანი 1746 წელს კონსტანტინე მუხრანბატონს აუგია თეიმურაზ II-ის მეფობის დროს. ამის შესახებ გვამცნობს გალავნის სამხრეთით არსებული შესავლელის თავზე მოთავსებული წარწერა. წარწერაში საუბარია ლეკების მიერ ქვეყნის მოოხრებასა და სოფლის გაუჟაჯრიელებაზე. მუხრანბატონი წერს: „ხელეყავ აღმენებად ციხისა ... რათა კაცრიელ იქნას და დაეშენონ კაცთა“. ციხის აგების მიზანი სწორედ ლეკიანობის დროს მოსახლეობის ციხე-გალავანში სწრაფი შეხიზვნა იყო. ლეკიანობა მძიმე ტვირთად აწვა ქართლის სამეფოს და აურაცხელ ზარალს აყენებდა. ქართლ-კახეთის მეფეები — თეიმურაზ II და ერეკლე II ლეკიანობის წინააღმდეგ ყველა ღონეს ხმარობდნენ. აშენებდნენ და აახლებდნენ ციხეებსა და ციხე-გალავნებს. მოსახლეობაც ლეკიანობის დროს თავს ძირითადად ციხეებს აფარებდა. მჭადიჯვრის მოსახლეობის დაცვა სწორედ კონსტანტინე მუხრანბატონის ციხეს უნდა მოეხდინა. დღეს ციხე-გალავანი საკმაოდ დაზიანებულია და ბევრი რამის დადგენა შეუძლებელია, კერძოდ რა სიმაღლის იყო, სად იყო განლაგებული სათოფურები და სალოდეე-

ბი. გალავანში ოთხი კოშკია, აქედან ერთი ეკლესიის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეზეა მიდგმული და მასში გაჭრილი კარით ხდებოდა ტაძართან დაკავშირება. მეორე კარი კი გალავნის გარეთ გადიოდა. თუ გავითვალისწინებთ ეპოქისთვის დამახასიათებელ გალავნის ტიპებს, მჭადიჯვრის ციხე-გალავანს შესაბამისად ექნებოდა სალოდეები და სათოფურები კოშკზე არსებულ ბანზე. დანგრეული ციხე-გალავნის დიდ ნაწილი ამჟამად საცხოვრებელ ნაგებობებს უკავია [15.3].

1754 წელს მჭადიჯვართან დიდი ბრძოლა გაიმართა. ამ პერიოდში დაღესტნელებმა მოაწყვეს რამდენიმე მსხვილი ლაშქრობა, რომლის ორგანიზატორი ხუნძანის მფლობელი ნურსალ-ბეგი იყო. დიდი ჯარით ნურსალ-ბეგი ჯერ კახეთს შეესია, მერე არაგვის საერისთაოში გადავიდა და ააოხრა, შემდეგ ძარცვა-რბევით ჩამოვიდა ქართლში და მჭადიჯვარის ციხე-გალავანს ალყა შემოარტყა. თეიმურაზი და ერეკლე თავიანთი ჯარებით დუშეთში შეხვდნენ ერთმანეთს. 16 აგვისტოს მეფეებმა მტრის მრავალრიცხოვანი ჯარი გაანადგურეს. ნურსალ-ბეგი გაიქცა. პაპუნა ორბელიანი გადმოგვცემს „მათის ბრძოლით აღვის ტყე და ველი. ვინა მორჩა, მათი ცხენიც და იარაღიც ჩვენს ჯარს დარჩა“ [26.3]. ამ ბრძოლის შემდეგ შედარებით შესუსტდა ლეკიანობა, თუმცა იგი მაინც მთავარ პრობლემად რჩებოდა.

უნდა აღინიშნოს, რომ სამუხრანოს სამი მთავარი სოფორტიფიკაციო ნაგებობა: ქსნის ციხე, მჭადიჯვრისა და შიოსუბნის — იგივე მუხრანის ციხე-გალავანი დროის ერთ მონაკვეთშია აღდგენილი და განახლებული კონსტანტინე მუხრანბატონის მიერ და მათ ქართლის მოსახლეობისა და თბილისისკენ მიმავალი გზის დაცვა ევალებოდათ.

მჭადიჯვრის კომპლექსი მნიშვნელოვანი კულტურულ-ისტორიული ძეგლია და საჭიროებს რესტავრაციას.

სამუხრანბატონო

საქართველოს ერთ-ერთი უძველესი ისტორიულ-გეოგრაფიული მხარე მუხრანი, დიდი მცხეთის გარეუბანს წარმოადგენდა. მისმა ხელსაყრელმა გეოგრაფიულმა მდებარეობამ დიდი როლი შეასრულა იბერიის სამეფოს წარმოქმნაში, ხოლო შემდეგ კი საქართველოს სახელმწიფოს განვითარებაში. II-IV საუკუნეებში მისი ცენტრი და-

ლისი იყო. ძალისი იყო მცხეთიდან 20 კილომეტრის დაშორებით, მდინარე ნარეკვავის ორივე ნაპირზე მდებარე ანტიკური ქალაქი, რომელიც ძვ. წ. II ს.-ითა და ახ. წ. IV-VII ს.-ით თარიღდება. ნაქალაქარის არქეოლოგიური შესწავლისას გამოვლენილია ტაძარ-სასახლისა და აბანოს კომპლექსი, მაღალმხატვრული იატაკის მოზაიკები როგორც სასახლის, ისე აბანოს ტერიტორიაზე. სასახლის კომპლექსში გამოვლენილია საძინებელი ოთახები, სათათბირო დარბაზი, სხვადასხვა ზომისა და ფორმის ოთახები, ორგანყოფილებიანი საპირფარეშო კანალიზაციითა და წყალსადენით, დიდი მოცულობის საცურაო აუზი, რომელიც უკავშირდებოდა აბანოს. სავარაუდოდ, საცურაო აუზი და აბანო ერთ კომპლექსს ქმნიდა. ქალაქი ყველაზე კარგად განვითარებული იყო ახ. წ. I-III ს-ში, ხოლო IV საუკუნიდან დაიწყო მისი დაქვეითების პერიოდი და VIII ს. 30-იან წლებში საბოლოოდ განადგურდა მურვან ყრუს ლაშქრობის დროს.

ვახტანგ გორგასლის დროს მუხრანი ნილკნის საეპისკოპოსოს ცენტრი იყო. საქართველოში ფეოდალური პოლიტიკური ერთეულების არსებობის დროს, VIII-X საუკუნეებში, ეს მხარე გადავიდა კახეთის ქორეპისკოპოსების მფლობელობაში, რომლებმაც შემდეგ იგი თავიანთ ვასლებს — აბულეთისძეებს გადასცეს. დავით IV-მ დაგან აბულეთისძეს ზედაზნის ციხესთან ერთად მუხრანიც წაართვა და მას საკუთარი მმართველი „გამგე მუხრანისა“ დაუდგინა. საქართველოს სამეფოს დაშლამდე მუხრანი სამეფო სახლის კუთვნილება (დომენი) იყო.

XVI საუკუნის დასაწყისიდან საქართველოში სამეფო ხელისუფლების დასუსტებას მსხვილ ფეოდალთა ძალაუფლების გაზრდა მოჰყვა, რის შედეგადაც სათავადოები აღმოცენდა. ერთ-ერთ ასეთ ძლიერ სათავადოს წარმოადგენდა სამუხრანბატონო, რომლის ჩამოყალიბება ქართლის მეფე დავით X-ს დროს მოხდა. ქართლის გართულებულ საგარეო პოლიტიკას შიდა მტრებიც ემატებოდა. კახეთის მეფე ავგიორგი (სახელი შეერქვა მას მერე, რაც მამა ალექსანდრე I მოკლა, ხოლო ძმას — დემეტრეს თვალები დასთხარა) ხშირად ანიოკებდა და არბევდა ქართლს. დავით X-მ საკუთარ ძმას — ბაგრატს მოსთხოვა, ბოლო მოელო კახთა თარეშისთვის. ბაგრატმა ძმას საუფლისწულო მამულად მოსთხოვა „მუხრანი... არაგვსა და ქსნის ხევნი მთიულ-მოხვეითურთ თვისსა მორჩილებასა ქვეშე“. ბაგრატმა, როგორც კი მეფისგან თანხმობა მიიღო, „აღაშენა მუხრანს ციხე მტკურისა [4.11]“. ეს ისტორიული ფაქტი დაედო საფუძვლად სათავადო სამუხრანბატონოს შექმნასა და ბაგრატიონე-

ბის გვერდით ახალი განშტოების ჩამოყალიბებას. სამუხრანბატონო გეოგრაფიულად ყველაზე დაუცველი ტერიტორია იყო, ამიტომ მას იცავდა ქსნის ხეობის ჩამკეტი — ქსნის ციხე, ჩრდილოეთიდან ქსოვრისი და დამპალა, აღმოსავლეთით არაგვიდან შემომავალ კარს კი ნილკნის ციხე კეტავდა.

მუხრანბატონთა რეზიდენცია იყო შიოს უბანი, რომლის ცენტრად გადაქცევა სახლის უმცირესი შტოს წარმომადგენლის - კონსტანტინეს გამუხრანბატონების პერიოდიდან უნდა დაწყებული იყოს. 1721 წლიდან მუხრანბატონებმა სამუხრანო დაკარგეს, მაგრამ მალევე დაიბრუნეს და შიოსუბანი კვლავ მუხრანის ცენტრი გახდა. XVIII საუკუნის 70-იანი წლებიდან რეზიდენციასა და სათავადოს ისტორიულ-გეოგრაფიული მხარის სახელი — მუხრანი ეწოდა. მუხრანის დიდი ციხის ციტადელში წარმოდგენილია თავადის საცხოვრებელი ყველა ელემენტი: სასახლე, კარის ეკლესია, თავდაცვითი კოშკები, მარანი, ჭა და სხვა დამხმარე ნაგებობები, რომელთაგან ნაწილმა მოაღწია დღემდე [15.3].

მუხრანის ციხე კვადრატული გეგმისაა და გალავნის შიგნით ცილინდრული ოთხი კოშკია, რომელთაგან ერთი ოთხსართულიანია, დანარჩენი სამი — სამსართულიანი. ყველაზე დიდ კოშკს „მამაბურჯს“ უწოდებენ, აქედან ხდებოდა მიდამოების დაზვერვა, სიგნალის მიღება და გადაცემა. ციტადელის სამხრეთ-დასავლეთ მონაკვეთში შემორჩენილია დიდი შენობის საძირკველი, რაც, სავარაუდოდ, მუხრანბატონების სასახლის ნაშთი უნდა იყოს. აქვე, კედლის გაყოლებაზე, გვხვდება დიდი მარანი, სადაც სხვადასხვა ზომის ორმოცდაათამდე ქვევრი იყო ჩაყრილი. ციტადელის გალავანი აუგია XVIII საუკუნის 30-იან წლებში მამაუკა მუხრანბატონს ლევან მუხრანბატონის დახმარებით, ვახუშტი კი გვამცნობს, რომ „შიოს უბანს... ოსმალთა აღაშენეს ციხე ქრისტესა ჩღლ (1730წ)“ [4.9]. შესაძლებელია, ციხის დამკვეთი ოსმალები იყვნენ და როდესაც მოხდა მათი განდევნა ქართლიდან, ახლად აგებული ციხე დაზიანდა. 1756 წელს ციხე მეფის სახლთუხუცესმა კონსტანტინე მუხრანბატონმა განაახლა, თაღოვანი ჭიშკრის თავზე არსებული წარწერა (ინახება ეროვნულ მუზეუმში) გვამცნობს, რომ გალავანი მას თავისი სახსრებით — „საფასითა ჩემითა“ აუშენებია.

მუხრანბატონები აქტიურად იღებდნენ მონაწილეობას ქვეყნის პოლიტიკურსა და კულტურულ საქმიანობაში. XIX საუკუნის 40-იანი წლებიდან რუსულმა მმართველობამ სამუხრანბატონო გააუქმა და მუხრანბატონებმა სასახლე ციხის გარეთ ააგეს [30.1].

მუხრანში მუხრანბატონების ორი მნიშვნელოვანი სასახლე დგას. ერთი, რომელიც ნიკო ბურს აუშენებია 1899-1902 წწ. სამსართულიანი ნაგებობაა და ძლიერ დაზიანებულია. საინვენსტიციო ფონდის ცნობით მოხდება სასახლის აღდგენა-რესტავრაცია. ნიკო მუხრანბატონების შტოს წარმომადგენელია. იგი ევროპაში ინგლისისა და ბურების ომის დროს მოხვდა და მოხალისედ წავიდა ამ ომში ინგლისის წინააღმდეგ საბრძოლველად. ბურების დამარცხების შემდეგ ნიკო ინგლისელებმა დაატყვევეს და წმ. ელენეს კუნძულზე გადაასახლეს. გადასახლებიდან ნიკო ბური საქართველოში დაბრუნდა, სადაც ბოლშევიკების მოსვლისას დაკარგა მთელი ქონება, ქალიშვილები ირინა და ნატალია საფრანგეთში გაგზავნა, თვითონ კი თავისი ცხოვრების ბოლო წლები სამშობლოში უკიდურეს სიღარიბეში გაატარა. მან თავისი თავგადასავალი აღწერა წიგნში „ბურებთან“. ნიკო ბური გარდაიცვალა თბილისში 1933 წელს.

მუხრანის განაპირას დგას ბაგრატიონ-მუხრანელთა კიდევ ერთი სასახლე, რომელიც XIX საუკუნის II-ნახევარშია აშენებული და ეკუთვნოდა რუსეთის არმიის გენერალ-ლეიტენანტ ივანე კონსტანტინეს ძე მუხრანბატონს. ივანე ფლობდა დიდი ფართი მქონე სამეურნეო მიწას. საფრანგეთში მოგზაურობისას მან ცოდნა გაიღრმავა მეღვინეობა-მევენახეობაში და სამშობლოში დაბრუნებულმა 1876 წელს საფრანგეთიდან მოიწვია მეღვინე ემირ ჟანი, დაიხმარა ცნობილი ქართველი მეღვინე ზ. ჯორჯაძე და მუხრანში ღვინის ქარხანა ააგო. ქარხანაში ღვინო ევროპული წესით ყენდებოდა. 1889 წელს პარიზში, სოფლის მეურნეობის საერთაშორისო გამოფენაზე, ივანე მუხრანბატონის ღვინომ — „მუხრანელმა“ ოქროს მედალი მოიპოვა, თავად ივანეს კი საფრანგეთის მმართველობამ სოფლის მეურნეობის დამსახურებული ოფიცრის ორდენი გადასცა. ივანე მუხრანბატონის სასახლეს ღვინის ქარხანა გვირაბებით უკავშირდებოდა. სასახლეში იყო სამეჯლისო დარბაზი, მისაღები და საძინებელი ოთახები მრავალი გადასვლელებით, ღია და დახურული აივნებითა და ტერასებით. ივანე მუხრანბატონი 1895 წლის 11 მარტს, 85 წლის ასაკში, საკუთარ მამულში მოულოდნელად გარდაიცვალა. იგი მცხეთაში, სვეტიცხოვლის საკათედრო ტაძარში დაკრძალეს. ივანეს გარდაცვალების შემდეგ სასახლე გაიყიდა. ბოლშევიკების დროს კი სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობად იქნა გამოყენებული. სასახლე დაინგრა და გაიძარცვა. ივანე მუხრანბატონის მამულში კულტურულ-ისტორიული მემკვიდრეობის ფართო პროექტი განახორციელა სამეღვინეო კომპანია

„შატო მუხრანმა“. მუხრანის ტერიტორიაზე ისევ გაშენდა ვენახები, აღდგა სასახლე. სამშენებლო-სარეაბილიტაციო სამუშაოები შვიდი წლის განმავლობაში მიმდინარეობდა. გარემომ ნელ-ნელა პირვანდელი სახე დაიბრუნა, 2011 წლიდან კი „შატო მუხრანში“ ტურიზმის განვითარება დაიწყო.

ანანური

მცხეთის ჩრდილო -აღმოსავლეთით, საქართველოს სამხედრო გზაზე გვიანფეოდალური ხანის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ძეგლია ანანური, სადაც თავმოყრილია საკულტო და საფორტიფიკაციო ნაგებობანი.

ანანური არაგვის ერისთავთა საკუთრებას და მთავარ ფორპოსტს წარმოადგენდა, თუმცა არ იყო ერისთავთა საძვალე და რეზიდენცია, რადგან აქ არ იყო სასახლე და საცხოვრებელი ნაგებობანი, თუმცა, საჭიროების შემთხვევაში კომპლექსში არსებული თავდცვითი კოშკები საცხოვრებლის ფუნქციასაც ასრულებდა.

ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ XV საუკუნის ბოლოდან, არაგვის საერისთავო დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ობიექტად იქცა და ცალკე სათავადოდ ჩამოყალიბდა ცენტრით დუშეთში, მის მთავარ ციხეს კი ანანური წარმოადგენდა. XVII საუკუნიდან სამეფო ხელისუფლების დასუსტებასთან ერთად გაძლიერდა არაგვის საერისთავო და სრული დამოუკიდებლობისთვის ბრძოლა დაიწყო. ქართლის მეფეებმა — როსტომ ხანმა, ვახტანგ V-მ და გიორგი XI-მ სამხედრო ექსპედიციებიც მოაწყვეს არაგვის ერისთავების დასამორჩილებლად, მაგრამ წარმატებას ვერ მიაღწიეს. XVIII საუკუნიდან ქართლში სამეფო ხელისუფლების განმტკიცების შემდეგ, კვლავ დადგა საკითხი არაგვის საერისთავოს სამეფო ხელისუფლების გავლენის ქვეშ მოქცევის შესახებ. მეფეს მხარს ადგილობრივი მთიელები უჭერდნენ. 1743 წელს მომხდარი აჯანყების შედეგად არაგველებმა ერისთავები — ოტია და ბეჟანი ამოხოცეს და მმართველად მეფე თეიმურაზ II მიიწვიეს. არაგვის საერისთავო გამოცხადდა სამეფო მამულად (დომენად), რომელსაც ერეკლე II-ის შვილები — ვახტანგი, შემდეგ ლევანი და ბოლოს აღმასხანი მართავდნენ. რუსეთის მიერ საქართველოში სამეფო ხელისუფლების გაუქმების შემდეგ არაგვის საერისთავო ანანურის მაზრის უფროსს დაუქვემდებარეს.

ანანურის ხუროთმოძღვრული ანსამბლი შედგება გალავნის ქვედა და ზედა ციხის, ცილინდრული და ოთკუთხედი კოშკების, ხევსურული კოშკის (რომელიც ითვლება ყველაზე ადრინდელ ნაგებობად (XIV-XV სს.), ღვთისმშობლისა და ღვთაების ეკლესიების, ეკლესია „მკურნალის“, სამრეკლოს, საკნისა და წყალსაცავისგან. ანანურის შესახებ საინტერესო ცნობას გვანვდის ი. გიულდენ-შტედტი, რომელიც მას ქალაქთა რიცხვს მიაკუთვნებს, აღწერს აქ არსებულ ტაძარს და ჩამოთვლის იქ დაკრძალულ პირებს — ჯიმშერ ჩოლოყაშვილსა და გიორგი ერისთავს [1.3].

ანანურის ციხის გალავანი სხვადასხვა დროსაა შეკეთებული. ციხე სტრატეგიულად მნიშვნელოვან გზაზე მდებარეობდა. ამ გზით ხდებოდა დაკავშირება ვეძათხევის გავლით მცხეთა-თბილისთან, ჩრდილოეთით კი მთიულეთთან, ხევთან და ჩრდილო კავკასიასთან. ციხეში შესასვლელი სამხრეთიდანაა. ვინაიდან შესასვლელს განსაკუთრებული დაცვა სჭირდებოდა, საყარაულო კოშკს სალოდე და სათოფეებიც ჰქონდა. ჭიშკრის კოშკი ორსართულიანია. ანანურის ანსამბლში გამოირჩევა კოშკი „შეუპოვარი“, რომელიც დაგეგმარებითა და მასშტაბებით სხვა კოშკებისგან განსხვავდება. იგი შვიდსართულიანი სამკარიანი რთული ნაგებობაა.

ანანურს ისტორიულად დიდი პოლიტიკური და სტრატეგიული როლი ეკისრებოდა. 1723 წელს აქ თავს აფარებდნენ კახეთის უფლისწული თეიმურაზი და კახელები, რათა თავი დაეცვათ ლეკთა და ოსმალთა გამუდმებული თავდასხმებისგან. ციხის აღება არ იყო მარტივი. XVIII საუკუნეში ანანურის ციხე თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე II-ის მნიშვნელოვან დასაყრდენს წარმოადგენდა. 1792 წელს, როდესაც ერეკლე II-მ სამემკვიდრეო კანონი გამოსცა, აღმოსავლეთ საქართველოს ციხეთაგან შვიდი ციხე გამოჰყო, მათ შორის ანანურიცაა მოხსენებული. 1795 წელს, ალა-მაჰმად ხანთან კრწანისის ბრძოლის ნაგების შემდეგ, მეფე ერეკლემ ანანურის ციხეს შეაფარა თავი.

ცენტრალურ გუმბათოვანი ღვთისმშობლის ეკლესია ტაძარზე არსებული წარწერის თანახმად, 1689 წელს აუგიათ ტაძარი ბარძიმ ერისთავის დაკვეთით, აუშენებია ქაიხოსრო ბაღსარაშვილის. ბარძიმი იყო მსაჯულთუხუცესი, შვილი ოთარ ერისთავისა და ძმა გიორგი ერისთავის. ვახუშტი („აღწერა სამეფოისა საქართველოსი“) ტაძრის აღმშენებლად სწორედ გიორგის ასახელებს: „არაგვის კიდეზე არს ანანური, ძველად იყო ეკლესია მცირე, არამედ წელსა ქრისტესა ჩლდ (1704 წ.) ალაშენა გიორგი ერისთავმან ეკლესია გუმ-

ბათიანი დიდი“ [4.4]. ამ შემთხვევაში ტაძარზე არსებული წარწერა უფრო სანდოა და საინტერესოა; წარწერაში არაა მოხსენებული გიორგი. ვახუშტისვე სიტყვები რომ მოვიშველიოთ“ ესე ბარძიმ იყო ამაყი თავხედი, კადნიერი და არარაიდ ვინმე ჩნდა“. ბარძიმ ერისთავი 1691 წელს გარდაიცვალა. როდესაც ქართლის მეფე გიორგი XI ირანიდან დაბრუნდა და დაუპირისპირდა ერეკლე I ნაზარალიხანს, ბარძიმი ეახლა მას, შენდობა სთხოვა და გაჰყვა კახეთის შემოსამტკიცებლად. ბრძოლის დროს ბარძიმი მოკლეს და სავარაუდოდ, დაკრძალეს „მღთის მშობელისა საფუძვლითურთ“ აშენებულ ანანურში. ვახუშტის ცნობას ციხის გიორგი ერისთავის აღმშენებლობის შესახებ ვერ უგულებელვყოფთ და სრულიად დასაშვებია, რომ გიორგი ერისთავმა ქვედა ციხე ააგო [13.1].

ღვთისმშობლის ეკლესიის კედლებზე შემორჩენილია მოხატულობის მცირედი ფრაგმენტები წმინდა ასურელი მამების გამოსახულებით. ზედა ციხის აღმოსავლეთ და დასავლეთ კიდეში დგას დარბაზული ეკლესია“მკურნალი“ და“ ჯვარ-გუმბათოვანი ღვთაების ტაძარი“, რომელიც XVI საუკუნის II ნახევრით თარიღდება [10.1]. „ღვთაების“ ინტერიერში ქვით ნაგები სალხინობელია, რომელზეც ვრცელი წარწერაა, და ირკვევა, რომ იგი აუგია 1674 წელს ანა-ხანუმ აბაშიძეს მდივანბეგ ედიშერ ერისთავისთვის საძვალედ. თუმცა არაგვის ერისთავებს საძვალედ განკუთვნილი ჰქონდათ არაგვის მარჯვენა ნაპირზე, ციცაბო კლდეზე არსებული ბოდორნას ეკლესია, რომელიც დაინგრა და 1717 წელს განახლდა.

ანანურის დიდგუმბათოვან ეკლესიასა და „მკურნალს“ შორის მინისქვეშა რვაკუთხა დიდი საკანია. ზედა ციხის ტერიტორიაზევეა წყალსაცავი, რომელიც ორი ავზისგან შედგება. სასმელი წყლის მიღება მინაში ღრმად ჩანყობილი თიხის მილებით ხდებოდა. ციხისთვის ეს წყალსადენი საკმარისი არ იყო და მეორე წყალსადენიც ააშენეს. ზედა ციხის ცენტრში დგას ხევსურული კოშკი, რომელიც ოთხსართულიანია და XIV-XV საუკუნეებით თარიღდება. სართულები ერთმანეთს კიბით უკავშირდებოდა. ანანურის ცენტრალურ-გუმბათოვანი ტაძრის ოთხივე ფასადის კომპოზიცია ხუროთმოძღვრის ინტერპრეტაციითაა შექმნილი, თუმცა იმეორებს ტრადიციულად შუა ფეოდალური ხანის ძეგლებისთვის დამახასიათებელ სტილს [16.1].

ჟინვალჭესის მშენებლობამ, სხვა მნიშვნელოვან კულტურულ მემკვიდრეობასთან ერთად, ანანურის კომპლექსი კინალამ იმსხვერპლა. დაგუბებული წყლის შედეგად სოფლები, თავიანთი

ეკლესიებით, წყლით დაიფარა. ანანურის გადასარჩენად გზა გადატანილი იქნა მთის ფერდობზე.

ანანურის კომპლექსი თავისი უნიკალური ხედებით ქართული კულტურული მემკვიდრეობის მნიშვნელოვანი ძეგლია, რომელიც მნახველზე წარუშლელ შთაბეჭდილებას ტოვებს. კომპლექსი იუნესკოს მსოფლიო მემკვიდრეობის საცდელ სიაშია.

ქოროლო და ცეცხლისჯვარი

მთიულეთში, თეთრი არაგვის მარცხენა მხარეს, ხადისწყლის ხეობაში „მაღალსა კლდესა ზედა, მოზღუდვილი კლდითვე ჩდილოთ არს ციკარა“. ხეობის უკვე დაცლილი სოფლები ნახევრად ალპურ ზონაშია განლაგებული. ზამთარში ხეობა თოვლით იკეტება და წყდება გარესამყაროს, ზაფხულში კი იხსნება. ხეობაში გაქვავებული ვულკანია, რომლის ძირიდან თერმული წყლები ამოდის და მას ადგილობრივები „ვეძას წყალს“ ეძახიან. წლების წინ ამ ვულკანის თავზე იდგა ეკლესია, რომელიც, გადმოცემის თანახმად, ოსებმა დააანგრეს, მათ ასევე მოიპარეს ხატი. ახლა მხოლოდ ამ ეკლესიის კედლების ნანგრევებია შემორჩენილი. ვახუშტი ხატოვნად გადმოგვცემს ხეობის სილამაზეს და დასძენს: „ადგილი კლდოვანი და სამოც კოშკოვანი [4.5]“. ამ მნიშვნელოვანი ისტორიული ცნობიდან ნათლად ჩანს, რომ ხადას ხეობაში მრავალი ციხე-კოშკი იყო. ამას ადასტურებს ასევე, „ძეგლი ერისთავთაში“ დაცული ცნობა. XIV ს.-ის დასაწყისში საქართველოს მეფე დავით VIII-სა და შალვა ქვენიფნეველს შორის მომხდარი დაპირისპირებისას, შალვა ხადას ხეობაში იბრძოდა. მოარღვია ოცდახუთი ციხე და ცხრა ციხე აიღო. ეს ცნობები ადგილობრივის მოსახლეობის მეხსიერებამაც შემოინახა. ჟამთა სვლამ და მტრის გამუდმებულმა შემოსევებმა მრავალი ციხე-სიმაგრე დაანგრია. ქოროლო ხადას ხეობის შუა საუკუნეების დროინდელი სოფელია, სადაც გადიოდა ჩრდილო კავკასიასთან დამაკავშირებელი გზა. ამ გზის დაცვა და მტრის შემოსევის დროს ბარის მოსახლეობის შეფარება ადგილობრივ მოსახლეობას ევალებოდა. მთიულეთი ძველად სამეფო (სახასო) ხელისუფლების საკუთრება იყო და მას მეფის მოხელენი განაგებდნენ. სამეფო ხელისუფლების დასუსტების შემდეგ არაგვის ერისთავებმა მთიულეთი შეიერთეს. თეიმურაზ II-ის მიერ საერისთაოს გაუქმების შემდეგ მთიულეთი კვლავ სახასოდ გამოცხადდა. ჩამოყალიბდა მღეთის

სამოურავო და ქოროლო მისი ცენტრი გახდა. სოფელში მრავალი კოშკია: მაგარციხე, ორციხის ზედა და ქვედა კოშკი, მიდელაურების ციხე ეკლესიით. ყველა ჩამოთვლილი ზურგიანი კოშკია. ამ ტიპის კოშკების გავრცელების არეალი შიდა ქართლია V-X საუკუნეების ჩათვლით [15.5]. ზურგიანი კოშკის თავისებურება ისაა, რომ იგი ერთ მხარეს სწორკუთხაა, ხოლო მოპირდაპირე მხარეს — ნახევრადწრიული. ზურგიანი კოშკი აუცილებლად ფერდობზე შენდებოდა. ქოროლოს ციხეები ძირითადად X-XI საუკუნეებს გაენეკუთვნება. მიდელაურების ფიქალით ნაგები დარბაზული ეკლესია გვიანშუასაუკუნეებისაა. ქოროლოს მნიშვნელოვანი ძეგლია ღვთისმშობლის ეკლესიის კომპლექსი, რომელიც შედგება ზურგიანი კოშკისა და დარბაზული ეკლესიისგან. კომპლექსი მდებარეობს მაღალი მთის კალთაზე, ქარაფის პირას და განეკუთვნება X-XI საუკუნეებს. ეკლესია ნატეხი ქვითა და ფიქალითაა ნაგები. ინტერიერი შვიდი თაღოვანი სარკმლითაა განათებული. ფასადებზე ლავგარდინი გაფორმებულია ჯვრებითა და ეკლესიის მშენებლობის ამსახველი რელიეფური სცენებით: ქალების მიერ მშენებლებისთვის საკვების მოტანა, დულაბის შემზადება-გადატანა, ქვის თლა, ხარებით ტვირთის გადაზიდვა და ქტიტორის (აღმშენებლის) გამოსახულება. კოშკი დაზიანებულია. შემორჩენილია ორი სართული და მესამე სართულის კედლების ნაწილი.

ცეცხლისჯვრის კომპლექსი ხადას ხეობის ყველაზე მნიშვნელოვან სტრატეგიულ ადგილზე, მაღალ მთაზე დგას. მასში შედის ეკლესია, ზურგიანი კოშკი და საცხოვრებელი სახლი. კომპლექსი IX-X საუკუნეებს განეკუთვნება. ეკლესია დარბაზულია. კედლებზე XVI-XVII საუკუნეების მოხატულობის ფრაგმენტებია. ზურგიანი კოშკი მოგვიანებითაა მიდგმული ეკლესიაზე. პარმენ ზაქარაიას ეს კოშკი ყველაზე ორიგინალურად მიაჩნია, რადგან მისი სიგრძე 5 მეტრია, ხოლო წვერი 2X4 მეტრი. კოშკი იმდენად ვიწროა, რომ საცხოვრებლად არ გამოიყენებოდა. მისი დანიშნულება ხეობისა და გზისთვის თვალყურის დევნება იყო. დაცლილ ხადას ხეობაში ბევრი სალოცავია და დღესასწაულების დროს მოსახლეობა ისევ ბრუნდება მამა-პაპისეულ ფუძეზე მათ აღსანიშნად.

ლომისა

ქსნისა და არაგვის წყალგამყოფ ქედზე, სოფელ მლეთის სამხრეთით, მაღალ მთაზე ლომისას წმინდა გიორგის დარბაზული ეკლესიაა — „თხემსა ზედა არს ეკლესია წმიდის გიორგისა, წოდებული ლომისა. არამედ უგუმბათო არს და არიან მრავალნი ხატნი და ჯუარნი ოქრო-ვერცხლისანი, დახიზნულობით [4.6].“ ეკლესია IX-X საუკუნეებს განეკუთვნება და ნაგებია ნატეხი ქვით. ლომისის ტაძრის მუხის კარს გადაკრული აქვს რკინა, რომელზეც ამოკვეთილია თვრამეტსტრიქონიანი ხუცური წარწერა, საიდანაც ირკვევა კარის შემჭედი ოსტატების, პურისა და რკინის შემომწირველთა ვინაობა. წარწერა XVI-XVII საუკუნეებს უნდა ეკუთვნოდეს. კარს ოთხ მწკრივად რგოლები დაუყვება. ტაძრის მცველი რგოლებს ფეხზე აყენებდა, ქურდი რომ არ შეპარულიყო. კარს თუ ვინმე მიადგებოდა და წვალებას დაუწყებდა, რგოლები ცვიოდა და ხმაური ჩაძინებულ მცველს აღვიძებდა. თუკი მცველი დღისით დატოვებდა ეკლესიას, რგოლებს ისე აწყობდა, რომ უკან დაბრუნებულს შეემჩნია, ვინმე ხომ არ მიჰკარებოდა ტაძრის კარს [30.2].

ლომისას წმინდა გიორგის კულტი წინაქრისტიანული ხანის ქართველთა უძველესი სარწმუნოებიდან იწყება. ტაძრის სახელწოდება, ხალხური გადმოცემით, ლომა-ხარს (ლომისას) უკავშირდება. ლომი კავკასიის ტერიტორიაზე დიდი ხანია აღარ ბინადრობს, მაგრამ ფოლკლორსა და სიცოცხლის ხის ქართულ ვარიანტებში ხშირია მისი გამოსახულებები. თავდაპირველად ლომი ცეცხლოვან მზეს განასახიერებდა, მაგრამ სამინათმოქმედო კულტურის განვითარებასთან ერთად მისი სინკრეტიზაცია მოხდა ხარის კულტთან და ის მთვარის ღვთაებას დაუკავშირდა. ლეგენდებსა და რიტუალებში ლომისა მონადირე, მხედარი ღვთაებაა, რაც მის არქაულ ბუნებაზე მიუთითებს. ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ მთვარის ტაძრის ადგილზე ქრისტიანული ეკლესია აუგიათ. ლომისას წარმართული კულტის ნიშნები კი წმინდა გიორგის დაუკავშირდა. ლომისობის დღესასწაული აღდგომის მე-7 კვირის ოთხშაბათს იმართება და მოძრავია. ამ დღეს მლეთაში ძველად მლოცველები მთელი აღმოსავლეთ საქართველოდან იკრიბებოდნენ. თანამედროვე ეპოქაში ლომისობაზე მთელი საქართველოს მოსახლეობა ცდილობს მოხვედრას. საცალფეხო ბილიკისა და ძნელად გასავლელი გზის მიუხედავად, მომლოცველთა ნაკადი ყოველწლიურად მატულობს.

ლომისას სალოცავთან დაკავშირებით მრავალი ლეგენდაა შემონახული ხალხურ ყოფაში. გადმოცემის თანახმად, ტაძარში სასწაულმოქმედი წმინდა გიორგის ხატი იყო დაბრძანებული. ჯალალ ად-დინის ლაშქრობის დროს ხვარაზმელებს ტაძარი დაურბევიათ და ხატიც წაუღიათ. ხვარაზმელებს დიდი უბედურება დაატყდათ თავს, რაც საქართველოდან წამოღებულ ხატს დააბრალეს. იგი ცეცხლში ჩააგდეს დასაწვავად, მაგრამ იქიდან ამოფრინდა და თეთრი ხარის რქებზე დაბრძანდა. ხარი და ხატი ადგილიდან მას შემდეგ დაიძრნენ, როდესაც სულთანმა საქართველოდან წაყვანილი ყველა ტყვე გაათავისუფლა. გაათავისუფლებული ქართველები ყველა შესვენების ადგილას წმინდა ხატის სახელზე ნიშანს აგებდნენ. საბოლოოდ ხატი დამკვიდრებულა მლეთის მთაზე, სადაც ახლა სალოცავია. მას ევედრებოდნენ შვილიერებს, თვალის სინათლესა და ა. შ. ამჟამად სასწაულმოქმედი ხატი დაკარგულია. გადმოცემით, ხატი დეკანოზებს გადაუშალავთ და მის საწვავად მისი მსგავსი სხვა ვერცხლის ხატი მოუჭედინებიათ.

ტაძარში დღესაც ინახება დიდი რკინის ჯაჭვი. არსებობს წესი, რომლის თანახმადაც თუ ვინმეს რამე აღქთმა აქვს დადებული წმინდა გიორგის წინაშე, ან რამეს ევედრება მას, ჯაჭვს კისერზე იდებს და სამგზის ლოცვით უფლის ტაძარს გარს. ჯაჭვთან დაკავშირებითაც არსებობს ლეგენდა. გადმოცემით, წმინდა გიორგიმ გადაარჩინა ერთი ტყვე ქალი, რომელსაც კისერზე ედო დიდი ჯაჭვი. ქალმა მადლობის ნიშნად ჯაჭვი ლომისას ეკლესიაში აიტანა. მეორე ლეგენდა გადმოგვცემს, რომ ჯაჭვი მლეთის მთაზე ამოუტანია რომელიღაც დადიანის ქალიშვილს, რომელსაც დიდი ცოდვები ჰქონია ჩადენილი. ცოდვათა მონანიების მიზნით ქალს აღთქმა დაუდევს უფლის წინაშე, რომ საკუთარ ქედზე დაიდებდა ჯაჭვს უფლის სადიდებლად, წმიდა გიორგის მეოხებით და ამ მძიმე ტვირთით ფეხშიშველი ავიდოდა სალოცავში. მართლაც, ქალიშვილს აღუსრულებია ეს აღთქმა და მისთვის უფალს წმინდა გიორგის მეოხებით მიუტყვევებია ცოდვები. ამის შემდეგ ჯაჭვი წმიდა გიორგის ეკლესიაში დარჩა და იმ დროიდან მოყოლებული მოსახლეობა (ქრისტიანიც და არა-ქრისტიანიც) უფლისა და წმინდა გიორგის თაყვანისცემის ნიშნად ცდილობს ამ რიტუალის გამეორებას.

ლაშარის ჯვარი და თამარლელე

ჟინვალიდან აღმოსავლეთით მდებარე გზას ფშავის არაგვი მიუყვება. ფშავი საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეა და მას ძველად ხევსურეთთან ერთად ფხოვი ეწოდებოდა. არაგვის სათავიდან მდინარე ორწყლამდე უკანაფშავის თემია, ხოლო ორწყალს ქვემოთ — მაღაროსკარის თემი — წინა ფშავი. უკანაფშავი ფშაველთა უძველესი საცხოვრისია, რასაც ადასტურებს აქ არსებული თემების სალოცავები. უკანაფშავში სულ თორმეტი თემი და ამდენივე სალოცავია. თუმცა ადგილობრივები თვლიან, რომ თხუთმეტი სალოცავი აქვთ, ყველა ხატს თავის საბრძანისი გააჩნია და ისინი წმინდა ადგილებს წარმოადგენენ. საბატო კომპლექსი იფნისა და მუხის ტყეებით არის გარშემორტყმული და ითვლება წმინდა ტყედ, სადაც ხის მოჭრა აკრძალულია. აქვეა დაცული ურთხელის — უთხოვარის ტყეც. ტყეში ურთხელის მოჭრის აკრძალვის ტრადიცია თამარ მეფის სახელს უკავშირდება. უკანაფშავის სათემო დღესასწაულები პეტრე-პავლობის მეორე კვირიდან იწყება და მარიამობის მარხვის დასაწყისამდე გრძელდება. როგორც აღვნიშნეთ, ყველა თემს თავისი სალოცავი აქვს, თუმცა არსებობს საერთო სალოცავები — თამარ ღელე, კვირიას სალოცავი და ლაშარის ჯვარი. უახლესი კვლევები ადასტურებს, რომ ფშავის სათემოს — რელიგიური ტრადიციები თანამედროვე ყოფაში ძველი წესების დაცვით აღესრულება. ჯვარ-ხატების მიდამოებში დაარსებული თემები თითქმის ცარიელია. მოსახლეობა გადასახლებულია ბარში, მაგრამ დღესასწაულზე აუცილებლად ყველა სალოცავში იკრიბება. რიტუალებს დღესაც ხევისბერი ასრულებს. სალოცავებია მათურასა და უძილაურთაში, მუქოსა და გოგოლაურთაში, ცაბაურთასა და გომენარში. ადგილობრივების გადმოცემით, გომენარში ძველად ბერების ორმოცამდე გამოქვაბული ყოფილა. ხატ-სალოცავებს თავიანთი ხატ-ჯვრები და ქონება გააჩნდათ [25]. ზემოხსენებული რელიგიური დღესასწაულების ჩატარების ტრადიცია განსხვავებულია კანონიკური ქრისტიანული ღვთისმსახურებისგან და წარმართულ ელფერს ატარებს. მთის დიდი მკვლევარი — ვერა ბარდაველიძე თვლიდა, რომ კანონიკურ სწავლებას მოკლებული ადგილობრივი მოსახლეობა ზეპირი მეხსიერებით გადასცემდა ცოდნას თაობიდან თაობას.

ხმელიგორის მაღალ მთაზე დაბრძანებული ლაშარის ხატია, რომელიც ქვის გალავნით არის შემოსაზღვრული და იქ ხევისბრე-

ბის გარდა შესვლა არავის შეუძლია. ხატის გალავნის გარეთ აშენებულია ხატის სასანთლე, სადაც ასვენია წმინდა გიორგის ხატები და ჯვრები. აქ ხევისბერები მლოცველთ ამწყალოებენ, სანთლებს ანთებენ და საკლავსაც კლავენ. ხატის გალავანში მოთავსებულია თუნუქის გუმბათიანი ფიქალით ნაშენი საზარე ორი ზარით, რომელზეც არსებული წარწერა გვამცნობს, რომ ერთი ზარი 1628 წელს არის შეწირული ლაშარის ხატისადმი, ხოლო მეორე ზარი ხატისთვის ზურაბ არაგვის ერისთავის შვილიშვილს შეუწირავს.

ფშავში არსებობს თქმულება, რომლის თანახმადაც ზურაბ არაგვის ერისთავი რამდენჯერმე ეცადა ფშავის დაპყრობას, მაგრამ უშედეგოდ. ამიტომ მან ლაშარისჯვრის შემუსვრა გადაწყვიტა. თქმულების თანახმად, ხმელიგორაზე ოქროს ჯაჭვით ზეცაზე მიბმული ბერმუხა მდგარა, მასზე მუხის ანგელოზი ადიოდა და ჩამოდიოდა. ზურაბმა იცოდა მუხის ამ მფარველი ანგელოზის ძლიერება და გადაწყვიტა მუხის მოჭრა და ანგელოზის მოშორება, რათა შემდეგ ფშაველები ადვილად დაემარცხებინა. ზურაბის ლაშქარი მუხას შეესია და მის მოჭრას შეუდგა, მაგრამ ცულის ყოველ დარტყმაზე ატეხილი ნაფოტი მუხას ისევ ზედ ეკვროდა და ხე კიდევ უფრო ძლიერდებოდა. ბოლოს ერთ უკანაფშაველს, გვარად აფციაურს, ხატისთვის უღალატნია. მისულა ზურაბთან და უთქვამს, თუ მუხას კატის სისხლს წაუსვამთ, ანგელოზი მიატოვებსო. არაგვის ერისთავმა ამ ხერხით ხე კი მოჭრა, მაგრამ ფშავი მაინც ვერ დაიმორჩილა. ცოდვის მოსანანიებლად ერისთავმა ლაშარის ხატს ზარი შესწირა. საზარე შენობა ძველისძველია და თორმეტი თემის ნაშენია.

ლაშარობა დღეს ლაშარის ხატიდან გადადის მლოცველ-მოხატენი თამარლელს ხატში, რომელიც მოპირდაპირე მთაზე მდებარეობს. თამარლელისკენ მიმავალი ტყიანი ბილიკის გაყოლებაზე კვირიას ხატია მოთავსებული თავისი საზარეთი და საბერო-სალუდეთი. თამარის ხატი ფშავში ძლიერ სალოცავად ითვლება. მასზე განსაკუთრებით ქალები ლოცულობენ. თამარის ხატი წინათ მდიდარ სალოცავად ითვლებოდა. მას ჰქონდა თავისი მამულები და ზვრები, რომლის ცხვარ-საქონელს ხატის კაცები და ქალები უვლიდნენ. თამარის ხატობა იწყება პეტრე-პავლობის მარხვის დასრულებიდან პირველივე სამშაბათ დღეს. ლაშარიდან ჩამოსულ მლოცველს აქ ხდება ფშავის-ხევიდან მოსული მხვენარი და შუადღისას ხევისბერები იწყებენ საკლავ-საწირავის დამწყალოებას. ფშაველთა სალოცავებში ქალები არ შედიან, მათ არც წმინდა ე. წ. ხატის ტყეში შესვლის უფლება აქვთ. არსებობს გადმოცემა, რომლის თანახმად

ამ ადგილებში თამარი ყოფილა დაკრძალული. აქ ადრე ცხოვრობდა გაბილოურების გვარი, რომელიც გადასახლდა ხოშარაში და ადგილ-მამულები თამარ მეფის სახატედ გადააქცია [7.1]. თანამედროვე კვლევების საფუძველზე დგინდება, რომ წარსულში არსებულ წეს-ჩვეულებათა ჩატარების კრიტერიუმები არ სეცვლილა და იგი კვლავ მკაცრად განსაზღვრულია [39]

თამარელე და ლაშარის ჯვარი მნიშვნელოვანი რელიგიურ-საკულტო ცენტრებია საქართველოს მთის მოსახლეობისთვის.

ჩარგალი

წინაფშავში — მაღაროსკარის თემში მდებარეობს სოფელი ჩარგალი. სოფლის ცენტრში რიყისა და ნატეხი ქვისგან ნაგები ერთსართულიანი მოკრძალებული სახლი დგას. ამ სახლში 1861 წელს სოფლის მღვდლის — პავლე რაზიკაშვილის მრავალშვილიან ოჯახში დაიბადა ლუკა რაზიკაშვილი, რომელსაც პეტერბურგში სწავლისას მისმა თუშმა მეგობარმა, დიმიტრი ცისკარიშვილმა ვაჟა ფშაველა შეარქვა. ფშავ-ხევსურეთში „ვაჟა“ კარგ ბიჭს, ვაჟკაცს ნიშნავდა. ლუკა რვა წლამდე სოფელში იზრდებოდა.

ვაჟა სწავლობდა თელავის სასულიერო სასწავლებელში. 1877-1879 წლებში თბილისის ორკლასიან სამოქალაქო სასწავლებელში, შემდეგ კი გორის სამასწავლებლო (საოსტატო) სემინარიაში, რომელიც 1882 წელს დაამთავრა. ერთხანს სოფლის სკოლაში მასწავლებლობდა, 1883-84 წლებში პეტერბურგის უნივერსიტეტის იურიდიული ფაკულტეტის თავისუფალი მსმენელიც იყო, მაგრამ ხელმოკლეობის გამო მალე მიატოვა უნივერსიტეტი და სამშობლოში დაბრუნებული ჯერ შინამასწავლებლად, შემდეგ დიდი თონეთის სკოლის მასწავლებლად მუშაობდა.

1888 წლიდან პოეტი ჩარგალს დაუბრუნდა. ცხოვრობდა ჩვეულებრივი გლეხის ცხოვრებით — ხნავდა, თესავდა, უვლიდა საქონელს. ფშავის ზამთრის გრძელ ღამეებში წერდა ლექსებს, პოემებსა და მოთხრობებს. ილია ჭავჭავაძე დიდად აფასებდა მთიელ ახალგაზრდა მწერალს. როდესაც ვაჟა პეტერბურგიდან საქართველოში დაბრუნდა, ილიასთან მივიდნენ ძმები ყიფშიძეები და შესთავაზეს, ვაჟას ფული ვუშოვოთ და გერმანიაში, ბერლინის უნივერსიტეტში გავვზავნოთ სასწავლებლადო. ილიას შუბლშეჭმუხვნით უთქვამს: „ბატონებო, ვაჟა პეტერბურლიდამ ეგებ ბედმაც დააბრუნა, ახლა

გერმანიაში უპირებთ გაგზავნას? ძლიერ კარგი, მაგრამ იცით კი, რა გამოვა? თავი გაანებეთ, — გერმანიაში, იქნებ არაფერი გამოვიდეს, უკეთეს შემთხვევაში ფილოსოფიას დაენაფება, მაშინ ფანდურს მალლა, ჭერში შესდებს. ვაითუ, ვერც ფილოსოფოსად ივარგოს, ფანდურიც სამუდამოდ დაემსხვრას. მაგას ჰონორარი დაუნიშნეთ, ისევ მთაში ნავიდეს და სწეროს — თავისებური ფანდურის ჟღერით დაგვატკბოს“. ვაჟა-ფშაველა თავის ნაწარმოებებს ძირითადად „ივერიას“ აწვდიდა. იბეჭდებოდა „დროებაში“, „ჯეჯილში“, „კვალში“, „მწყემსში“. ილია ჭავჭავაძემ „ივერიაში“ სამუშაოდაც მიიწვია, მაგრამ იქ მხოლოდ სამი დღე იმუშავა. მეოთხე დღეს გადაწყდა, ვაჟასთვის თვეში ხუთი თუმანი დაენიშნათ ხელფასად, მას კი ყოველ თვეში რაიმე ნაწარმოები უნდა ჩამოეტანა. ვაჟა-ფშაველა გარდაიცვალა 1915 წლის 27 ივლისს თბილისში და დაკრძალულია მთაწმინდის პანთეონში.

ვაჟა-ფშაველას სახლ-მუზეუმი 1961 წელს გაიხსნა მისი დაბადების 125 წლის იუბილესთან დაკავშირებით. ყოველ წელს, 29 ივლისს, ჩარგალში ვაჟა-ფშაველას სახელობის სახალხო დღესასწაული — „ვაჟაობა“ იმართება. პირველი ვაჟაობა ლაფანყურში გაიმართა; იდეა სოფლის მკვიდრს — ზამბილ ციგროშვილს გაუჩნდა. „ვაჟაობისთვის“ დაიხატა ვაჟა-ფშაველას პორტრეტი, რომელიც დღესაც დღესასწაულის ერთ-ერთ სიმბოლოდ ითვლება. „ვაჟაობის“ დღესასწაულზე ტრადიციულად სპორტული და კულტურული ღონისძიებები ტარდება. იმართება ხალხური რენვის ნიმუშების გამოფენა-გაყიდვა. წარმოდგენილია ტრადიციული ფშაური სამზარეულო — დამბალხაჭოთი და ხინკლით. ჩარგლიდან არაგვის მარჯვენა ნაპირის გაყოლებაზე საკრებულოს ცენტრთან მაღაროსკარი მდებარეობს. აქაც, როგორც მთელ მთაში, მრავალი კულტურული ძეგლია. მაღალი მთის თხემზე ნასოფლარ კარტანასთან X-XI საუკუნეების ნახევრად დანგრეული დარბაზული ეკლესიაა. მას ამკობს შირიმით განწყობილი კანკელის საფუძველი. აქვეა შუასაუკუნეების სწორკუთხა დაზიანებული კოშკი. მაღაროსკარში XIX საუკუნის ხარანაულთა წმინდა გიორგის „თავისუფალი ჯვრის“ ტიპის გუმბათიანი ეკლესიაა. იგი აღდგენილი და რესტავრირებულია.

თვალივი

ფშავის არაგვის მარცხენა მხარეს, გორამალალას მთაზე, მდებარეობს თვალივის ხუროთმოძღვრული კომპლექსი. ადგილობრივი მოსახლეობა თვლის, რომ თვალივი კომპლექსს იმიტომ დაარქვეს, რომ იგი თვალივით გადაჰყურებს მთელ ხეობას და აკონტროლებს შემოსულ მტერ-მოყვარესო.

სამონასტრო კომპლექსში შედის წმინდა გიორგის ეკლესია, კოშკი, მცირე ეკლესია, საცხოვრებელი ნაგებობა და გალავანი. წმინდა გიორგის ეკლესია ხარჭაშნელ ეპისკოპოსთა მთავარი ტაძარი ყოფილა და ისტორიულ საბუთებში XIII საუკუნიდან მოიხსენიება. ხარჭაშნელთა ეპარქია მოიცავდა ერწო-თიანეთს, ფშავ-ხევსურეთსა და თუშეთს. 1265 წლის შემდეგ, როდესაც მონღოლებმა მოაოხრეს კახეთი და მთელი ივრისპირეთი, სწორედ ეს მონასტერი იქცა საეპისკოპოსო საკათედრო ტაძარად. ვარაუდობენ, რომ მისი პირველი ეპისკოპოსი იყო ღრმად მოხუცებული ლაშა-გიორგის პირადი მოძღვარი, რომელმაც თავის აღზრდილს ჯვარი ველისციხელ ქალთან თვალივში წმინდა გიორგის ეკლესიაში დასწერა. ეკლესია გალავნით შემოზღუდულია და VIII-IX საუკუნეებს განეკუთვნება. XIV საუკუნეში ტაძარი გადააკეთეს და მას სამრეკლო მიუშენეს.

ტაძრის ინტერიერში საკურთხეველი დარბაზისგან გამიჯნულია კანკელით, რომლის თავზე შემორჩენილია მოხატულობის ნაწილი — ვედრების კომპოზიციითა და მოციქულთა, ან წმინდანთა გამოსახულებებით. სულ კანკელზე თხუთმეტი გამოსახულებაა, რომელიც დაზიანებულია და კარგად არ ჩანს. საინტერესოა, წარმოადგენს თუ არა ეს თხუთმეტი გამოსახულება ფშაველთა თორმეტი თემის თხუთმეტი სალოცავს? ამისი დადგენა ვერ ხერხდება ფრესკების ძლიერი დაზიანების გამო. ტაძრის შესასვლელში, მოზრდილ ფილაზე ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტებია შემორჩენილი. ხალხური გადმოცემით, კრწანისის ბრძოლის შემდეგ ერეკლე II ამ ეკლესიაში ამოშულა, ულოცია და მერე აქედან გადასულა კახეთში. გალავანშემოვლებულ კომპლექსში გალავანზე მიდგმული მცირე ზომის ძლიერ დაზიანებული დარბაზული ეკლესიის ნანგრევებია. ასევე ძლიერ დაზიანებულია ოთხსართულიანი კოშკი, რომელსაც ფართო თაღოვანი შესასვლელი აქვს. კოშკის მეოთხე სართული მონგრეული, ხოლო დარჩენილი შენობა შუაზეა გახსნილი თაღოვან შესასვლელამდე. ეკლესიის სამრეკლოზე ასასვლელი კიბეები კი დაუზიანებელია. კომპლექსი ქართული კულტურის მნიშვნელოვანი

ძველია და მას აღდგენა ესაჭიროება. გალავნის ჩრდილოეთ კედელთან მთლიანად დანგრეული საცხოვრებელი ნაგებობაა, რომლის მხოლოდ გვერდის კონტურია შემორჩენილი.

თვალის მცხოვრებლები ძველად დადიოდნენ ხმალას სალოცავში, რომელიც სოფლიდან სამი კილომეტრის დაშორებით მდებარეობს. გვიანი შუასაუკუნეების კომპლექსი თითქმის დანგრეულია. ადგილობრივი მოსახლეობა ამ ადგილს ზენა მხარს უწოდებს. მათივე თქმით ძველად სალოცავში ქვევრებიც იყო, ღვინო კი კახეთიდან მოჰქონდათ ფშავლებს [39].

თვალის კულტურის ძეგლები დაზიანებულია, შესასწავლია და საჭიროებს არქეოლოგიურ კვლევებს.

შატილი და მუცო

ხევსურეთი დამოუკიდებელ მხარედ ისტორიულ საბუთებში XV საუკუნიდან მოიხსენიება. ხევსურები ემორჩილებოდნენ მხოლოდ სამეფო ხელისუფლებას და ძირითადი ვალდებულება სამხედრო ბეგარა იყო. ხევსურებს სოციალური სტრუქტურაც ერთგვაროვანი ჰქონდათ, არ ცნობდნენ ოფიციალურ სამართალს და ყველა საკითხს ჩვეულებითი სამართლით წყვეტდნენ. ხევსურები ეგზოგამიური მენატლიტეტიტ გამოირჩეოდნენ და ბევრი გვარი არ ჰქონდათ. მათ სინკრეტული ხასიათის სარწმუნოებაში შერწყმული იყო წინაქრისტიანული და ქრისტიანული ელემენტები.

ხევსურთა ძირითადი სალოცავი გუდანის ჯვარია, რომელიც წმინდა გიორგის სახელზეა აგებული. ძლიერ სალოცავად ითვლება ასევე წმინდა გიორგის სახელობის ხახმატის ჯვარიც, რომელიც ქალების მფარველადაა მიჩნეული. მას ქალები შვილიანობას შესთხოვდნენ. ხახმატის ჯვარი საქონლის მფარველ ღვთაებადაც ითვლებოდა, ამიტომ ხატში ბატკანს ან ციკანს კლავდნენ.

ზემოჩამოთვლილ სალოცავთა გარდა ხევსურებს კიდევ ბევრი სალოცავი აქვთ: ანატორისჯვარი, ფუძისანგელოზის, ადგილისდედის. ამ ხატ-ანგელოზებს ყველას თავიანთი საბრძანისი ჰქონდათ, რომელსაც დღესაც დიდ თავყანს სცემენ ხევსურები [17.2].

ხევსურეთს კავკასიონის მთავარი ქედი ორ ნაწილად ყოფს: რაგვისა და მისი შენაკადების ხეობებში პირაქეთა ხევსურეთია, სადაც გადადის არხოტ-როშკის გადასასვლელი გზა. როშკასთან ახლოს სოფელი კორშაა, სადაც 2015 წელს დაფუძნდა „არაბულების ხელო-

ვნების სახლი-არტჰაუსი“, რომლის მიზანს წარმოადგენს ხევისურეთის არამატერიალური კულტურის ძეგლების გადარჩენა და პოპულარიზაცია. „არაბულების არტჰაუსი“ აწარმოებს თანამედროვე ტანისამოსს ტრადიციული ორნამენტებით, ასევე, ნაქარგ-ნაქსოვ სუვენირებს, ხისა და მინის ნივთებსა და სამკაულებს. 2016 წელს ზაფხულში აქ გაიხსნა ტრადიციული რენვის საზაფხულო სკოლა, სადაც ადგილობრივი ბავშვები და ხევისურეთში ჩამოსული ქართველი და უცხოელი სტუმრები სწავლობენ ქარგვას, ქსოვას, ხეზე ჭრას, მინანქარს.

ასსა-არლუნის სათავეებთან პირიქითა ხევისურეთია, სადაც შატილები და არხოტელები მოსახლეობენ. პირიქითა ხევისურეთი ისტორიულად სასაზღვრე ზოლი იყო და ამიტომ დამცავ ზღუდეს აქ არსებული ციხე-სიმაგრეები წარმოადგენდნენ. ჩრდილოეთით მოსახლე ჩეჩნებთან მტრული დამოკიდებულების, რთული გეოგრაფიული და კლიმატური (გარე სამყაროსთან თვეობით მონყვეტა მთების ჩაკეტვის გამო) პირობების შესაბამისად ხევისურეთში ჩამოყალიბდა დასახლებათა ტერასული განლაგება. უნდა აღინიშნოს, რომ კონსტრუქციით პირიქითა და პირაქეთა ხევისურეთის საცხოვრებელი ნაგებობანი განსხვავებულია. პირაქეთა ხევისურეთისთვის დამახასიათებელია ქორედი ანუ კალოიანი (ბანიანი) სახლი. ასეთი ტიპის სახლი სამსართულიანია (სამთვლიანი) და აერთიანებს ეზოს, სენეს (რძის პროდუქტების შენახვა-დამზადების ადგილი), კალოს (პურის სალენი ადგილი ზამთრობით), ჭერხოს (მამაკაცთა სადგომი). პირიქითა ხევისურეთში გვხვდება კალოიანი სახლებიც და ციხე-კოშკებიც რომლებიც ჰორიზონტალურ და გვირგვინისებური სახურავითაა გადახურული.

პირიქითა ხევისურეთის ციხე-სოფლის უნიკალურ ტიპს წარმოადგენს შატილისწყლისა და არლუნის შესართავთან მდებარე სოფელი შატილი, რომელსაც მცირე ტერიტორია უკავია და მიუვალი კლდის კეხზე მდებარეობს. შატილი ძველად სასაზღვრო პუნქტის როლს ასრულებდა და იცავდა საქართველოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ კარს. სოფელს ძველად ტერასულად განლაგებული ოთხი უბანი გააჩნდა: ქავჩი, შუა და ზემო სოფელი, ზეუბანი. ერთი შენობის ბანი ზემოთ მდგომი სახლის ეზოა და სახლებს შორის დარჩენილი ვიწრო ბილიკებითა და ტერასებით მთელი სოფლის შემოვლა შეიძლება. სოფლის ასეთი განლაგება თავდაცვითი საჭიროებით იყო განპირობებული. ციხე-სახლები და კალოიანი (ბანიანი) სახლები ნაშენია ფიქალით, ნატეხი და რიყის ქვით. ხევისურები

მამა-პაპისეულ სახლებს ქვიტკირს უწოდებენ. სვეტიცივით აზიდული ქვიტკირის სახლები ერთი შეხედვით მნახველზე მთლიანი ციხის შთაბეჭდილებას ახდენს. სოფელს შესასვლელი სამხრეთიდან ჰქონდა. სახლში პირველი სართული გომური იყო, მეორე — საცხვარე (საქონლის სადგომი), მესამე და მეოთხე სართულები საცხოვრებელი და მეხუთე — თავდაცვითი დანიშნულების მქონე. სართულებს შორის დაკავშირება ხდებოდა ქერში გაჭრილი ხვრელებით. საცხოვრებელ ოთახში მოწყობილი იყო კერა, რომელზეც საქვაბეჯაჭვი იყო ჩამოკიდებული. აქ იდგა ოჯახის უფროსის სკამი, სავარძელი და სხვა საყოფაცხოვრებო ნივთები. მეხუთე სართულს ზაფხულობით დასაძინებლადაც იყენებდნენ. გადახურვა ბანიანი იყო და ყოველ მხარეს თითო ან ორი ჩარდახი ჰქონდა. გიორგი ჩიტაია თვლის, რომ შატილი საქართველოს ხელისუფლების მიერ დაარსებული ციხე-სოფელი უნდა იყოს, სადაც ჩაასახლეს ჭინჭარაულები, იმ დროს, როცა ქვეყანას ჰყავდა ძლიერი ხელისუფლება და აფართოებდა ტერიტორიებს კავკასიის ქედის გადაღმა. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოს მთაში არსებული ციხე-კოშკები, ხშირ შემთხვევაში, არ იყო სახელმწიფოს მიერ აშენებული და მათ ადგილობრივები თავიანთი სახსრებით აშენებდნენ [15.6]. შატილში შემორჩენილია სოფლის საფიხვნო, რომელიც წარმოადგენდა სახალხო კრების მსგავს ადგილს, სადაც საჭირობოროტო საკითხების გადაწყვეტა ხდებოდა. შატილში მოსახლეობის შემცირება რუსეთის მიერ ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმების შემდეგ დაიწყო. მთის ხალხი ვერ ურიგდებოდა რუსების ბატონობას. 1804, 1812 წლების რუსეთის ხელისუფლების წინააღმდეგ მიმართული აჯანყებები მთიელების შეუპოვარი ბრძოლის მნიშვნელოვანი გამოვლინებაა. შატილში შამილის თავდასხმაც მომხდარა. გადმოცემის თანახმად, „შამილს შემოუთვლია: არას გერჩით, გზად გაგვატარეთ და თავისუფლებას გიბოძებთო. ქვეყნის ერთგულ შატილელებს შამილისთვის შეუთვლიათ უარი. განრისხებული კავკასიელი მეზობლი დიდი ჯარით შემოსევია შატილს, მაგრამ სოფელი მედგრად დამდგარა და ვერ აუღია“ [33.3]. საქართველოს მთას მსახვრალი ხელი კომუნისტებმაც დაატყვეს და დარჩენილი მოსახლეობა ბარში გადაასახლეს. მთის კანონის ამოქმედებამ და ქვეყანაში ტურიზმის განვითარებამ ხელი შეუწყო მოსახლეობის მამა-პაპისეულ ადგილებში დაბრუნებას. შატილს სიცოცხლე დაუბრუნდა. გაიხსნა საოჯახო ტიპის სასტუმროები. მნახველები შატილს ზამთარ-ზაფხულ სტუმრობენ.

შატილიდან თორმეტ კილომეტრში, არდოტის ხეობის შუა წელზე, მაღალი კდეების თავზე, წამომართულია სოფელი მუცო, რომელიც უძველესი დროიდან წარმოადგენდა ერთ მთლიან სათავდაცვო სისტემას ჩრდილოეთიდან საქართველოსკენ მომავალ გზაზე. ციხე-სოფელი სამ ტერასაზე განლაგებული, ნაშენია ფიქალითა და დულაბით. მიუხედავად იმისა, რომ მუცოელები განთქმული მეომრები და მონადირეები იყვნენ, სოფელი 1769 წელს მაინც გადაუწვამს მტერს, ხოლო 1840 წელს შამილის რაზმების შემოსევების შედეგად მუცოში ცხოვრების კვალი ნაიშალა და აღარ განახლებულა. სოფლის ჩრდილოეთით დგას შვიდი მეტრის სიმაღლის თორღვის კოშკი, რომელიც შუა საუკუნეებს განეკუთვნება. კოშკის პიველი სართული სამალავისთვის იყო განკუთვნილი, მეორე და მესამე — საცხოვრებლად, ხოლო მეოთხე — სათავდაცვო იყო. სოფლის შუა ტერასაზე ჩოლოყაანთ კოშკია, ხოლო ქვედა ტერასაზე ბორჩაშვილების ციხე სახლი დგას, ნაგები გვიან შუასაუკუნეებში ნატეხი ქვით. მესამე ტერასაზე ბროლისკალოს წმინდა გიორგის სახატეა. იგი შუა საუკუნეების ძეგლია და შედგება დარბაზისა და საჯარესაგან (მეთემეთა შესაკრებელი ადგილი). სოფლის მკვიდრნი მთავარანგელოზის ბროლისკალოს ხატზეც ღოცულობდნენ და ხატისთვის მოძღვნილ საგანძურს იცავდნენ [30.3]. გადმოცემით, მხოლოდ ორმა კაცმა იცოდა საიდუმლო საგანძურის ადგილსამყოფელი. საგანძური და დროშა მხოლოდ ხევსურთა უდიდეს დღესასწაულზე — „ათენგეობაზე“ გამოჰქონდათ. ჩამოატარებდნენ მედროშენი ზანზალაკებიან დროშას, მუხლს მოიყრიდნენ მის წინაშე ხატის ყმები, გამორჩეულ საკარგყმოს ლუდით სავსე „ხატის თასებს“ ჩამოურიგებდნენ და იმათ მოსაგონარს სვამდნენ, ვინც სამშობლოსათვის დასდო თავი. მერე დაწყებულა ჟამიანობა (შავი ჭირის ეპიდემია) და საიდუმლოს გასანდობად ღირსეული ახალგაზრდის ძიებაში საგანძურისა და დროშის სამალავების მცოდნეებმა საიდუმლო საფლავში თან წაიღეს. ასე დარჩა ლეგენდად მუცოს მიუვალ კლდეებში დამალული განძი და დროშა. მუცოელებს სჯერათ, რომ განძს ვერავინ იპოვის, ვიდრე მუცოს მფარველი ხატი თავად არ ამოარჩევს ღირსეულს და ძილში არ უჩვენებს მის ადგილსამყოფელს.

ლეგენდის თანახმად საგანძური დღესაც მუცოს ახლოს, მაღალ მთებშია დაცული.

სოფლის განაპირას გვერდზე გადახრილი და კუთხეჩამონგრეული შეთეკაურთ (ჩოლოხათ) ციხეა, რომელსაც ერთი ლეგენდა უკავშირდება: სოფლის მკვიდრი შეთეკაურები ხუთი ძმანი

ყოფილან, ერთ-ერთი ძმა კოჭლი ყოფილა და ამიტომ მას ჩოლოხას ეძახდნენ. ძმებმა ციხე რომ ააგეს, მრუდე გამოუვიდათ, ჩოლოხას დააბრალებს და სახლიდან გააგდეს. ჩოლოხა ახმეტაში გადასულა და იქ ერთ მემამულესთან მსახურობდა პატიოსნად. კარგი სიტყვა-პასუხისა და საქმიანობის გამო მემამულემ ჩოლოხას მიწის ნაკვეთი აჩუქა. აქედან წარმოდგება სავარაუდოდ ჩოლოხაშვილების-ჩოლოყაშვილების გვარი.

პირიქითა ხევსურეთის ციხე-ანსაბლები ქართული კულტურული მემკვიდრეობის მნიშვნელოვანი ძეგლებია. საქართველოს ყველაზე სავალალო მდგომარეობაში მყოფ ისტორიულ ძეგლთა სიაში შემავალ მუცოს 2014 წლიდან რეაბილიტაცია ჩაუტარდა მშენებლობის ძველი მეთოდის გამოყენებით, რათა შენარჩუნებულიყო მისი ისტორიული იერსახე. მუცოში მუზეუმ-ნაკრძალია მონყობილი. მუცოს რეაბილიტაციის პროექტმა, კულტურული და ბუნებრივი მემკვიდრეობის სფეროში ევროპის უმაღლესი პრიზი — ევროპა ნოსტრას 2019 წლის ჯილდო მოიპოვა.

მდინარე თერგი და თრუსოს ხეობა

თრუსოს ხეობა^[3] და მდინარე თერგის ბუნებრივი გარემო გამოჩეულია იშვიათი ეგზოტიკურობით. ბუნებრივი მრავალფეროვნება, მინერალური წყლების სიმრავლე, მრავალი ეკლესია, სხვადასხვა ფორმისა და ტიპის ცას აზიდული კოშკები ხეობას განსაკუთრებულ ელფერს სძენს. ხეობაში კოშკები ისეა განლაგებული რომ ერთი ციხიდან მეორე ციხის დანახვა შესაძლებელი ყოფილიყო სასიგნალო გადაცემისთვის. ყველა კოშკის დათარიღება რთულია, მაგრამ დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ეს საბრძოლო კოშკები სასროლი იარაღის გავრცელებამდე ბევრად ადრეა აგებული. თრუსოს ხეობა საქართველოს ჩრდილოეთ საზღვართან მდებარეობს. ის გარშემორტყმულია თოვლიანი ქიუხებით. მოიპოვება მინერალური

3. თრუსო შიდა ქართლის მთანეთის იტორიულ-გეოგრაფიული მხარეა, რომელიც მოიცავდა ტერიტორიას მდინარე თერგის სათავიდან ყაშარა/კასარამდე. შედიოდა არაგვის საერისთავოში. თრუსოლები გერგეთის სამების ყმებად იწერებოდნენ. სულხან-საბას განმარტებით „დრუსო არს ზღუდე ქვის კოშკიანი, დიდ და კეთილად ნაშენი“. XVIII ს.-ში თრუსოში მიგრირდნენ ოსები და ხეობას „კული კომ“ დაარქვეს. ოსი მეცნიერები ცდილობენ დაამტკიცონ, რომ თრუსოს ხეობა ოსების კუთვნილებაა, თუმცა არცერთ ისტორიულ დოკუმენტში და ტოპონიმში ასეთი გეოგრაფიული ერთეული არ ფიქსირდება.

მჭავე წყლები. თრუსოს ხეობა დღეს მოიცავს მდინარე თერგის ხეობას კავკასიონის ჩრდილოეთ კალთაზე. მთავარ წყალგამყოფ ქედსა და ხობის ქედს შორის, უღელტეხილ თრუსოდან — სოფელ კობამდე, სოფლების განლაგება ძირითადად ხეობის მარცხენა მხარესაა. ხეობის სოფლები — მნა, ნოგყაუ, ოქროყანა, ქეთრისი, აბანო, ზაქათგორი, დესი, სუატისი, კარატყაუ, ბურმასიგი, ცოცოლთა, გიმარა, ტეფი, რესი მოსახლეობისგან ძირითადად დაცლილია. ისტორიულად თრუსოს ხეობა მოიცავდა ტერიტორიას მდინარე თერგის სათავედან კასრი კარამდე და რამდენიმე სოფელს აერთიანებდა (რესი, ტეფი, გუსალთა, ჯიმარა, ბურმასიგი, ზაქათგორი, აბანო, ქეთრისი, დესი, ყარათყაყ, დესი, სუათისუ, ნონოლთა). ამ სოფლების შესახებ ცნობები დაცულია რუსეთის მიერ XIX ს.-ში შედგენილ სამხედრო რუკაზე. თრუსოს ხეობაში XVII ს.-დან ინტენსიურად დაიწყო ოსი მოსახლეობის ჩამოსახლება და საუკუნეების განმავლობაში ისინი ადგილობრივ ქართველ მოსახლეობასთან ერთად მშვიდობიანად ცხოვრობდნენ. ამჟამად ხეობა თითქმის მთლიანად დაცლილია მოსახლეობისგან; სოფელ ოქროყანაში ერთადერთი ოსი ქალბატონი ცხოვრობს და რამდენიმე ოჯახია ჩამოსახლებული სოფელ გარბანიდან. ხეობის სოფლებში მრავლადაა შემორჩენილი ტაძრები, საჯვარ-ხატე ნაგებობანი, ციხე-კოშკები.

თრუსოს ხეობის ერთ-ერთი ლამაზი სოფელია ქეთრისი, რომელიც ზღვის დონიდან 2010 მეტრზე მდებარეობს, სოფლის სახელი მომდინარეობს სიტყვა „კეთრიდან“. აქ, სავარაუდოდ, ძველად კეთროვანთა შესაკრები ადგილი ყოფილა. კეთროვანები სოფელ აბანოში არსებული თერმული წყლებით იკურნებოდნენ. ქეთრისის მთაზე აღმართულია, თორმეტი მოციქულის სახელობის მამათა მონასტერი. მონასტრის ტერიტორიაზე აღდგენილი იქნა ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის მიძინების სახელობის ტაძარი. 2014 წელს აბანოს დედათა მონასტიდან აქ გადმოსვენებული იქნა უხრწნელი სხეული მღვდელ იოსებისა და დაკრძალეს ტაძრის ეზოში. ქეთრისში ექვსართულიანი კოშკია (13მ), რომელიც ფიქლითაა ნაგები. კოშკს შესასვლელი სამხრეთიდან აქვს. კოშკს სართულებს შორის გადახურვა ჩაქცეული აქვს.

ქეთრისთან ახლოს მდებარეობს სოფელი აბანო, რომელსაც სახელი აქ არსებული თერმული წყლებიდან გამომდინარე დაერქვა. აბანო ერთ-ერთი უძველესი დასახლებაა. სოფელზე გადიოდა საქართველოსა და ჩრდილო კავკასიასთან დამაკავშირებელი გზის ერთ-ერთი განშტოება. აბანო ისტორიულად ხევს ეკუთვნოდა და

ქსნის საერისთაოში XIV ს.-დან, ხოლო XVI-XVIII ს.-ში კი არაგვის საერისთაოში შედიოდა. სტრატეგიული მნიშვნელობიდან გამომდინარე, აბანოს თავისი თავდაცვითი სამი კოშკი ჰქონდა (ისინი დაზიანებულია), აქვე შემორჩენილია სოფლის მთავარი სალოცავი, დარბაზული ეკლესია, ღვთისმშობლის მიძინების სახელობის დედათა მონასტერი, რომელიც 1820 წელს აკურთხეს წმინდა გიორგის სახელზე [33.1]. მოგვიანებით ტაძარი განაახლა კავკასიაში ქრისტიანობის აღმდგენმა საზოგადოებამ, რასაც გვამცნობს ტაძრის შესასვლელის თაღზე არსებული წარწერა, რომლის თანახმად 1889 წელს ტაძარზე მიწერილი იქნა სოფელ კარტსოფლის მთავარანგელოზის სახელობის ტაძარი. ტაძარს ქონდა საკუთარი ბიბლიოთეკაც, რომელიც შედგებოდა 182 წიგნიდან და ფონში ქართულ და რუსულენოვანი წიგნები იყო ძირითადად. 1909 წლიდან აქ არსებობდა სამრევლო სკოლა. მოგვიანებით ტაძარი დანგრეული იქნა. ადგილობრივთა ცნობით, ტაძარი რუსებმა ააფეთქეს. სრულიად საქართველოს კათალიკოს პატრიარქის ილია II ლოცვა-კურთხევით ტაძარი აღდგა ღვთისმშობლის მიძინების სახელზე და დაარსდა დედათა მონასტერი. 2014 წელს ტაძრის ეზოში აღმოჩნდა მღვდელ იოსების საფლავი. სხეული უხრწნელი იყო და შემოსილი გახლდათ საბერო მანტიითა და და ხელთ ეპყრა საბერო ჯვარი. სახეზე ჰქონდა ორი ნაიარევი — ერთი ხიშტით მიყენებული, მეორე — ტყვიით. გადმოცემის თანახმად, აქ მოღვაწე ბერები უამრავ სასწაულს აღასრულებდნენ.

აღსანიშნავია თრუსოს ხეობის სოფლებიდან ზაქაგორის ციხესიმაგრეთა შემორჩენილი ნანგრევები, რომელიც რელიეფთან-საოცრადაა შეწყმული. აღნიშნული სოფელი ხეობის ერთ-ერთი უძველესი დასახლება იყო და მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა თრუსოს ხეობის სათავდაცვო სისტემაში. სოფელი ზაქაგორი სამეფო ხელისუფლების კუთვნილება იყო. აქ არსებული ნაგებობანი XIII-XIV ს.-ს განეკუთვნება. საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დაშლის შემდეგ ქართლში გაძლიერებულმა სათავადო სისტემამ ხევის ტერიტორიის სოფლები დაპირისპირების ობიექტი გახადა ქსნისა და არაგვის ერისთავებს შორის. სოფელი მწე ხეობის სამოურავოში შედიოდა და ძირითადი მოსახლეობა ქართული იყო, თუმცა XIX ს.-დან აქ მოჭარბება დაიწყო ოსმა მოსახლეობამ, მაგრამ ვერ დაფუძნდნენ, აიყარნენ XX ს.-ს 40-იან წლებში და სოფელი ნასოფლარად იქცა. ზაქაგორი შედგება კოშკებიან, ერთი კოშკური სახლებისა და ნატეხი ქვით ნაგები ორსართულიანი სახლებისგან. გაუკაცრიე-

ლებული ნასოფლარის ისტორიული ძეგლები აღდგენას ელოდება. მიუხედავად იმისა, რომ ხეობაში არსებული სოფლები დაცარიელებულია, სამონასტრო ცხოვრების გამოცოცხლებამ თრუსოს ხეობას

ზაქაგორი

ახალი სიცოცხლე შემატა. აღსანიშნავია, რომ ხეობა მნიშვნელოვან ტურისტულ ადგილს წარმოადგენს. საოცარი რელიეფი, ტრავენტინები, უძირო ტბა, ჰიდროკარბონატული მინერალური წყლები, ისტორიული ძეგლები მნახველს აღაფრთოვანებს.

თრუსოს ხეობაში სათემო სალოცავებიც მრავლადაა შემორჩენილი და ისინიც, მსგავსად კოშკებისა და ქრისტიანული ტაძრებისა, მთის წვერზეა აგებული ძნელად მისადგომ ადგილას. სალოცავისაკენ მიმავალ რთულსა და დამღლელ გზაზე არსებულ ნიშებთან მორწმუნეები დროდადრო ისვენებდნენ და ლოცულობდნენ. ისინი, ვინც სხვადასხვა მიზეზის გამო ვერ ადიოდნენ მთის წვერზე, დღესასწაულს მთავარ სალოცავში არსებულ ნიშთან აღნიშნავდნენ. მთაში ნიშების დაარსება მრავალ თქმულებებსათან არის დაკავშირებული.

სიონი, ფანშეტი, სნო

თერგის მარჯვენა ნაპირას მდებარეობს სოფელი სიონი, რომელიც ხევის ერთ-ერთი უძველესი დასახლებაა. სტრატეგიული მნიშვნელობის გამო ხევს სამხედრო-ადმინისტრაციული მოხელე განაგებდა და მას ერქვა „სიონის ერისთავი“, რომელიც საქართველოს სამეფო კარს ექვემდებარებოდა. სამეფო ხელისუფლების დასუსტებისა და ხევზე არაგვის ერისთავთა უფლებების გავრცელების შემდეგ სიონის ერისთავებს არ დაუკარგავთ თავიანთი სახელი. არაგვის საერისთაოს გაუქმების მერე სიონი უშუალოდ მეფისნულებს დაექვემდებარა. სოფლის ჩრდილო-დასავლეთით მაღალ კლდეზე აღმართული სიონის ციხეა, რომელმაც არაერთხელ შეასრულა დიდი როლი მტრის წინააღმდეგ შეუდრეკელ ბრძოლაში. 1804 წლის მთიულეთის აჯანყების მონაწილენი სიონის ციხეში გამაგრდნენ. დიდი ბრძოლის შემდეგ რუსის ჯარმა ციხე აიღო. სიონის კოშკი ხუთსართულიანია და პირველი სართული ძალიან მაღლიდან იწყება. ოთხ სართულს ქვის გადახურვა ჰქონდა, მეხუთე კი ბანი იყო, კოშკს მცირე ზომის სარკმლები აქვს. მაღალ პლატოზე მდგარი სიონის კოშკი საუკუნეების განმავლობაში დარაჯობდა გასასვლელ გზას. კოშკთან ახლოს სამნავიანი ბაზილიკაა გალავნით, რომლის აღმშენებლობა მეფე თამარის სახელს უკავშირდება. ტაძარი ღვთისმშობლის მიძინების სახელობისაა. ტაძარში უამრავი სინმინდე იყო დაცული, მათ შორის ღვთაების ჯვარი და პატარა ძველი გატეხილი ზარი, საბჭოთა მმართველობის პერიოდში თითქმის ყველა სინმინდე დაიკარგა. ტაძრის ერთ-ერთი სინმინდეა ე. წ. თამარის ჯვარი, რომელიც 1693 წელს არაგვის ერისთავს ბაადურსა და მის მეუღლეს — ქაიხოსრო ციციშვილის ქალიშვილს — თამარს ტაძრისთვის შეუწირავს. სოფელი სიონი თავად წარმოადგენს ისტორიულ ძეგლს თავისი აკლდამებით, სალოცავებით, გამოქვაბულებით (ზემოგორის ქოხნი), ციხე-კოშკებით.

სოფელი ფანშეტი მდინარე თერგის მარცხენა სანაპიროზე მდებარეობს; იმ ადგილას, სადაც თერგს სნოს წყალი ერთვის, აგებულია საყარულო კოშკები, რომელსაც მდინარის სანაპიროს დაცვის ფუნქცია ჰქონდა. ფანშეტში ორი კოშკია — ერთი მაღალ მთაზე და მეორე ქვემოთ, სოფლის ტერიტორიაზე. მთაზე მდგარი კოშკი გამოირჩევა მაღალმხატვრული ღირებულებით. სოფელი ორი საგვარეულოს — ჩონიაშვილებისა და სამქანაშვილების კოშკის გარშემო იყო დასახლებული. ჩონიაშვილების ციხე-სახლი XVII

საუკუნისაა, ორსართულიანი სახლი ციხეზე მოგვიანებითაა მიშენებული. კოშკი ოთხსართულიანია და სადარაჯოდან კონტროლდებოდა ხეობაში გამავალი გზა. ფანშეტში შემორჩენილია კულტურის მრავალი ძეგლი, ძირითადად საცხოვრებელი „სახიზრები“, რომელიც მეზობელი სოფლებიდან ავბედობის დროს გადმოსული მოსახლეობისთვის თავშესაფარს წარმოადგენდა. აქვეა ე. წ. „ცოდვილთ ქოხები“, სადაც ბეთლემის სავანის ბერები იზამთრებდნენ ხოლმე. კომპლექსი ბაზალტის ქანიან კლდეშია გამოკვეთილი და სამ-იარუსიანია. ფაშენტის მოსახლეობა კავთის წმინდა გიორგის დღესასწაულობდნენ, სალოცავი მაღალ მთაზე მდებარეობს სოფლის სამხრეთ-დასავლეთით, დღესასწაულს ლომისობის მეორე კვირის ბოლოს აღნიშნავენ. [33.2]

სტეფანწმინდიდან რვა კილომეტრის დაშორებით, მდინარე სნოსწყლის ხეობაში მდებარეობს სოფელი სნო. სნოს, იმავე აჩხოტის ხეობით საცალფეხო ბილიკი გადადის ხევსურეთში. სოფელი სნო წარმოდგენილია ქართული კულტურული მემკვიდრეობის მრავალი ძეგლით, ესენია: დარყის წმინდა გიორგის ეკლესია, რომელიც მთის წვერზე დგას. ეკლესიას აქვს ზურგიანი კოშკი, რომელიც ძლიერ დაზიანებულია და შემორჩენილია მხოლოდ ოთხი მეტრის სიმაღლის ყრუ კედლები, კვირეღვთისშვილების ნიში და ნადარბაზევის ეკლესია. სოფლის განაპირას კი მდებარეობს ლუდუშაურთა ციხე, რომელიც XVI-XVII საუკუნეების მიჯნაზე ხევის მოურავის — შიოლა ლუდუშაურის დაკვეთითაა აგებული. მას ქართულ ციხე-სიმაგრეთა შორის განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს. ვახუშტის თქმით „ციხე ლუდუშაურისა მცირე, არამედ ფრიად მაგარი. ამ ხევიდამ გარდავალს გზა გუდამაყარს“ [6.14]. ლუდუშაურებმა XVII საუკუნის პირველ მეოთხედში არაგვის ერისთავების წყალობა დაიმსახურეს და პრივილეგირებულ მდგომარეობასაც მიაღწიეს. XVIII საუკუნეში სნოს ციხეც არაგვის ერისთავთა კუთვნილებას წარმოადგენდა. 1731 წელს ბარძიმ არაგვის ერისთავი პეტერბურგში მყოფ ვახტანგ VI-ს ატყობინებდა ქვეყანაში ლეკთა შემოსევის ამბავს სნოსა და არშას ციხეებზე. ამ შემოსევის შესახებ ერთი ხალხური გადმოცემაცაა შემონახული: გახურებულ ბრძოლაში სნოს ციხის მეთოფეებს წამალი შემოლევიათ და სროლაც შეუწყვიტავთ. ლეკები კი ციხეს თანდათან უახლოვდებოდნენ თურმე. ეს ამბავი არშის მეციხოვნეებმა გაიგეს და თოფის წამლის მიწოდება განიზრახეს. ამ დროს ამოვან ავსაჯანს უთქვამს: რა წყალობის გაღება შეუძლია ჩემზე თემს, რომ მე სნოს ციხეს წამა-

სნოს ციხე

ლი მოვაშველოო. ამაზე თემს უპასუხნია: „რომ ჩვენ ვალად დავიდებთ რათა შენთვის და შენი შთამომავლობისათვის ჩვენს თემში ქალი უთხოვარი იყოს და სუფრა უწევარი.“ ე. ი. მის შთამომავლობას ქალი საცოლედ არსად არ დაეჭიროს და სუფრაზე ყველგან უკითხავად მივიდესო.“ ამოვანი ამაზე დათანხმებულა, იარალი აუსხამს და ერთი გუდა წამალი ზურგზე აუკიდია. ამოვანს ლეკის ჯარის ბანაკში გაუვლია, მაგრამ ის ლეკებს ვერ უცვნიათ, რადგანაც ამოვანს ლეკური ტანისამოსი სცმია. ამოვანი სნოს ციხეში შესულა და მეომრებისათვის თოფის წამალი გადაუცია, შემდეგ ისევ არშის ციხეში მშვიდობით დაბრუნებულა. სნოს ციხეს ჩქარა ომი განუახლებია და დამარცხებული ლეკებიც გაქცეულან [16.3].

თექვსმეტი მეტრის სიმაღლის კოშკი პირამიდული ფორმისაა და კარები ექვსი მეტრის სიმაღლეზე აქვს. ციხე გეგმით წრიულია. მასში მოხვედრა აღმოსავლეთის კარიდანაა შესაძლებელი, ფასადებზე კი ჯვრები აქვს გამოსახული. ციხის გალავანი მორღვეულია, სამხრეთ-აღმოსავლეთით მცირე მონაკვეთია შემოსაზღვრული. კლდეზე საფეხურებია გამოკვეთილი. სავარაუდოდ, აქ იყო წყალზე ჩასასვლელი კარები. ხევში სნოს ციხეს სტრატეგიული ადგილი ეკავა, იგი ძველად მნიშვნელოვანი ისტორიული ჩრდილოეთისკენ მიმავალ გზას დარაჯობდა და აკონტროლებდა. სოფელ სნოში რამოდენიმე მნიშვნელოვანი სალოცავია: დარყის წმინდა გიორგის ეკლესია, სადაც გიორგობის დღესასწაულს აღნიშნავდნენ (ძვ. სტ. 23 აპრილს) [33-3] და სათემო სალოცავი სპარსანგელოზისა. სალოცავი ზღვის დონიდან 4000 მეტრზე მდებარეობს ძნელად მისადგომ ადგილას. არსებობს გამონათქვამი, რომ ამ ადგილას შეფარებული დაჭრილი ჯიხვი ხელშეუხებელია და თუ მტრისგან გამოქცეული დევნილი ამ ადგილს მიაღწევდა, ის თავისუფალი რჩებოდა. ადგილობრივი მოსახლეობა სპარსანგელოზის სალოცავს უწმინდესად თვლის. ძველად აქ მოხვევები ღამისთევით ადიოდნენ. სპარსანგელოზის დღესასწაულს ათინოგენობასაც ეძახიან. ამჟამად დღესასწაული იმართება ხალხმრავლობით ნიშმინდორასთან აუცილებლად ორშაბათს — აღდგომიდან 98 დღის შემდეგ.

2007 წელს სოფელ სნოში იკურთხა წმინდა ვახტანგ გორგასლის სახელობის ტაძარი.

სოფელში ფუნქციონირებს სასტუმრო „სნო“, საიდანაც შემოსული თანხები სოფლის განვითარებასა და მოსახლეობის პრობლემების მოგვარებას ხმარდება.

ხევის კულტურულ-ისტორიული ძეგლები შეწყულია ბუნებრივ გარემოსთან, მნახველთა ინტერესს წარმოადგენს და არის მნიშვნელოვანი ტურისტული ზონაა.

ბეთლემი

მყინვარწვერის ფერდობზე, ზღვის დონიდან 4100 მეტრზე შუა საუკუნეებში ჩვენს წინაპრებს ბეთლემის მონასტერი გამოუკვეთავთ. ხალხური გადმოცემით, ის წმინდა გიორგის საბრძანებელი ყოფილა და როცა ქვეყანას უჭირდა, მაშინვე გამოაგლევებდა თეთრ ცხენს და წინ მიუძღოდა ქართველობას ბრძოლის ველზე.

ვახუშტი აღნიშნავს: „ბეთლემსა გარნა საჭიროდ ასავალი არს, რამეთუ არს ჯაჭვი რკინისა გარდმოკიდებული ქვაბიდამ... კლდესა შინა გამოკვეთილი უდაბნოდ და ან ცარიელი“. [4.12] ეს მონასტერი წარმოადგენდა საეკლესიო სინმინდეებისა და განძის საცავს. XVIII საუკუნის ბოლოს აქ ცხოვრობდა იოსებ მოხევე, რომელიც ასულა ბეთლემის მონასტერში, იქ დახვედრია აბრაამის კარავი და უფლის აკვანი. არსებობს გადმოცემა. რომ ეს სინმინდეები იოსებ მოხევეს შემდეგ ერეკლე II-ისთვის გადაუცია. თუმცა არავინ იცის შემდგომი ბედი ამ მნიშვნელოვანი სინმინდეებისა. ბეთლემის სამონასტრო კომპლექსის შექმნის დროიდანვე მცინვარწვერი და მისი შემოგარენი „წმინდა ადგილად“ გამოცხადდა. XVIII ს.-ს ბოლოს აქ მოღვაწეობდა ადგილობრივი მკვიდრი მარკოზ სუჯაშვილი, რომლის გარდაცვალების შემდეგ ბეთლემში ღვთისმსახურება შეწყდა [33,2].

ბეთლემის გამოქვაბულის ქვემოთ, კლდის ძირში, 3732 მეტრზე მდებარეობდა წმინდა ნინოს მიერ დაარსებული მონასტერი, რომელიც ამჟამად ნანგრევებადაა ქცეული. მონასტრის ნგრევის მიზეზი ზვავი ან კლდის ჩამოშლა უნდა ყოფილიყო. არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, იგი X-XI საუკუნეებს მიეკუთვნება. მაღლმოსილი ყოფილა ეს ადგილი. ხალხური რწმენით, ამ ადგილის ახლომახლო ნადირობას ვერავინ ბედავდა, რადგან ეშინოდათ — ბეთლემი დაგვაბრმავებსო. ხალხს სწამდა, რომ დაკოდილი ნადირი (რომელიც ხელშეუხებლად ითვლებოდა) ხატის ძალით იკურნებოდა. მოხევეები ბეთლემის ორ ძლიერ ხატს ეთაყვანებოდნენ — „მცინვარის წმინდა გივარგის“ და „ბეთლემის ყოვლადწმინდას“. ახალშექმნილ ვაჟსა და პატარძალს პირველად ბეთლემის ყოვლადწმინდის ნიშთან ალოცებდნენ ხოლმე [30.5]. ბეთლემის სამონასტრო კომპლექსი შედგებოდა ეკლესიის, ქვაჯვარის, „ამირანის ნაქოხარისა“, „ბერების აბანოს“, „მარიამ წმინდანის საბრძანისითა“ და „ნაბერალნით“. ამ უკანასკნელს იყენებდნენ საძოვრებად. გადმოცემის თანახმად, აქ მდგარა მცირე ზომის ეკლესია, საცხოვრებელი სახლები და ქვის ჯვარი. ადგილობრივ მცხოვრებთა რწმენით, ჯვარი აქ ანდრია პირველწოდებულს დაუდგამს. [31.6] ჯერ კიდევ XIX ს.-ში ბეთლემის სამონასტრო კომპლექსი საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიას მოიცავდა და აქ ბერები ცხოვრობდნენ. ამას ადასტურებს არქეოლოგიური მასალა. თუმცა 1913 წელს სამთო საზოგადოების ექსპედიცია ჩატარდა მცინვარწვერზე, ბეთლემში საყდარი და სენაკები დანგრეული დახვედრიათ. მცინვარწვერის კალთაზე მრავალი ღვიმე და გამოქვაბული დღეს ნანგრევებადაა ქცეული. ჯერ კიდევ XX ს.-ს 30-იან

ნლებში სერგი მაკალათიამ მონასტერი ნანგრევებად მოიხსენია და აქ აღმოაჩინა სამსტრიქონიანი ხუცური ნარნერა. მოგვიანებით, 1947 წელს, ცნობილმა ალპინისტმა ლევან სუჯაშვილმა მყინვარ-წვერის ფერდობზე პირველმა შეამჩნია ბეთლემის გამოქვაბული და ჩამოშვებული ჯაჭვი. ამავე წელს შეიქმნა ბეთლემის შემსწავლელი ჯგუფი. 1948 წელს ალექსანდრე ჯაფარიძის ალპინისტთა ჯგუფმა ბეთლემის გამოქვაბულში შეაღწია. ექსპედიციების ჩატარების შედეგად აქ აღმოჩენილ იქნა X-XI საუკუნეების სხვადასხვა საეკლესიო და საყოფაცხოვრებო ნივთები. ბეთლემის ეკლესიაზე აღმოჩენილი ნარნერის ფრაგმენტები, ვახუშტის მიერ მოხსენებული რკინის ფირფიტებით შეჭედილი კიბე, ჯაჭვი, ვერცხლის ხატი და საეკლესიო ინვენტარი სტეფანწმინდის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმშია დაცული. [42,1]. საექსპედიციო მასალების დღიური დაცულია ალ. ყაზბეგის სახელობის სტეფანწმინდის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ფონდში. ბელემზე კვლევითი მუშაობა კვლავ გაგრძელდა და ჩატარდა რამდენიმე ექსპედიცია, რომელმაც დაამოწმა 10 ნაგებობის ნანგრევი: სხვადასხვა ზომის რამდენიმე ნაგებობა, რომელიც სათვალთვალო დანიშნულების უნდა ყოფილიყო, ნაგები იყო ადგილობრივი ნაშალი ქანების დაუმუშავებელი ქვებით მშრალი წესით. შეიქმნა აღმოჩენილი სმონასტრო კომპლექსის ტოპოგრაფიული სქემა.

1999 წელს საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის, ილია მეორის ლოცვა-კურთხევით, მყინვარწვერზე მთამსვლელთა დახმარებით ავიდნენ სასულიერო პირები მთავარეპისკოპოს ნიკოლოზის წინამძღოლობით და იქ წმინდა სამების მცირე ტაძარი დადგეს. ალუმინის კონსტრუქცია დამზადებულია თბილისის საავიაციო ქარხანაში. ტაძარი საკმაოდ პატარაა, 20 კაცამდე ეტევა. რთულად მისასვლელი გზის მიუხედავად ბეთლემი მოგზაურთათვის ინტერესს არ კარგავს.

გერგეთის სამება

თერგის ხეობაში, მყინვარწვერის ფონზე, საქართველოს მთიანეთში ერთადერთი გუმბათოვანი ტაძარი — გერგეთის სამებაა აღმართული. ვახუშტი ხატოვნად გამოგვცემს — „მყინვარის კალთასა ზედა, მონასტერი სამებისა, გუმბათიანი, მცხეთის სამკაულის სახიზრად... მშვენიერნაშენი, შვენიერს ადგილს“ [4.7]. ვახუშტისავე ცნობით, საუკუნეების განმავლობაში აქ ესვენა ქართველთა ქრის-

ტიანობის მთავარი სიმბოლო — წმინდა ნინოს ჯვარი. გერგეთის სამება არა მარტო ხევისა და მთიულეთის, არამედ ჩრდილოკავკასი- ელ ქრისტიან მთიულთა კულტურულ-რელიგიური ცენტრი იყო. ტაძ- რის აგებასთან დაკავშირებით არსებობს ლეგენდა, რომლის თანახ- მად, მეფეები ვერ შეთანხმდნენ, თუ სად უნდა აეშენებინათ სამების ტაძარი. მაშინ ერთმა მცხეთელმა ბერიკაცმა შესთავაზა მეფეებს, დაეკლათ საკლავი და ხარის სამგორველი (მენჯის ნაწილი) სადმე ქალაქის განაპირას დაეგდოთ. მის გამოსახრავად მოსული ყორანი სადაც სამგორველს დააგდებდა, სამებაც იქ უნდა აეგოთ. მართლაც მოფრინდა ყორანი, გაიტაცა სამგორველი, ხალხი უკან გაეკიდა ყორანს, რომელმაც მაღალ მთაზე დააგდო ძვალი და იქვე გამოხ- რა. გადანყდა, ტაძარი აქ აეშენებინათ. მშენებლობისთვის მასალა ხარებით აუტანიათ სოფლიდან, კალატოზებისთვის წყალს მეცხვა- რეები ეზიდებოდნენ. წყაროს დღესაც „კალატაის წყაროს“ ეძახიან.

გერგეთის ტაძრის ზუსტი აგების თარიღი უცნობია. არ ვიცით ტაძრის აგების ინიციატორი და მშენებელი. სამების დათარიღება ხერხდება ტაძრის მხატვრულ-ისტორიული ანალიზის საფუძველზე და XIV საუკუნეს განეკუთვნება. ტაძრის აგება და გიორგი ბრწყინ- ვალის მიერ შექმნილი კანონთა კრებული „ძეგლიდება“ მთიანეთში სამეფო ხელისუფლების გავლენის გაზრდას ისახავდა მიზნად. გერ- გეთის სამების მოვლა-პატრონობა გიორგი ბრწყინვალემ დააკისრა ადგილობრივ მცხოვრებთ, რომლებიც „სამების საყდრისშვილე- ბად“ იწოდებოდნენ. ამ პატივს მომდევნო საუკუნეებშიც სოფელ გერგეთის მკვიდრთ, საქართველოს სხვა მეფეებიც უმტკიცებდნენ. ტაძარში დაინერა „მატიანე სულთა“, რომელიც XV-XVIII საუკუნეე- ბის საქართველოს ისტორიისა და ხევისთვის მნიშვნელოვან დოკუ- მენტურ მასალას წარმოადგენს.

გერგეთის სამება ცენტრალურ გუმბათოვანი ნაგებობაა. მას გრანდიოზულობას სძენს ადგილმდებარეობის საერთო ხედი. ტაძ- რის ფასადები მორთულია ჩუქურთმებით. სარკმლებზე (ჩრდი- ლეთ ფასადი) მედალიონებია. ტაძრის შიდა კედლები თლილი ქვითაა შემოსილი და მხატვრობის კვალი ამჟამად არ იკითხება. რო- გორც კვლევებმა დაადასტურა, არც აშენების დროს უნდა ყოფილი- ყო აქ მხატვრობა [16.2]. XV-XVI საუკუნეების I ნახევარში ტაძრის- თვის მიუშენებიათ კამაროვანი სათავსი, რომელიც კარიბჭის როლს ასრულებს. მოგვიანებით სათავსს მიაშენეს კედელი, რომელიც ხევის უხუცესთა სათათბიროდ — „საბჭდოედ“ იქცა. გერგეთის სამებას შემოვლებული აქვს გალავანი, რომელიც ძველი გალავნის

საძირკველს მიჰყვება. გერგეთის სამებაში ბერ-მონაზვნული ცხოვრება საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის, ილია II-ის ლოცვა-კურთხევით აღდგა. დაწესდა გერგეთის ყოვლადწმინდა სამების დღესასწაული, რომელიც ყოველი წლის 16 ივლისს აღინიშნება. გერგეთის სამება საქართველოს საეკლესიო ხუროთმოძღვრებისა და ქართული კულტურული მემკვიდრეობის გამორჩეული ხუროთმოძღვრული ძეგლია. თავად სოფელი გერგეთი ხევის ერთ-ერთი ძველი დასახლებაა და ჩართული იყო ხევის თავდაცვით სისტემაში. კოშკები და სახლები ნანგრევების სახითაა შემორჩენილი, ზოგან კი დღესაც ამაყად დგას ჟამთასვლას გამოვლილი დედაბოძი.

დარიალის კარიბჭე

კავკასიონის მთავარ წყალგამყოფ ქედზე მდებარე საქართველოს კარიბჭე — დარიალის კარი, უძველესი დროიდან დღემდე ჩრდილოეთთან დამაკავშირებელ მთავარ გზას წარმოადგენდა და წარმოადგენს. ანტიკურ ხანასა და შუასაუკუნეებში დარიალს საქართველოსთვის სტრატეგიული და ეკონომიური მნიშვნელობა ჰქონდა. ამ გზით პერიოდულად ხდებოდა შემოჭრა კავკასიონის გადაღმა მომთაბარე სხვადასხვა ტომებისა: ალან-ოსების, სკვით-სარმატების, ჰუნ-ხაზრების, ამიტომ დარიალის ჩაკეტვით დაინტერესებულნი იყვნენ როგორც საქართველოს ხელისუფალნი, ისე წინა აზიასა და სამხრეთ კავკასიაში გაბატონებული დამპყრობლები, რომლებიც ხშირად აწყობდნენ ლაშქრობებს მის დასაუფლებლად, რაც საქართველოში მათ ასევე ხშირ შემოსვლას უწყობდა ხელს. ამის გამო საქართველოს სამეფო კარი და ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარე-ხევი კავკასიონის გზის დაცვას ციხესიმაგრეთა მთელი სისტემით ახორციელებდა. ჯერ კიდევ ძვ. წ. IV-II საუკუნეებში ფარნავაზიანთა დინასტიის წამომადგენლები მტკიცედ ფლობდნენ დარიალის გამოსასვლელებს და ჩრდილო-კავკასელ მთელებთან კარგ ურთიერთობაში იყვნენ. ისტორიული ხევი ფართოდ რომ იყო ჩართული ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში, კარგად წარმოაჩენს დაბა ყაზბეგში აღმოჩენილი „ყაზბეგის განძი“ (ძვ. წ. VI-V ს.-ს) აქემენიდური ხანის ხელოვნების ნიმუშებით, ვერცხლისა და ბრინჯაოს ნივთებით.

ძვ. წ. 65 წელს, პომპეუსის ლაშქრობის შემდეგ, იბერიის მეფეს დაევალა ჩრდილოეთის გადმოსასვლელების გამაგრება. „ქართ-

ლის ცხოვრებაში“ დარიალის კარების გამაგრების ფაქტი და აქ ციხის არსებობა არ დასტურდება ვახტანგ გორგასლამდე, თუმცა მეფე ამაზასპის ამბის გადმოცემისას ნახსენებია „გზა დვალეთისა“ [2.14]. დვალეთი იყო საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული მხარე, რომელიც ქართლის სამეფოს შექმნისთანავე მის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა.

ვახუშტის ცნობით, „დარიალა არაგვს აღმოსავლით, კიდესა ზედა, მეფის მირვანის მიერ. შეაბა კარი და ქმნა სიმაგრე ხაზრთა და ოვსთათვის, რათა უმისოდ ვერღარა ვიდოდნენ [4.8]. აქვე ყოფილა მეფეთა სასახლე-მოსასვენებელი — „ოდეს გაილშქრიან ოვსეთად, მუნ დადგინან“. ისტორიულ ხევზე გამავალი მთავარი გზის დაცვა და გამაგრება ვახტანგ გორგასლის დროს — V საუკუნის II ნახევრიდან კიდევ უფრო გაძლიერდა, „შექმნა კარნი ოვსეთისანი, რომელთა ჩვენ დარიანისად უწოდთ და აღაშენა მას ზედა გოდოლნი მალაღნი“ [2.15]. ციხის მცველებად ვახტანგმა ადგილობრივი მთიელები დაადგინა. ხევის ტერიტორიაზე ანტიკური და ფეოდალური ხანის ქართული და უცხოური ნივთები ადგილობრივ მთიელებად წანარ-სანარებს მოიხსენიებენ და დარიალის მოსახლეებად მიიჩნევენ (კლავდიოს პტოლემეოსი, თომა არწრუნი, იოანე დრახსკანაკერტეცი და სხვა). მთიელი წანარების კახეთში ჩასახლების შემდეგ ეს ტერიტორია ხევად იწოდება. დავით IV-ის მმართველობის დროს — 1118 წელს მან „აღიხვნა ... კარი დარიალისა და... შექმნა გზა მშვიდობისა“ [2.16].

მონღოლთა გამოჩენის შემდგომ, XIII საუკუნიდან, ოქროს ურდოსა და საილხნოს შორის არსებული პოლიტიკური დაპირისპირების შედეგად ხევის თავდაცვითი სისტემა მოიშალა, შესუსტდა სამეფო ხელისუფლების გავლენა. მეფე დავით VI-მ, რომელსაც რთული დამოკიდებულება ქონდა საილხნოსთან, გადანყვიტა, მისთვის დაეპირისპირებინა ოქროს ურდო და ამ მიზნით დარიალის კარების გახსნა გადანყვიტა. დავითმა ამ მოქმედებით დროებით გაიმაგრა პოზიციები, თუმცა ეს დიდხანს არ გაგრძელდა. მეფე გიორგი V-ეს დროს საქართველო გათავისუფლდა მონღოლთა უღლისგან და ხევში კვლავ აღდგა მეფის ხელისუფლების გავლენა. თემურლენგისა და თოხთამიშის დაპირისპირების დროს თემურლენგმა რამდენჯერმე დალაშქრა არაგვის ხეობა. როდესაც მან, 1401 წელს შამქორის ზავი დადო გიორგი VII-სთან, ზავის მესამე მუხლი ქართველებს პირდაპირ ავალდებულებდა, ჩაეკეტათ სამიმოსვლო გზები (მათ შორის დარიალზე გამავალი გზაც). საქართველოს ფეოდალური დაშლის

პერიოდში ისტორიული ხევი სამეფო სახლის ხელდებული იყო, XVIII ს.-ს ბოლოს ქართლ-კახეთის უკანასკნელმა მეფემ — გიორგი XII-მ დარიალის კარის დახშობა გადაწყვიტა რუსეთთან ურთიერთობის განწყვეტის მიზნით, მაგრამ მალე ეს განზრახვა შეცვალა.

რუსეთის მიერ ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმების შემდეგ დარიალის ხეობის აქტუალობა გაიზარდა, ვინაიდან იგი საქართველოს გუბერნიასთან სამხედრო გზით დამაკავშირებელი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სტრატეგიული ობიექტი გახდა, რის გამოც თანდათან გაიზარდა საგუშაგო და გზის გადამკეტი ციხე [37.1]. 1801 წელს ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმებით, რუსეთის ხელისუფლებამ დარიალ-არაგვის გზაზე დაიწყო გამტარი გზის მშენებლობა, რომელმაც „საქართველოს სამხედრო გზის“ სახელი მიიღო. სამხედრო გზის დაწვა შეკეთება-გაფართოება და ჯარის სურსათით უზრუნველყოფა მძიმე ტვირთად ხევის მოსახლეობას. რაც გახდა მიზეზი 1804 წლის მთიულეთის აჯანყების დაწყებისა.

დარიალის ხეობიდან იწყება საქართველო. ამ გზის დაცვას დიდი პოლიტიკური და სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა. ამიტომ ხეობა ჩაკეტილი იყო დარიალის ციხით, რომელიც „თამარის ციხის“ სახელითაა ცნობილი. თუმცა ციხეს მეფე თამართან არაფერი აქვს საერთო. ამ ციხეს მ. ლერმონტოვმა ლექსი მიუძღვნა, რომლის შემდეგ დაერქვა კიდეც დიდი მეფის სახელი. დღეს ამ ციხის ნანგრევებია შემორჩენილი, სადაც კარგად ჩანს სხვადასხვა ეპოქის სამშენებლო ფენები. ციხეს შესასვლელი სამხრეთიდან ჰქონდა და ამავე მხარეს იყო მდინარეზე ჩასასვლელი საიდუმლო გვირაბიც, საიდანაც ციხე წყლით მარაგდებოდა [16.4]. დღესდღეობით მდინარე თერგის მარცხენა მხარეს მალალ მთაზე მდგარი ციხის „ძნელად ასაღები“ კედელი აღარაა შემორჩენილი და მხოლოდ ნანგრევები მეტყველებს მის წარსულსა და დიდებაზე.

XIX საუკუნის დასაწყისში რუსებმა ამიერკავკასიისაკენ მომავალ მთავარ გზაზე ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ციხე სწორედ დარიალის ძველი ციხის ადგილას ააგეს. საქართველოს დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდგომ დარიალის დასაცავად 1918 წლის 27 მაისიდან 15 ივლისამდე დიდი ბრძოლები გადაიტანეს მოხვევებმა ბოლშევიკების წინააღმდეგ. „დარიალის მცველები“ ვალიკო ჯუღელის გვარდიასთან ერთად, რუსი ბოლშევიკებისგან საქართველოს დამოუკიდებლობას იცავდნენ.

დარიალის ხეობაში მოქმედებს ლარსის სასაზღვრო გამშვები პუნქტი, რომელიც 2006 წლის 8 ივლისიდან რუსეთის მხარემ

გაურკვეველი ვადით დაკეცა. 2010 წელს საზღვრის ამ მონაკვეთის გახსნის შეთანხმებას საქართველომ და რუსეთმა შვეიცარიის შუამავლობით მიაღწიეს.

დარიალის ციხის მოპირდაპირედ, მდინარე თერგის მარჯვენა მხარეს, კლდოვან მთაზე 2005 წელს საქართველოს კათალიკოს პატრიარქმა — უნმინდესმა და უნეტარესმა ილია II-მ ახალი სამონასტრო კომპლექსის მშენებლობა აკურთხა. უნმინდესმა ქადაგებისას აღნიშნა, რომ „საუკუნეების განმავლობაში ქართველი ხალხი ელოდებოდა დღეს, რომ აქ, საქართველოს კარიბჭეში წმიდა მთავარანგელოზების, მიქაელისა და გაბრიელის სახელობის ტაძარი აშენებულიყო. ამას ძალიან დიდი მნიშვნელობა აქვს, უფრო მეტად — სულიერი თვალსაზრისით. მთავარანგელოზები მიქაელი, გაბრიელი, რაფაელი და სხვები არიან მფარველნი ყოველი ადამიანებისა და საქართველოსი.“

2011 წელს გაიხსნა მთავარანგელოზის ტაძარი და იკურთხა ტაძრის პირველ სართულზე განთავსებული ასი ათასი მონამის ეკლესიაც. დარიალის ხეობაში მამათა სამონასტრო კომპლექსში საბოლოოდ სულ 12 ეკლესია აშენდება. საქართველოს უკიდურეს ჩრდილოეთ საზღვრზე მდებარე დარიალის სამონასტრო კომპლექსი მნიშვნელოვანი რელიგიური და კულტურული ცენტრია.

დარიალის კარიბჭეში აშენებული სამონასტრო კომპლექსი მცველია საქართველოს ჩრდილოეთ საზღვრებისა.

წყაროები და ლიტერატურა

თავი I. თბილისისა და მისი შემოგარენის კულტურლ-ისტორიული ძეგლები

1. გიულდენშტეტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. 1. გ. გელაშვილის გამოცემა. თბ; 1962, 1-49/2-84;
2. ევლია ჩელები „მოგზაურობის წიგნი“, რედაქცია: ი. აბულაძე, ვლ. ფუთურიძე, ს. ყაუხჩიშვილი და სხვ. ; უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ. ნ. XXVIII) ტ. 2. ნაკვეთი 1, მეცნიერება, 1971.1-43;
3. ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი თარგმნა და შესავალითურთ გამოსცა ვ. ფუთურიძემ. თბ; 1969, 1-66/ 2-66/3-64;
4. ქართლის ცხოვრება ს. ყაუხჩიშვილის რედ. ტ. I თბ; 1955 ნ. 1-გვ. 139/2-205/3-222/4-223/5-227-228/6-342/7-334/8-367/9-205/10-130/11-222/12-16;
5. ქართლის ცხოვრება ს. ყაუხჩიშვილი რედ. ტ. II თბ; 1959 ნ. 1-366/2-24/ 3-126/3-272/4-496;
6. ქართლის ცხოვრება ს. ყაუხჩიშვილის რედ. ტ. IV თბ; 1973 ნ. 1-336/2-336/3-199/4-439/5-335/6-335/7-338/8-329/9-335/10-329;
7. არველაძე ბ, ქართული ეკლესიები საქართველოსა და სომხეთში თბ; 2016 ნ. 1-40, 42/2-44, 46/3-47/4-25/5-28, 33/6-46/7-26,28/
8. ბარდაველიძე ვ. ღვთაება ბარბარ-ბაბარ. თბ; 2006, 1-7-9;
9. ბერიძე ვ. თბილისის ხუროთმოძღვრება, 1801-1917 ნ. თბ; 1960, 1-14, 15/2-64;
10. ბერიძე ვ, ქართული ხელოვნება. ნ.1 1-117;
11. ბერიძე ვ. „XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრება“, 1994წ, 1-25;
12. ბერიძე თ. და აღმოცენდა თბილისი. თბ; 1977 ნ. 1-10/2-72/3-34/4-34-35/4-45-46/5-140/6-68;
13. ბერიძე თ. ძველი თბილისის გარეუბნების ისტორია; თბ; 1977 ნ, 1-34, 35;
14. ბერძენიშვილი ნ. თბილისის გარეგანი სახე XVIII საუკუნეში, თბ; 1965;
15. გვათუა ნ. ძველი თბილისის აბანოების ისტორიიდან. ისტ-ეთნ. მუზეუმის შრომები, ტ1. 1-98, 99;

16. გუნია ირ. „მცხეთა-თბილისის ეპარქიის ტაძრები“, 2002 წ.1-67;
17. ეთნოლოგიური თბილისი, რ. თოფჩიშვილი, თ. გვიმრაძე. 2017. 1-15/2-130/3-128/4-166/5-117;
18. ზაქარაია პ. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია. თბ; 2002წ, 1-38-40;
19. ზაქარაია პ. ქართული ხუროთმოძღვრება XI-XVIII სს. თბ; 1990, 1-57, 59;
20. თამარაშვილი მ. ისტორია კათალიკოსობისა ქართველთა შორის. თბ; 2011წ , 1-106, 107/2-17, 18;
21. თბილისის ისტორია. ტ. 1. თბ; 1990. 1-გ74/, 2-217/3-206/3-394, 395/4-408/5-436,439/6-48;
22. თბილისი, ენციკლოპედია. 2002 წ. 1-22/2-230-231/3-633/4-695/5-347;
23. კარბელაშვილი პ. ძველი ანჩისხატის ტაძარი ქ. ტფილისში. ისტორიული მიმოხილვა.1902 წ. 1-34/2-53;
24. კენკებაშვილი თ. კოჯრის ისტორია, თბ; უნივერსალი, 2009,
25. კვიციანი თ. ძველი თბილისი, თბ; 1984, 1-13,14/ს;
26. მესხია შ. საისტორიო ძიებანი. თბ; 1982 ტ1. 1-250/2-217/3-251-252;
27. მორჩილაძე ა. ქართულის რვეულები. XIX საუკუნის სურათები. 2013. 1-43, 44;
28. ნინიძე დ. თბილისის დომინიკელთა მონასტრის ისტორიისთვის. შოთა მესხიას საიუბილეო კრებული. თბ; 2006.1-225,226;
29. რელიგიები საქართველოში ,რედ. ზურაბ კიკნაძე, ტოლერანტობის ცენტრი, საქ. სახალხო დამცვე. ბიბ-კა. - თბილისი, 2008;
30. საქართველოს ისტორია. ტ. I 2003 წ.1-353-356/
31. საქართველოს ისტორია. თბ; 2008 ტ. II, 1-87/ 2-352 /3-324;
32. საქართველოს პატრიარქები. გვ. 111 თბ; 2000 წ. 1-112/2-175;
33. ქართველ წმინდანთა ცხოვრება. თბილისი-ათენი, 2003 წ.1-45;
34. ქორიძე დ. თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები. I თბ; 1955.
35. ქართული პროზა. იოანე საბანისძე. აბო თფილელის მარტვილობა, თბ; 1982.1-140/2-140/3-140/
36. ქუთათელაძე მ. თბილისის ტაძრები, ტ. I, თბ; 2010. 1-16, 21/2-7, 14/3-445,/4-54,65/5-546,5/6-254,258;
37. ჩიტაია. გ. შრომები ტ. 3. თბ; 2001 წ. 1-141;
38. შოშიაშვილი ქ. ქართველ ებრაელთა ტრადიციული ყოფა და კულტურა/სადისერტ. ნაშრ/2002 წ.1-24, 25;
39. ძნელაძე მ. თბილისის წმინდა ორმოც სებასტიელ მონაშეთა

- ეკლესია. თბ; 2014, 1-14;
40. ძნელაძე მ. ტფილისელი მკურნალის სახლი დედაციხიდან. თბ; 2018 წ. 1-22-23;
40. ძნელაძე მ. სადრაძე ვ. ძველი ქართული აბანოები, თბ. 2014 წ. 1-74/2-80;
41. ძნელაძე მ. თბილისის კლდისუბნის წმ. გიორგის ეკლესია. თბ. 2014. 1-15;
43. ძველი თბილისის ლიტერატურული ბოჰემა, გრიშაშვილი ი., თბ. 1928, 1-7/2-76/3-66/4-67;
44. ჭიჭინაძე ზ. ქართველთ ისრაელნი საქართველოში, თბ 1990 წ, 1-4/2-32;
45. ყიფიანი გ. ძველი თბილისის ზოროასტრული ტაძარი. თბ 2009 წ. 1-5-6/2-17;
46. გაზეთი „საპატრიარქოს უწყებანი“ №13, 1999 წ.;
47. გაზეთი „საპატრიარქოს უწყებანი“ №15, 1999 წ.;
48. „დროება“. 1884 წ. №207;
49. „დროება“. 1897წ. №136;
50. ჟურნალი „დროშა“. 1951 ბერიძე ვ, თბილისის ხიდები, 1-18;
51. ჟურნალი „მადლი“ №16 (58), 1992 წ.;
52. ჟურნალი „ისტორიანი“, 2014 წ. 09.;
53. ჟურნალი „ჯვარი ვაზისა“ №3, 1988 წ.

თავი II. მცხეთა-მთიანეთის კულტურ-ისტორიული ძეგლები

1. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I, თბ; 1962. გერმანული ტექსტი ქართული თარგმნითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, 1-59/ 2-98/3-271;
2. ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედ. ტ. I თბ; 1955წ. 1-25/2-111/3-223/4-29/5-88/6-13/7-367/8-40/9-114/10-198/11-118/12-29/13-131/ 14-55/ 15-156/ 16-336/17-106/18-119/19-123/20-130/21-125;
3. ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედ. ტ. II თბ; 1959 წ. 1-278/2-278/3-278/
4. ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედ. ტ. I. V თბ; 1973 წ. 1-351/2-275/3-348/4-354/5-355/6-355/7-357/8-358/9-353/10-350/11-393/12-393, 394;

5. ამირანაშვილი შ. ჯვარის დიდი ტაძარი მცხეთაში ქართული ხელოვნების ისტორია. თბ; 1971 წ. 1-125, 129;
6. აფაქიძე ა. მცხეთა — ქართლის სამეფოს ძველი დედაქალაქი, თბ; 1959 წ. 1-9;
7. არჯევანიძე ი. თბილისის უახლოესი მიდამოები, თბ; 1940 წ. 1-31, 40;
8. ბარდაველიძე ვ. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები, ტ. I, 1-31, 39;
9. ბერიძე ვ. სვეტიცხოველი. თბ. ; 1969. ძეგლის მხატვრულ-ისტორიული დახასიათება;
10. ბერიძე ვ. ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება, თბ; 1974 წ. 1-104/2-28;
11. ბერიძე ვ. XVI-XVIII საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრება. თბ. ; 1983. 1-145;
12. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, 1990. 1-207;
13. ბერძენიშვილი დ. ნარკვევები, 2006 წ.;
14. გვასალია ჯ. არაგვის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული. V. - თბ; 1975. 1-71;
15. ზაქარაია პ. არაგვისა და თერგის ხეობა. თბ; 1972, 1-13, 15;
16. ზაქარაია პ. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია, თბ; 2002 წ. 1-67/2-501/3-403/4-343/5-527/6-486;
17. ზაქარაია პ. ქართული ხუროთმოძღვრება XI-XVIII სს. 1990 წ. 1-223, 226/ 2-206/ 3-280/4-64;
18. თოფჩიშვილი რ. საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები, თბ; 2017. 1-162/2-99;
19. ითონიშვილი ვ. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის მოსახლეობის სოციალური სტრუქტურა. 2001 წ.;
20. ითონიშვილი ვ. ხანდოს ხევი, 2003 წ.;
21. მეტრეველი რ. დიდნი საქმენი, თბ; 1978. 1-201, 202;
22. მესხია შ. საისტორიო ძიებანი ტ. I თბ; 1982, 1-224;
23. მესხია შ. საისტორიო ძიებანი ტ. II თბ; 1983, 1-61/2-70;
24. ნიკოლაიშვილი ვ. სიხარულიძე ა. მცხეთის ძველ (პომპეუსის) ხიდი. 2002წ, 1-1;
25. ოჩიაური ა. „ქართული ხალხური დღეობები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში“ (ფშავი), თბ; 1991.;

26. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I თბ; 1971, 1-346;
27. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. II, თბ; 1973, 1-127/2-125/3-346;
28. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, თბ; 1973, 1-345/2-422;
29. საქართველოს წმინდანები, თბილისი-ათენი, 2003 წ. 1-105/2-108/3-103;
30. საქართველოს სულიერი საგანძური, წ. I. თბ; 2005. 1-174, 180/2-13,17;
31. საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა ტ. II, 2004 წ. 1-280/ 2-386/3-278/4-436/5-44;
32. საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა. ტ. 5, თბ; 1990, 1-254/2-255/3-319/5-265/4-339-342;
33. სტეფანწმინდისა და ხევის ეპარქიის ისტორია. შემდგ, ბერ-დიაკონიკონსტანტინე (ლურსმანაშვილი). 2018 წ. 1-498/2-275/3-312;
34. ყაუხჩიშვილი თ. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. წილკანი. თბ; 2004. 1-213, 214;
35. ჩიტაია გ. შრომები. ტ II, თბ; 2000. 1-37/2-257/ 3-305;
36. ჩიტაია გ. შრომები ტ V, თბ; 2001, 1-39;
37. ჯავახიშვილი ივ. ტ XI, თბ; 1998;
38. ჭანიშვილი გ. სამთავრო, წმინდა ნინოს დედათა მონასტერი, თბ; 2008. 1-252;
39. ნითლანაძე ლ. „დარიალის ციხე“, ძეგლის მეგობარი, №.27-28, გვ. 62-67, თბ. ; 1971 წ.
41. ისტორიანი. #10, 2018 წ.
42. კსუ ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მასალები (ფშავი). 2016 წ.
43. კსუ. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მასალები (ხევი) 2019 წ.;

Resume

The work “Cultural Heritage of Tbilisi and Mtskheta-Mtianeti ” is dedicated to the public interested in the Georgian history and culture and its aim is to become their trustworthy guide urgently necessary in times of globalization.

The purpose of the book is to introduce this short guide – anthology to the Georgian readers, and help tourists, guides and the public in general, to get the information about the Georgian historic monuments and their uniqueness, their past and present. We believe that we will contribute to the identification and popularization of Georgia’s true history.

Georgia is the country of the world’s oldest civilization. Georgian culture is the treasure of the world culture. Over the course of centuries, the history of Georgia has acquired a self-styled and unique standards due to the country’s difficult geo-political problems and permanent struggles and, as a result of the constant contacts with foreign nations, its culture became rich and unique.

Georgians had close ties with the biggest nations of the Old East- the Urartians, the Assyrians, the Hittites, later – with the Greeks and the Roman Empire, Armenia, Byzantium, Arabia, Turkey, Mongolia, Persia. This is proved by the foreign historic sources – the excellent material for the studies of Georgian history. It should be noted that, despite the hard historical processes, Georgian culture was never restricted, rectilinear or narrow – it always combined the best of both the Western and the Eastern worlds, the proof of which are Georgia’s unique literature, folklore, architecture, science, poetry.

The existence of the state of Georgia in the difficult geographic area slowed the process of the political and cultural development of the country many times. The fall of the Byzantine Empire was especially hard as Georgia, after the occupation of the Black Sea by the Ottomans, became completely isolated from Europe and left to the Muslim world. This led to the disintegration of the country, followed by a nearly forty-year struggle for regaining freedom and individuality. This battle went on with certain gradations and it finally ended with the annexation of Georgia by Russia. The permanent wars ended and the peace was established; though its price was high.

For 117 years Russia has been purposefully pursuing the Russianization of Georgia, fighting Georgian language, writing, Georgian Church. In this hard struggle the Georgian nation was able to maintain its cultural heritage, its traditions, Christian faith – the tokens defining its identity.

The Revolution of February 1917 was first followed by the revival of the autocephaly of the Georgian Church, lost back in 1811 and then – by declaring of the independence of Georgia in 1918. Unfortunately, the first Georgian Independent Republic was occupied by Soviet Russia in 1921 and Georgia became part of the Soviet Union. April 9, 1991, Georgia declared its independence on the basis of the conducted Referendum- of the Georgian people's will, which was followed by opening of the closed borders. The door was opened for all those interested in visiting our country. The country's unique material and spiritual culture, habitual traditions, cuisine, resorts became available for the foreign citizens. It is noteworthy that today Georgia faces many challenges and represents the sphere of interest of the foreign partners. UNESCO expresses its special interest in Georgian culture by included its cultural monuments in the World's Cultural Heritage List.

Georgia is a country of distinct traditions in terms of ethnic and religious diversity. Different nations and confessions have lived here since the ancient times. The tolerant nature of Georgians and their attitude towards other ethnic groups are well illustrated by the architectural monuments throughout the country which are the parts of Georgia's cultural-historical heritage. From this point of view Tbilisi – the capital of Georgia and one of the oldest cities in the world is unique. It is in Tbilisi where merging of the multicultural and religious diversities is clearly expressed. Orthodox, Gregorian, Muslim, Catholic churches, Jews and Yezidis temples rub shoulders here.

Based on the above said, this work deals special attention to the historical and cultural monuments of Tbilisi as well as to the brief history of the city, to its ethno-cultural and ethno-confessional links formed over the centuries. Tbilisi was a developed economic center in different epochs due to its favorable location. To our great concern, only a small part of the historical monuments of Tbilisi is preserved. The existing residential and public buildings are mainly of the XIX c.

This stylistic change of the city clearly indicates the political, social and economic changes having taken place in Georgia.

The work also reviews the samples of clerical and secular architecture of Mtskheta and East Georgia, with their multi- staged development, as well as the defensive structures of the highlands of Eastern Georgia, which add special colouring to the historical-ethnographic areas located at the Caucasus Ridge.

The increased interest towards the country on the Europe-Asia highway has led to increasing of the tourism potential. It should be noted that the

history of Georgia was constantly falsified in the periods of the Russian Empire and Communist Regime, disinformation and wrong interpretation of the events spread. Multi-ethnicity and our tolerance have created a good ground for the separatist people to capture the Georgian monuments and thus, have caused certain misunderstandings and embarrassment.

The monuments presented in this work have been studied and researched by the scientists. Each of them has a long history connected with the definite facts. Our goal was the compilation of the existing scientific research materials and to make the Georgian cultural heritage widely known to and popularized for the society.

Tbilisi

Tbilisi has been the capital of Georgia's capital since V c.

Tbilisi with its convenient strategic location, the closeness of the country to the leading regions (from economic and political point of view), led Vakhtang Gorgasali – King of Iberia, to the decision to move the capital from Mtskheta to Tbilisi.

According to the legend, the territory of Tbilisi was covered with the forest. One day Georgian King was hunting and wounded a pheasant which, after having fallen into a hot spring, healed herself and escaped from the hunters. Another legend tells: During hunting King's hawk caught a pheasant which fell into a hot spring and was cooked in it.

Vakhtang King of Iberia was amazed at seeing the place and ordered to found a town there. Long before the King Vakhtang Gorgasali times, there must have been a settlement in the place of Tbilisi, which has been proved by many archaeological discoveries of the Early, Middle and Late Bronze Ages.

Tbilisi has been a settled place since 1st century BC. This is confirmed by the existence of the Roman Bath, IV c. wine cellar. It proves that there was a big settlement. It is worth mentioning that on the road map of the 4th Century drawn by the Roman Geographer Castorius, so-called "Peutinger Tabula", where, between the settlement and the towns, near Armazi Fortress, there is the station "PHILADO" which is a distorted form of "TPILDA". Tbilisi was known as "Tiflis" (Arabian – Persian form) in the ancient times. In 1936, by the government decree the city was named "Tbilisi".

In the Georgian historical sources, Tbilisi was first mentioned in the 60s of IV c. when Sassan Iran fought for the political domination. During

the reign of King Varaz-Bakur the Sassans built a fortress there, which they turned into their residence opposite the Georgian kings' residence – Mtskheta. Transition of the capital from Mtskheta to Tbilisi, carried out by King Vakhtang Gorgasali in the second half of V c., was conditioned by the social, economic and political factors. Vakhtang's son King Dachi completed the construction of the city. The transition of the capital was followed by the rise of the population and the arrival of the nobles and the Royal Court in the city. Later, when the Iranians abolished the reign of Georgian king in Kartli (30s of VI c.), Tbilisi still maintained the position of the political center of Kartli, where the Iranian official-Marzpan was sitting. The Georgians gained the right to have their Erismtavari (Duke) in II half of the 6th century and the first of them was Guaram, who received the Byzantine Court Title "Curapat". At this time the cathedrals of Sioni and Anchiskhati were constructed in Tbilisi. After the ending of the rule of Persia, the Byzantine Emperor Herakle the Caesar and Khazars raided Tbilisi and they were soon followed by the Arabs. This was the hardest times in the history of Georgia and Tbilisi. During the Arabs rule Tbilisi was also the residence of Kartli Dukes.

In IX century, the Arabs punitive expeditions in Kartli, dictated by the separatist tendencies of Arab Amirs, started and were designed to regain the Caliphate's influence. In 853 Bugha the Turk, fought against Amira Sahak, on 5 August he set the fire to the city, captured and beheaded Amira Sahak. According to the Arabian historian Al Tabariu report 50 thousand people were killed in the city.

In X century when a united Georgian state was formed, King Bagrat III (975-1014) failed to abolish the Tbilisi Emirate. The case was continued by a strong Eristavi Liparit Baghuashi during the reign of Bagrat IV (1027-1072), although the Dukes opposing the Liparit, made Bagrat to cease the siege of Tbilisi and all these worsened by appearing the Seljuk-Turks and the issue of reuniting Tbilisi with the state was postponed again. After weakening of the Arab Caliphate and the death of the last Tbilisi Amir, twelve monks ruled the city.

Tbilisi was made an independent city-community. In 1122 David IV Agmashenebeli fought for Tbilisi, regained it (he was opposed by the local Muslim population) and made it not only Georgia's but also the Caucasus center. In this multi ethno-confessional city all the national and religious rights were observed. The area of the city was expanded to the nearby villages. Tbilisi became one of the largest cities in the Asia Minor.

In XIII century Georgia experienced hard times. The country was first invaded by the Khorasam Shah – Jalal Ad-Din and then by the Mongols with their one-hundred-year reign, which ended in the times of reign of Giorgi V – Brtskinvale-The “Magnificent” (1318-1345) of Georgia. Tbilisi regained its previous looks. The country strengthened and also regained the lost international recognition. However, the rise of the country was suspended by Timur Lung (1386-1403) invasions.

In XV c. Alexander I “Didi” (the Great) King of Georgia restored the country destroyed by the enemy. The world political change – the fall of the Byzantine Empire had a great impact on Georgia. Instead of uniting against the strong Ottoman Empire and the newly formed Sepian-Iran, Georgia fell apart into three kingdoms and one big Principality. Tbilisi became a political center of the Kingdom of Kartli.

In spite of the desperate struggle of the Georgian people, the country was, in turns, invaded by Iran or by the Ottomans. The Georgian architectural monuments, built during the centuries, were turned to ruins. In XVIII century, after uniting Kartli and Kakheti, Tbilisi regained its role of the Caucasus center. In 1795, Iran Shah, Agha Muhammad Khan, put Tbilisi to the fire and robbed it. Russia used the grave situation of Georgia and violated the Treaty of Georgievsk of 1783 and the Russian emperor Alexander I abolished the kingdom of Kartli-Kakheti by the Manifestation of 12 September 1801 and Tbilisi became a Province town. Nevertheless, Tbilisi still retained the status of the main city of the Caucasus, which conditioned its ethnic and confessional diversity. The city grew. The traditional Georgian Architecture – the nobles’ castles and palaces were replaced by so called the Russian-European architecture. Administrative buildings, barracks, opera house, educational institutions, residential houses were built. Tbilisi became a city of the European style.

In XX century Tbilisi was still an important political center. After the overthrow of Tsarism and the Bolshevism victory, a large part of Russia’s aristocracy fled to Georgia. The Transcaucasian Commissariat was established in Tbilisi and in 1918 – the Transcaucasian Sejm. Tbilisi became the center of the Trans-Caucasian Federal Republic. Here, 26, May 1918, in the Viceregent’s Palace, Georgia declared independence.

On February 25, 1921 Soviet Russia conquered Georgia. Tbilisi became the national-liberation movement center, where it was planned to revolt against the Bolsheviks. The uprising was defeated. Tbilisi was first declared as the capital of the Soviet Socialist Federal Republic of the South Caucasus

(which included Armenia, Azerbaijan and Georgia) and then, in 1936 – the capital of the Soviet Socialist Republic of Georgia.

1956 On March 9th, a big tragedy occurred in Tbilisi. Young people rallied to defend Stalin's Cult, though it was a big wave of the protests on the national ground against the USSR. The part of the youth was killed and some were arrested.

On 14 April 1978, the Georgian society rallied again when the Georgian Language was threatened to be deprived of the status of the State Language. This protest ended with the victory of the nation.

On 9 April 1989, Soviet soldiers raided a peaceful demonstration in Tbilisi. The issue of restoration of Georgia's independence came to the surface.

On 9 April 1991 Georgia declared independence in accordance with the Act of Independence of 1918 on the basis of the country-wide Referendum.

Tbilisi has become the epicentre of many political events in the last decade. Nevertheless, the city is still developing, growing, showing its tolerance and the centuries-old features. Tbilisi has always been leading Georgia's cultural, political and economic life. It is the centre of the Georgians Identity.

Narikala

From the time of its foundation, Tbilisi was presented by three citadels: Tabori-Korchi-Kala, Metekhi Fortress and Deda Tsikhe (Mother Fortress). Tabori fortress controlled the door of Ganja and defended the city gate areas. Narikala Fortress is the main defense building of Tbilisi and is found in the Georgian and foreign sources of IV-XVIII centuries under the names of Deda Tsikhe", "Kala", "Shuristsikhe" ("Envy Fortress"), "Maglatsikhe" ("Upper Fortress"). The fortress was founded in IV c. during the reign of King Vazir-Bakur. From the second half of the V c. Tbilisi Fortress's strategic importance increased with the political and economic growth of the city. It was its main defensive structure. Vakhtang Gorgasali reconstructed "Kala Tsikhe" damaged in the times of the Persians domination and fenced it with the stone wall after the capital had moved from Mtskheta to Tbilisi.

Narikala was a strong defensive structure with high walls, towers and bastions. After the collapse of the united Georgian state in XVI c. the Narikala Fortress served as a citadel, in turns, for Persians and for the Ottoman Empire. Erekle II (XVIII c) expelled Persians from Narikala and deployed the Georgian army there.

Narikala Fortress is presented in the form of buildings of XII-XIII and XVII c. c. The part of the fortress citadel – so called “Stambulis Godoli” (“Istanbul Tower”), located in the western part of the fortress, is the highest and well-preserved. After the Persians, the Russians occupied and destroyed the main fortress of Tbilisi. The earthquake of 1827 damaged the walls, towers and pillars of the fortress. Narikala lost its strategic importance.

Metekhi

One of the old architectural monuments of Tbilisi is Metekhi Virgin Mary’s Cathedral, built on a rocky place on the left bank of the Mtkvari River. The temple is a centre-domed structure. The composition of the temple is refined. Eastern and Northern walls with the decorations are only left of the XIII century building. The arches of Eastern and Southern walls, the dome neck, the patronike are restored in XVI-XVII c.c. and southern wall – in XVIII. The Cathedral, besides the main function, has a symbolic aspect – it is like the temple built on the grave of the Virgin Mary in Jerusalem Gethsemane Garden. During the centuries the building was profoundly repaired and restored several times. That is why it consists of different layers and seems to have the traces of the reconstructions. The temple is made of bricks and is clad with the polished greenish gray stones. The main shrines of the Cathedral are: the grave of St. Shushanik (at the beginning of the VII century, after the split between the Armenian and Georgian churches, the Catholicos Kirion relocated the remains of St. Shushaniki from Village Tsurtavi to Metekhi Cathedral) and Abo Tbileli Icon. The Queen’s remains rest in the deaconry of the church. It is known that Queen Tamar clothed the body of the Holy Queen with gilded robe and would give her special honor.

We do not have the accurate information about the construction of the cathedral. However, “Kartlis Tskhovreba” (“Kartli Life”) ascribes it to Vakhtang Gorgasali (II half of V c.) and its reconstruction – to King Demetre II “Tavdadebuli” (“The Devoted”) of Georgia.

Metekhi Cathedral was the place where a famous Georgian diplomat and State officer Nikeporos Cholokashvili – Irbach served. During his stay in Rome he published the first Georgian printed book Georgian-Italian dictionary. After returning to Georgia in 1629 he became the Head of Metekhi Cathedral.

Nikephoros Irbak participated in the dialogue between Roman Pope Urban VIII and Teimuraz I on connecting the Georgian Church with Rome.

The French Missionary Jean Chardon had the Metekhi Cathedral on a graphic image of Tbilisi. The Cathedral had a stone wall around in the XVII c. Regretfully, Metekhi Cathedral was used as a gun powder-warehouse by Vakhtang V Shahnavaz.

Between 40s and 50s of the 18th century, after restoring the rule of Christian blessing of the Kartli-Kakheti kings, Erekle II started setting the relations with Iran and fighting for the liberation of the country. He rebuilt and restored the walls of Metekhi that is proved by the inscription on the wall of the Cathedral. As the result of Agha Mohammad Khan invasion of 1795, Tbilisi was burnt once again. The Metekhi Cathedral was destroyed, and its Miracle Icon was also lost.

After the establishment of Russian rule in 19th century and the abolition of Autocephalia, Metekhi was transformed into a military camp and barracks. A big prison was built. The Cathedral became an inner church of the prison. It functioned this way till the 30s of XX c. After establishment of the Communist regime the question of exploding the temple was also raised. Georgian artist Dimitri Shevardnadze resisted the government at that time. He was arrested and later shot. The Metekhi Cathedral escaped the demolition, though later a theatre was opened in it.

Sadly enough, the cathedral no longer bears the trace of painting after so many cataclysms. Today it is a functioning Orthodox Cathedral.

AnchisKhati

One of the oldest architectural monuments of Tbilisi is Mariamtsminda (“Virgin Mary”) Church. It was built in the VI century, after Vakhtang Gorgasali had moved the capital from Mtskheta to Tbilisi and his son King Dachi “Completed the walls of Tbilisi”. The inscription on the temple “Lord, Save King Dachi!” confirms this fact. The temple was located in the Garetubani (“outskirts”) of Tbilisi.

As the result of the invasion of Heracles Caesar and Khazars in 627, Tbilisi was quite damaged, its outskirts including.

The Catholicos of Kartli Babila repaired the Church in 634 and built a palace there, which was the residence of Catholicoses who had arrived in Tbilisi from Mtskheta. “Mariamtsminda” Church was the only Church in Tbilisi, which had retained the right of ringing the bells during the Arabs rule. That was why the population called it “The Bell Church” out of love.

The temple under the name “Anchiskhati” is found in the sources of late medieval centuries. The name relates to “The First Icon” (of Jesus when He pressed His Robe to His wet Face) or “God-Made Image” is the greatest holiness of Christianity. Creating this miraculous icon is directly related to the Lord. The artist who was trying to draw the Lord’s face, failed to do it and then Jesus Christ pressed His Robe to His Face and His face was miraculously printed on it. The Icon was brought to Edessa (“Image of Edessa”). After the Persian invasion of Edessa, they moved the Icon to Constantinople and rested it in Cathedral of St. Sophia. In VIII-IX centuries, the Byzantine iconoclasm began and the Lord’s Icon was transferred to Klarjeti, namely, in the Episcopal Cathedral of Anchi. By the order of Queen Tamar, “The First icon” was gilded and beautified by a famous goldsmith Beka Opizari.

After the fall of the Byzantine Empire, Georgia became an area of Iran-Ottoman confrontation. By the Amasiyah Peace Treaty of 1555, the two large conquerors divided the country between them and Western and South-Western Georgia underwent the rule of the Ottoman Empire. The Miraculous Icon was first transferred to Akhaltsikhe and later in 1664, in great litany – to Mtskheta and then – to Tbilisi, where it was rested in the “Mariamtsminda” Church, now called Anchiskhati Church (the Icon is now kept in Tbilisi Art Museum). Anchiskhati Church was an important centre for religious and cultural life. In 1755, with the support of Erekle II King of Georgia, secular school and theological seminaries were established at the church. The seminary was destroyed by the invasions of Agha-Mohammad Khan. In XIX century the Church building was reconstructed to its previous appearance of XVII century. Anchiskhati Church is the monument of Georgia’s cultural heritage and one of the ancient architectural sites of Tbilisi.

Sioni

Sioni Virgin Mary’s Assumption Cathedral is a central- domed building. It is built of Algeti Stone. The façade is plain and of yellow sandy colour. There are many shrines in the church of the temple: the Grace Stone of David Garejeli, the skull of Apostle Thomas, St. Nino’s Cross etc. The Georgian kings inherited the Cross from the ancestors and it rested in Svetitskhoveli Cathedral. With this Cross Mirian King of Georgia blessed his son Bakar as King before his death.

Obviously, Sioni Cathedral must have been built along with the building process of Tbilisi, as the historian Juanşar of XI century says: “Guaram Kurapatat renewed the foundations of Tiflis Sioni” (VI c.). The Cathedral was completed in times of Duke Adarnese in VII century. According to the legend, Guaram and Adarnese are buried in it.

The Cathedral was destroyed and robbed by the enemy many times, so its first appearance is not known to us. In 1226 when Jalal-ed-Din of Khwarezm Shah invaded Tbilisi,

he ordered to dismantle Sioni Dome and to place his throne there. The icons of the Lord and Virgin Mary from Sioni Cathedral were rested on Metekhi Bridge. The population of Tbilisi was ordered to insult the icons. More than one hundred thousand Georgians refused to insult the icons and on that day they were tortured to their deaths in the name of Jesus Christ. During the first invasion of Timur Lang in 1386 Tbilisi was severely damaged. Sioni Cathedral was also robbed. The conqueror took away the unique library from Tbilisi. Presumably the process of construction, which was commenced by King Alexander I Didi (“the Great”) in the 15th century, must have included Sioni Cathedral too. A three-circle bell tower was also built there in 1425. Starting from XVI century, the Sioni Cathedral was robbed and damaged several times during the Iranians invasions. During the invasion of Agha Mohammad Khan, Sioni Cathedral was burnt and the wall painting was destroyed as well as the iconostasis and the three-circle bell tower, built by Alexander I.

After the abolition of the Kingdom of Kartl-Kakheti, in the 19th century, Sioni Cathedral was repaired several times. Georgian governor Pavle Tsitsianov began its restoration works during of which the Georgian trace was gradually lost and the Russian architecture style was brought in. Between 1851-1855 Grigol Gagarin rebuilt the Sioni iconostasis and painted the cathedral. Unfortunately, the characteristic features of Georgian architecture and painting were lost. After the enthronement of Catholicos-Patriarch of All Georgia Ilia II, the Sioni Church restoration works were carried out intensively. The iconostasis was made According to the old Georgian specimens.

Mtatsminda

Mtatsminda is the South-East branch of the Trialeti Range. In the old times Mtatsminda was one of the suburbs, was considered as the church gardens and belonged to the citizens.

“Nameless Mountain, Mountain of the Hermits, Mount of Father David, the Holy Mountain of the writers and public figures “ – all these are the names of Holy place Mtatsminda in the minds of the Georgians.

Mtatsminda history starts in the depths of the centuries. It is said to be densely populated in the Late Bronze and Antique periods. After declaration of Christianity as the state religion in the middle of the VI c. in the times of Parsman King of Georgia and Catholicos Evlavi, Twelve Assyrian Fathers arrived in Georgia to enhance the Orthodox faith of the Georgians. Kartli was under influence of the Sasanian Iran. The Sasanians, facilitated spreading mazdeism together with monophysitism. The aim of the Twelve Fathers who came from Syria, was to protect and strengthen Christian diophysit religion. David Garejeli from Antioch was the first who arrived in Kartli. According to Platon Ioseliani, he curved a cell in the rocky slopes of the mountain in the West of Tbilisi and arranged a small chapel near to it. There was also a spring that David prayed the Lord for healing the sick.

This Assyrian Father has been ascribed many legends and miracles by the Georgian people. In this monastery he preached the Orthodox faith, which was opposed by the Monophysite Christians and the Mages. Father David soon left Tbilisi, but the inhabitants of the city appreciated and respected him. That is why the city named the nameless mountain “MamaDaviti” (“Father David”).

The cronicler did not save the precise information about Father David’s Church. It is known that in the IX century there was Church of Virgin Mary of Iberia which is named after the Mount Mtatsminda of Athos – the great centre of the Christian religion. Georgian kings and nobles respected this place a lot. King David X of Kartli after becoming a Monk under the name Damiane, stayed “in Tiflis Monastery”. Bishop of Ruisi Nikoloz (XVI century) also died there. The temple was destroyed over time and in 1542, two great Monks David and Nikoloz Gabashvilis from St. Athos built a new Monastery of Saint David and donated the Church the lands surrounding the mountain.

The yard of “MamaDaviti” serves as the Georgian writers and public figures Pantheon, the idea of which was born in the days of Akaki Tsere-teli death in 1915. Ilia Chavchavadze had already rested there. The official

opening of Mtatsminda Pantheon was in 1929 when Alexander Griboedov (a writer and a diplomat) who had died 100 years earlier, was reburied there. Georgia's most respected people rest in the Pantheon.

The Mtatsminda Park is one of the most colourful part of Tbilisi with its unusual geographical location and interesting infrastructure. The place equally attracts both the local residents and tourists. The Mtatsminda Park was built in 1930. Two ways lead to the park: the Funicular Railway and a motorway. There also existed a rope road from "Zemeli" (central part of Rustaveli Ave.) to Mtatsminda from 1958 until 1990 when a terrible accident – the rope breakage which caused casualties. The Funicular rope way was designed by a French engineer Blanche in 1900 and its construction was completed in 19051. The Mtatsminda Park together with the Funicular has been reconstructed. Many attractions and the necessary infrastructure for the modern cultural events were added to the park.

Mtatsminda is a major landmark of Tbilisi seen from every part of the city.

Queen Darejan Palace

In 70s of XVIII century, Erekle II of Kartli-Kakheti, built a palace for his wife Queen Darejan, with apartments, utility rooms and the Court Church.

The towers, walls and pillars of the palace, were built of cobblestones and Georgian bricks. The palace was decorated with a round wooden balcony. Avlabari was the suburb beyond the walls of Metekhi. Avlabari was the place where the roads from the North and the East met and where the Customs officer and a guard stood. Avlabari was an agricultural and the craftsmen's multi-functional workshops area and it became deserted because of the Ottoman invasions between 1723 and 1735. The Queen's incomes List made by Queen Darejan in 1800, proves that, by the Queen's order Avlabari was fenced with a stone wall in 1774. From a small door in the Avlabari Wall were starting "Avchala Road," Garden Road and Kakheti Road. It was possible to get into the city by the Avlabari Bridge (a large bridge for carts and other transport) and by the so-called "Donkey Bridge" (for pedestrians). After fencing Eastern Gate of the city, King Erekle II of Kartli-Kakheti, built a palace for Queen Darejan with the Court Church. The Church was blessed as "Irakli and Daria the Martyrs' Churh". Queen Darejan's Palace was the Royal Summer Residence, which was called "Sachino" and the palace and the Church were severely damaged during Agha-Mohammad Khan invasion in 1795 though it was soon

restored. However, after the death of Erekle II (1798) Queen Darejan spent here the last years of her being in her homeland as by the order of the Russian Emperor, Queen was exiled to St. Petersburg in 1803 where she died and was buried in Alexander Neveli Monastery. The Exarch Theofilacte bought Queen Darejan Church and opened an ecclesiastical seminary and a congregation school. In 1824, Exarch John blessed the Church under the name – "Transfiguration of Jesus". Later Fathers Monastery opened there. There were many sanctities in the monastery. They were taken out of the monastery for different reasons. In 1922, with the blessing of Catholicos Patriarch of Georgia Holy Ambrosi, the monastery life in the Cathedral was restored. After the Sovietization of the complex, the complex was reconstructed many times; some new parts were added to it. The church and palace area were used as the utility units of different profiles. There was also opened "One Actor Theatre". In 1990 then the church was transferred to the Patriarchate of Georgia and with the blessing of His Holiness Ilia II, Nunnery was opened there.

Catholic Churches

The Catholic Church in Georgia existed from XIV c. – the times of Giorgi "Brtskinvale" ("The Magnificent" reign. Pope John XXII of Rome was not only interested in religious issues, but also led a broad political activity to expand the interests of the Roman Church. For this purpose, John XXII contacted Giorgi V Brtskinvale. In the letter to King which he sent by means of the missionaries, he does not hide his admiration for Giorgi's deeds and suggested uniting the churches.

The Pope took a good view of the growing international authority of Georgia and offered Giorgi "Brtskinvale" to turn Tbilisi into the Episcopal center. The King of Georgia transferred the Episcopal center from Smirna to Tbilisi and in 1329 he appointed John from Florence as Bishop of Tbilisi Catholics. From the historical documents, the Catholic cathedral existed in Tskhumi too (now – Sukhumi). It is unknown where the first Catholic cathedral of Tbilisi was and what happened to it. Supposedly, it must have been ruined during Timur Lang's invasions.

The first Catholic Church in Tbilisi was built in 1804. It was the Cathedral of Mother Mary's Assumption into Heaven in Caputsini Street (as it was called at that time). Russian King Alexander I permitted the Prefect of Capuchini Order, Francesco of Padua to construct a Catholic Church. The

Austrian Monarch also contributed 1286 piaster to the construction of the Church.

The number of the Armenian Catholics increased too. Starting from 1829 the Armenian Catholics were trying to seize this Church. The Russian authorities banned Georgian Catholics from performing the liturgy in Georgian; it could only be done in Armenian or Latin. Russia even prohibited European padres being priests. The Georgian Catholics founded the Georgian Monastery with the Georgian Typikon in the Pericoi District in Istanbul. Pope Pius IX issued a special decree according to which the Georgians were given the right to perform the liturgy in their native language. The Bolsheviks in 1937 abolished the Catholic Church in Tbilisi. In 1999, the Cathedral of Mother Mary's Assumption into Heaven was opened in restoration of which Town Verona – the native town of the Bishop of the Georgian Catholics also participated. August 15 – the Cathedral's Name Day celebration and the day of Assumption of Mother Mary, the Cathedral was blessed. 8-9 November 1999, by the request of the Government of Georgia and the Patriarchate of Georgia, Pope John Paul II visited Georgia.

In 1870 another Catholic Church of Peter and Paul was founded in Tbilisi, the construction of which was led by Constantine, the son of the prominent patron and public figure Iakob Zubalashvili – the Head of the Parish.

The Evangelical-Lutheran Church also existed in Georgia. At the time of Russian colonialism, Georgia's demographic expansion started, resulting in the arrivals of people of different nationalities in Georgia. In 1817-1818, by the order of Emperor Alexander I a number of thousands of Germans were brought from Wurttemberg to Georgia. In 1894 in the Noi Tiflis settlement (Marjanishvili Square), St. Peters and Paul Lutheran Cathedral – Kirkhe was started. Three years later, Kirche was solemnly opened. Because of the Kirkhe in Noi Tiflis Settlement, the old Tbilisians called this place "Kirichni". In 1933 the government shut down the Peter-Paul Kirche, also shot Pastor Meyer. The Kirche, which was once a cultural and social center, was dismantled by the Germans – captives of World War II.

Synagogue

The Jews are the oldest inhabitant nation of Georgia. In VII century BC, a part of the Jews who fled from Jerusalem, arrived in Mtskheta and settled there. The Jews used to change their living places periodically sometimes by

their will, sometimes – because of the political situation. The Jews had their own settlements in almost every major city of Georgia. Many historic sources and travel recordings (Marco Polo, Al-Fariq) tell us about the Jews in Tbilisi. The Jews built their religion houses – synagogues (the term used to be the synonym of the holy place). During the anti-Semite movement the Jews in Tbilisi used to arrange their own synagogues at their homes as they were prohibited to perform any legal services. There was “domed synagogue” in Tbilisi built at the beginning of XX c. for the Russian military servicemen and it was called “Saldataski”. In 1932 Bolsheviks abolished the Synagogue and in 1940 Hebrew Historical-Ethnographic Museum was housed in it. The Museum is named after David Baazov today. There were four functioning synagogues in Tbilisi at the beginning of XX c. Today there are two synagogues: Great-Akhaltzikhe and Beth-Rachel Synagogues. Beth-Rachel, the same Tskhinvali Snagogue was built in 1910 for the Jews from Iran and Kurdistan (Lakhlukhs), many of which were exiled in yhe Soviet times. Synagogue Ashekenazi is the property of the Jews. The Great or Akhaltzikhe Synagogue was opened in Tbilisi in 1903. The Jewish people asked the Governor to build the place of worship at their own expenses. The Governor allowed them to do so but instructed them to name themselves not the Georgian Jews but just as the local Jews. The synagogue was built by the Georgian Jews at their expense. In 1911 it was completed and it included: “Great Prayer”, “Little Prayer” and the utility rooms. The Great Synagogue “Great Prayer” belongs to the Roman style – it is characterized by an exposed brick structure and the details, the façade trapezoid crowning, the outer façade is decorated with the colored vitrages of Magen David. In the centre of Synagogue there stands Theba and opposite of it – Aron Hakodesh.

Mosque

The Tbilisi Mosque is located at the foot of Narikala, near the end of the Botanical Garden Street. It is the only Muslim worship place in the city. The Muslim population emerged from the second half of the 7th century, after the Arab invasion of the city. In VII-VIII century there must have been Jameh-Mosque in the place where the Mosque stands today.

We do not have the information about when Jameh collapsed. The number of the Muslim traders, scientists, and culture representatives gradually increased in Tbilisi. According to Arab historians, the Muslim Mohammedians

were Sunnites. The Mosque, which is located at the foot of Narikala is the only one in Tbilisi. It was built by the Ottomans in 1724-1727, when they ruled Kartli. The mosque was destroyed after Nadir Shah Invasion and after settling the Kizilbashs in Kartli. There were five mosques on the Tbilisi Plan of 1785. Only one of them existed in XX c. Many mosques, jamehs and medresses, some of which were works of art, were destroyed during the Soviet Regime.

Shiite Mohammedians appeared in Georgia and in Tbilisi later in the XVI century. The oldest mosque is considered to be the Shiite Mosque founded by Shah Ismail I, locates on the left bank of the River Mtkvari, at Khidisyuri which was destroyed by the Ottomans during their 30-year rule. Shah Abbas I built a new Shiite Mosque here in 1606 – Jean Shardon gives us the information about this. The Shiite mosque was destroyed before starting the construction of the new Metekhi Bridge in 1952. Its unique ornamented and inscribed tiles are kept in the Georgian Museum of Art. The Mohammedians believers shifted to the Sunni mosque.

The existed Mosque in Tbilisi is distinguished by the fact that there are two Shiite and Sunni Mihrabs (Mihrab is the place where the Imam-Leader stands for praying) where Sunni and Shiites pray together. There is no similar case in any mosque in the world.

Armenian Churches

The settlement process of Armenian ethnic group is divided in several stages. The number of Armenians especially increased in XIII century, when Georgia took a large part of Armenian lands into her possession. In the following ages, when the Muslim aggression started in the South Caucasus, Armenians often sought the shelter in Georgia, in particular – in Qvemo Qartli so that, in case of a favorable environment, they could return to their historic homeland. In the late Middle Ages Iran and Ottomans facilitated the Armenian nation migration process to Georgia, which, starting from XIX c. was also promoted by the Russian authorities. The Armenians migrated to Tbilisi not only built their churches, but also reconstructed the Georgian Orthodox churches into Armenian, in which they were also encouraged by the Russian authorities as the Russian government had chosen the materially well-provided part of this nation as its political supporter and social base. There is a confrontation between the Georgian and Armenian churches today on the subject of possession of the churches.

In Tbilisi Map, created by Vakhushti Batonishvili, there were only 5 Armenian churches with the adjacent cemeteries, and Georgian Orthodox churches were mentioned as the Armenian ones in the interpretation attached to the plan drawn by the Russian officer Alexander Pishchev in 1785. The Armenian temples that are located in Tbilisi, are mainly of XVII-XIX c. c.

Norasheni – is the Church of Virgin Mary. It is a historical monument of XVIII c. The Armenian researchers (S. Karapetian) believe that the temple was built in 1467, though there is no documentary evidence to prove it. The temple was damaged during the invasion of Agha Mohammad Khan. The centre--domed cathedral was restored after the establishment of the Russian rule and was painted by Tbilisian Armenian painter Mkrtum Ovnatanyan. In the inner walls of the church, the XVII c. khachkars are installed. The famous Armenian merchant and mecenat Mikhail Tamamshev is buried in the church.

Surb-Gevorg, or Tsikhis Deda(“Fortress Mother”) Church, belongs to the Georgian cathedrals group, which were later appropriated by the Armenian Church. Vakhushti mentions the church built on the name of St. George as “Fortress Church”. According to the incomplete data, the church was built by a rich Armenian – Umek in the XIII century and it is reported that there had been the inscription proving this but it does not exist today. There is the document of II half of XVIII century, according to which Teimuraz II granted Surb-Gevorg Temple to Tumanishvili. In the list of antiquities which is dated 1835, the church is named after the Virgin Mary. Architectural details and decorations of Surb-Gevorg Temple reveal the peculiarities characteristic to the Georgian architecture.

The majority of Armenian temples are monuments of Georgian-Orthodox origin. They happened to fall in the hands of the Armenian-Gregorians because of the hard times. The Georgian Patriarchate wants to appoint a joint commission, conduct the archaeological studies and make relevant conclusions after that.

Baths

Thermal waters coming from the mountains of Tabori flow into the Tsavkistskali, which became the reason for founding sulfur baths on the right bank of the river Mtkvari in Tbilisi. The area was named Abanotubani. Tbilisi baths have been destroyed and rebuilt, but their architectural style has not

changed substantially. Baths seem to have a Persian architectural influence. All baths were built of stone, the halls were covered with domed vaults, from which light was coming down. Some baths were decorated with marble. The old Tbilisi baths belonged to the kings of Kartli, the great Georgian nobles – the Orbelians, the Sumbatashvilis, the Melikishvilis and the Tbilisi residents. Each bath was named after its owner. It is well known that the Orbeliani “Chreli” – “Mottle Bath”, Gogilo, Erekle, Bebuta, Batonishvili baths. Starting from XIX c.c. the baths were rented, so each bath was often renamed according to the ownership. The city baths are still a delight to the visitors. Abanotubani is Tbilisi Visit Card.

Georgian National Museum

The history of the Georgian National Museum begins in 1852 when the Caucasus Division of the Russian Geographical Society was established in Tbilisi. The initiator of the foundation was the Russian writer V. Sologub. The Museum led a big scientific and collection work. In 1864 the museum was closed, the building was lost and its unique collection was partially scattered. The remaining part of the collection was moved to the famous naturalist Dr. G. Rade’s house, who re-founded the Caucasus Independent Museum. In 1868 the museum was joined by the Public Library and was renamed Caucasus Museum and Tbilisi Public Library. In 1918, after restoration the State of Georgia, the museum was named as Museum of Georgia. With establishing “Bolshevism” in Georgia the Museum development slowed down though between 1928 and 1929 the collections of the historical and ethnographic societies were housed in the museum. The National Museum contains many collections: the remains of the ancient human found in Eurasia, unique archeological and ethnographic objects, the materials, depicting the history of nature, the rich Heritage of Christian Culture – engraved and painted icons, crosses, embroidery, vitreous enamel, oriental items, rich collection of numismatics, smart gold and silver jewelry of antique Colchis, the works of the Georgian and European artists of various times. The Georgian National Museum was founded in 2004 and is now the largest museum association in Georgia. It consists of many museums, galleries and four house-museums.

G. Chitaia Open Air Museum must be specially mentioned among the museums of Georgia as it is a miniature model of Georgia and reflects the country’s diverse ethno-culture. The vast territory of the museum is divided

into eleven zones. During the planning period, the diversity of houses and agricultural buildings, characteristic of Georgian regions, was taken into consideration. The museum exhibits about 70 residential and utility buildings from Georgia's following historical-geographic regions: Samtskhe-Javakheti, Guria, Samegrelo, Imereti, Racha-Lechkhumi, Abkhazia, Adjara, Svaneti, Ossetia, Kartli and Kakheti.

One zone is dedicated to historical and archaeological sites, including the Christian Basilica and the tomb of V-VI c.c., dolmens from Abkhazia of II millennium BC and the rich collection of gravestones. The museum houses a memorial study of academician Giorgi Chitaia, a great scholar and public figure, where photo, video and illustrative materials on the history of the museum are kept. Giorgi Chitaia is one of the first of the scientists who began to study the Georgians ethnographical, historical and ethno-genetic problems. The exhibition hall of the study presents the samples of Georgian folk craft, domestic items and Georgian folk clothes.

Didgori

Didgori is the most important place of the national pride and the statehood greatness for the Georgians. The great David IV Agmashenebeli King of Georgia defeated the Turk-Seljuks on the Tsalka-Manglisi-Trialeti ridge near Tbilisi 12 August 1121. This fight is known in history as "Dzlevai Sakvirveli" ("Wondrous Win").

As David IV became King, he made some steps to free Georgia from the Turk-Seljuk rule. By 1120 he had almost completely cleaned southern regions of Georgia from the Turks and prepared a decisive attack. Nor were the Turk-Seljuks unprepared. They gathered a coalition army. The Chancellor of Antioch, Gottier, reported that the number of soldiers reached 600,000; Ivane Javakhishvili considered that it must have been 300,000. David brought 55,600 fighters to the battle. Along with the mercenaries, the main fighters were Georgians. David addressed the warriors before the battle. The Georgian fighters had no other choice but one – die or win! The battle lasted 3 hours. The enemy was defeated. The Georgian did not let them to unite forces and start the attack. The Didgori fight opened the way to Tbilisi. In 1122 David IV freed Tbilisi and moved the capital from Kutaisi to Tbilisi. The Didgori Fight enabled King David to free the whole country and raise its position internationally.

For denoting the Georgia's strong statehood and in memory of the Georgian fighters the Memorial with bells and statues were put up in 1991 (Author – E. Amashukeli). The tourist infrastructure is to be developed. The Public Holiday “Didgoroba” takes place on 12th August every year.

Mtskheta

The oldest capital of Georgia Mtskheta locates in the West of Tbilisi at the confluence of the Mtkvari and the Aragvi. The favorable geographical location of the city in the area of the World Trade route -Silk Road made Mtskheta the capital of Georgia. The Georgian Historical Writings connect the foundation of the city with the Georgian Ethnarch Kartlos's son Mtskhetos. Mtskheta territory was inhabited in the Early and Middle Bronze Ages, and in the 1st millennium BC, the settlements of populated areas united in one city – Great Mtskheta.

The Georgian statehood originates from Mtskheta. According to “Conversion of Qartli” (to Christianity), Azo with his eight houses and main idols – Gatsi and Gaim left “Arian-Kartli” and “sat (settled down) in old Mtskheta.” According to the old Georgian sources, the location of “Dzveli Mtskheta” should have been Armazi /Armaztsikhe (or Bagineti). After Parnavaz had placed the Armazi Idol on Kartli Mountain, the old Mtskheta was named “Armazi”. Mtskheta consisted of a few blocks: Armaztsikhe, Magi District, Uriah District, Sarkine, “Royal Christening Place”- in the Christian Era and others. These areas created “Great Mtskheta” and together with the defensive constructions – Ghartiskari, Bebristsikhe, Tsitsamuri (Savsamora), Sarkine created the unified System of defense in the vast suburb area of the capital.

Mtskheta was the centre of craft and trade during its being the Capital. The Roman, Partian, Sassanid coins, discovered here, prove this. The Iberian Kingdom had active foreign relations with Rome. After the defeat of the Mithridat Euphatorer and Armenian King Tigran II, the Roman Commander-in-Chief Gneus Pompeus appeared in Mtskheta. The possibilities of Iberian kingdom were quite modest compared with those of the Romans. Despite the Georgians defeat, Rome did not abolish Iberian Kingdom and did not ruin the city of Mtskheta though the defeat of Ponto Kingdom paved the way for the Eastern policy of Rome. Kartli became a political ally of Rome for centuries. This is confirmed by the inscription of the 1st century, from which we find out that the Roman Emperor Vespasian helped Iberian King Mithridat strengthen the borders of the city.

The period of development of the feudalism in IV c. coincides with the arrival of Saint Nino in Mtskheta and the Georgians conversion to Christianity. The miracles of St. Nino converted King Mirian and Queen Nana to Christianity. In 326 Iberia became Christian. The Construction of religious cult buildings first started in Mtskheta immediately after Christianity was introduced. In II half of V c. during King Vakhtang Gorgasali's reign Tbilisi became the alternative to Mtskheta. The location of Tbilisi fascinated King and he started constructing it so that it could be like Mtskheta; the son of Vakhtang – Dachi Ujaremeli “completed the borders” of Tbilisi.

According to Juansher – historian of Vakhtang Gorgasali, at the end of VI century, during the reign of Stepanoz Eristavi(Duke), Mtskheta was already a weakened city. After becoming Tbilisi the center of the country and its capital, Mtskheta kept being the religious and Catholicosate centre. In the period of Arabs domination, Mtskheta was no longer remembered as a city; its territory reduced. In XIV century Timur Lang's invasions caused great damage to Mtskheta.

As a result of administrative division, after Kartli-Kakheti Kingdom had been abolished by Russia, Mtskheta became a village of Dusheti Region. Every visitor expressed great interest towards Mtskheta. Mtskheta Art and Historical-Architectural Museum-Preserve was formed on the base of Mtskheta Ethnography Museum. 14 October of every year the public holiday – “Mtskhetoba” is held there.

Mtskheta is Georgia's Jerusalem. Mtskheta is in the list of World Heritage Sites and is protected by UNESCO.

Pompeus Bridge

The Mtskheta Bridge was an important trade-transport highway for many centuries, where the international trade routes, coming from Dariali Gorge to the southern borders of Georgia and those coming from the Black Sea to the Caspian Sea crossed. The bridge over the Mtkvari riverbed must have existed from Hellenistic Epoch, which is confirmed by Strabo. According to The Life of Kartli, In II c, BC King of Iberia Parnajjomi put up Zaden Idol, founded Town Nekresi and strengthened Town Mtskheta. Later, he spread Fire-worship and many mages were brought to and settled in Mtskheta by him. The place took the name “Mogvta Kari” (“Mogvi” in Georgian is “Mag”) and the bridge received the name “Mogvta Khidi” (“khidi” – “bridge”). Mo-

gyta Kari was one of the densely populated districts. King of Iberia burned the bridge during Roman Commander-in-chief's invasion. After the defeat of the Mitridat Euphatorer and Armenia's King Tigran II, the Roman Commander-in-chief Gneus Pompeus headed for Georgia. According to Roman historian Dion Kassios, In 65 BC, King Artag of Kartli, sent an ambassador to negotiate with Pompey and began secretly to prepare for a military operation together with Albania. Pompey having learnt about the Artag's tactics, attacked the capital of Iberia, got to the Armaztsikhe (Armazi Fortress). Artag left the residence and moved to Mtskheta – on the other side of the River Mtkvari, and burned the bridge. Artag was soon subjected by Pompeus and took the responsibility to supply food to the army and build the bridge. The bridge was built by the legionaries on Artag's expenses. The talks between Artag and Pompey were renewed. According to historical records, King of Kartli presented the Commander with a golden bed, a table and a throne. Pompey left the power of King of Kartli intact. Artag was ordered to strengthen the crossings of the Caucasus. The bridge name is associated with this historical event.

Antioch

One of the oldest temples in Mtskheta is St. Stephane (St. Stephen) – First Martyr's Church, which was built by Vakhtang Gorgasali's grandfather Archil – Mirdat's son (I half of V c.) at the confluence of the Mtkvari and the Aragvi as the sign of gratitude to Lord after expulsion the Persian invaders. Stephen was one of the seventy apostles of Christ, the first man who gave life for Christ. By his preaching, more and more Jews became the followers of Christ. The Saint was full of God's grace and performed great miracles. The Greek text on the threshold of the Antioch temple gives us a message about the architect of the temple – it was a Greek architect Averlios Acolios. The cathedral consists of buildings constructed at different times: the Hall Church of VII-VIII c. c. the gate and the built-on defense tower, with a small fragment of the loop-holes and dates back to XVI-XVII c. c. Antioch's temple was burned during the invasions of Murvan Kru (735). Later the temple was restored. His Holiness and Beatitude Catholicos-Patriarch Ilia gave the blessing of transferring the Cathedral to Samtavro St. Nino's Monastery in Mskheta. The liturgy in the cathedral is conducted.

Jvari (the Cross)

In the East of Mtskheta, at the mouth of the Mtkvari and the Aragvi, on the rocky mountain there is Jvari Monastery. After the spread of Christianity in Kartli by Saint Nino, in 326 there started building of Christian Temples. Mirian King of Georgia set a cross, as a symbol of the newly established religion on the rocky mountain, which became the venerated not only of the Georgians but of the entire Caucasian population. Since the beginning of the 6th century, Sasanid Iran began to persecute Christianity to shutter it, and soon overthrew the reign. This success of the Iranians did not last long and soon the whole South Caucasus rebellion broke out. Guaram Bagrationi, helped by the Byzantine Emperor, led the uprising in Kartli. Iran's Shah Hormizid IV defeated the revolt, but he had to recognize Guaram as the Erismtavari – Duke of Kartli. The Byzantine Emperor gave him the title of Curapatat. Gurgen Kurapatat built a small church in the North of the Cross – installed by Mirian the King, to strengthen Christianity, with an arch entrance, with the cross-shaped vault. There was an arch niche with the image of the cross in the church, supposedly – for the throne of the Catholicos.

At the beginning of the VII century, Stepanoz I-the son of Guaram Curapatat, Kartli regained its full independence. He placed a cross on the pedestal on the coin of his cut instead of the Mazdeyan relique – Fire and wrote his own name in Georgian. Near the small church Stepanoz built a large temple of the architecture characteristic for the early Feudal Period, which led to the construction of cross-type temples in Georgia. The statues with the inscriptions on the façade of the temple depict the members of the Stepanoz family: the brother Demetre, the son Adarnase and the grandson Kobul-Stepanoz. Kneltdown Kobul-Stepanoz, depicted on the East façade of the temple's, is called Patrikios: "The Cross of our Savior, pardon Kartli Patrikios Stepanoz." The scene of "Ascension of the Cross" is depicted on the South entrance façade of the temple.

There was an eight-sided structure in the center of the temple – the pedestal for the Cross which was put up by King Mirian and which was the reason for building Great Jvari (the Cross) Temple.

The small fragments of the painting preserved in the interior show that the temple was painted later. In XVII-XVIII c.c., due to the frequent invasions of the Lezgians in Georgia, Jvari Monastery was walled. The fragments of the wall and half-ruined towers built in the wall, have survived. The first best example of cross-domed architecture in Georgia – Mtskheta Jvari Monastery is in the list of the World Heritage Monuments.

Svetitskhoveli

The most important monument of Georgian culture, art and architecture – 54 meter-high Svetitskhoveli stands at the confluence of the Mtkvari and the Aragvi. The history of the temple is inseparable from the history of Georgia. The place of the Svetitskhoveli and the construction of the first temple are related to spreading Christianity in Georgia. The main entrance gate through the temple wall was built in 1029 by the order of the Catholicos Melchizedek. The gate is a two-storey construction. There are sculptural images of stone bulls in the upper part of the arch of the gate. Starting from the Bronze Age, the bull had been the cult that was spread throughout the whole Georgia and it was the symbol of farming. In the pre-Christian traditions, the bull was sometimes associated with the moon or the sun cult ritual.

According to “Kartlis Tskhovreba”, in the 1st century, Elioz Mtskheteli and Longinos Karsneli – the arrivals from Jerusalem, brought Lord’s Robe to Mtskheta. Elioz’s sister Sidonia took the Lord’s Robe, put it to her heart and passed away. Sidonia was buried with Robe. The cedar grew on the grave. After Saint Nino’s preaching Christianity, King Mirian became the believer of Christ and decided to build a temple on the place where the cedar grew. The cedar was cut and seven pillars were made of it. The six pillars were put up for the temple, the seventh pillar hung in the air and remained immovable. Saint Nino spent the whole night praying and in the morning the miracle happened – the pillar lit up and merged with the ground and Chrism started running down it. The pillar was called “Sveti Tskhoveli” – (“Living Pillar”) and it became the name of the cathedral. King Mirian built a wooden temple. During Vakhtang Gorgasali reign in II half of V c., when Church of Georgia gained the autocephaly, Svetitskhoveli Cathedral became a Catholicos Center of the whole country. A large three-nave stone basilica was built on the site of the former wooden temple. According to Juansher, “Mtskheta’s king Vakhtang built the Church of the Apostles – “Svetitskhoveli” (Living Pillar). The temple existed till XI c. After uniting Georgia Catholicos-Patriarch of Georgia Melkizedek I trusted architect Arsukidze to construct a new, large cross-domed temple. There is a relief image of the right arm with an architect square tool under the central arch of the cathedral with the inscription on both sides: “The hand of the slave of God Arsukidze. Forgive him.” Since the day of its blessing Svetitskhoveli Cathedral has been the residence of Catholicos Patriarchs of Georgia.

As you enter the temple, the grandiose space opens in front of you. At the entrance, there is a stone Baptismal Font on the right, which must have

been of the times of the Baptism of Georgians and it must have been gilded. In the upper parts of the cathedral there were hiding places to escape to during adverse times, also – to hide the temple treasure and libraries in them. In the western part of the temple there stands Sveti Tskhoveli (“Living Pillar”) in the place of the old main pillar with a self-supporting (neckless) dome and the pyramidal brick roof. The miraculous Pillar was kept there. The Pillar contains fables of the Gospel and scenes depicting the spread of Christianity in Kartli. Christ is represented in the dome area of the pillar. The corners of the arches are decorated with the plants ornaments. The drawing is performed by the painter Grigol Guljavarasshvili under the guidance of Catholicos Nikoloz Amilakhvari in the XVII century (1678-88).

Svetitskhoveli was a final resting place of Georgian kings. According to historical sources, David Ulu, Demetre Tavadebuli, Giorgi Brtyskinvale, Giorgi VII, Giorgi VIII, Alexander the Great, Simon I and others must have been buried there. Unfortunately, the graves of Vakhtang Gorgasali, Erekle II and Giorgi XII have only been known to us.

Samtavro

The Samtavro Periscvalba (“Transfiguration”) Cathedral is a cross-domed structure. It is part of the monastery complex. The wall of XIX century belongs to the monastery complex, a XVIII c. tower, a three-storey bell tower of XV-XVI c. and St. Nino Church (Makvlovani – Makvali – “Blackberry”) are what survived from the old wall. The paintings in the area of the Cathedral dome and on the walls belong to XVII c. The exact time of construction of the cathedral is unknown, though Vakhushti Batonishvili considers King Mirian as the founder of Samtavro. Before the Christianization of the Georgians there was a residence of Kartli Eristavi and royal gardens on the territory of the present Samtavro Cathedral. Saint Nino, who came to Mtskheta to preach Christianity, settled in these royal gardens. King Mirian took Christianity with the help of St. Nino and converted Georgians too. According to “Kartlis Tskhovreba” King Mirian, by his will, was buried “in the upper Church, at the middle southern column, in the North of it...”. Queen Nana is buried beside King Mirian. The Samtavro Periscvalba Cathedral is considered to be the final resting place of Georgian Christian kings and one of the holy places.

Saint Monk Father Gabriel (Urgebadze) served in Samtavro Temple. Father Gabriel lived in a small cell in the tower of Mtskheta Nunnery. 2 Novem-

ber 1995 Archimandrite Gabriel died. According to his will He was buried in a monastery manner – wrapped up in a straw blanket at the cemetery of Mtskheta Nunnery. Archimandrite Gabriel’s blood taken by the doctor-surgeon Zurab Varazashvili for the test, is still incorrupt. The oil taken from the permanently burning candle on the grave of Father Gabriel is known as the miraculous cure in Georgia and beyond its borders. Archimandrite Kirion – a spiritual son of Honorable Gabriel, made Luskuma (box, coffin) for Holy Father Gabriel in Periscvalba Cathedral where many pilgrims come to the holy parts of Father Gabriel and where a lot of curing miracles occur.

Shiomgvime

Near to Mtskheta, on the left bank of the Mtkvari River, in the desert place, in a small cave the Assyrian Father Shio Mghvimeli- one of the thirteen Assyrian fathers, settled. He was from Antioch and grew up in the family of the pious nobles. During his adolescence the Holy Father joined the disciples of Ioane Zedzaneli, became a monk and spent twenty years with Father Ioane. As the reward for his honest work and obedience, Father Shio got the talent to cure. Worthy Father Ioane received the sign of God from above and He “with Twelve Disciples” came to the country Iveria to strengthen the Christian faith there. The first arrival of the Assyrian fathers in Georgia was in I half of VI c. According to Kartlis Tsxovreba”, this time King Pharasmanes/Parsman ruled the country during which the Iranians domination increased, the king’s institute was abolished and Christianity was threatened. Pharasmanes actively turned to Byzantium and afterwards asked them for the important privileges for the Georgian Church.

Part of the Assyrian fathers came to Kartli in this serious political-religious situation and initially settled on Zedazeni mountain. With blessing of Catholicos Evlavios and Father Ioane, the Holy Fathers went to preach in different parts of the country. Shio Mghvimei found a cave near Mtskheta, in the rocks of Sarkineti and began to serve there. According to the legend, pigeons would bring little food to the monk Shio. Mother Mary and John the Baptizer appeared in front of Shio in the cave and advised him to start a monastic community. Shortly after this many monks gathered on the territory and a cross-domed church of the John the Baptizer was built half in the ground. Despite the constructions added in XI and XVIII c. c. the Church kept its original face.

Shio Mghvim's Monastery Complex consists of several terraced buildings of different times: Shio Mghvimeli's original residence and the – cemetery, the Temple of John the Baptizer, the Church of the Assumption of Virgin Mary, the Hall Church of Cross Ascension and the Caves for the monks, which at the same time was a reliable shelter during the enemy invasions.

Samukhranbatono

One of the oldest historical and geographical regions of Georgia – Mukhrani was the suburb of Great Mtskheta and its favorable geographical location played the major role in forming of the Iberian Kingdom, and afterwards – in Georgia's stathood development. Dzalisi was the center of this area in II-IV c. During Vakhtang Gorgasali reign Mukhrani was the main part of the Tsilkani Episcopate. During the existence of feudal political units in Georgia in VIII-X century, this area moved under the rule of the chorepiscopes of Kakheti, who then handed them to their Vassals the Dzaganisdzes. David IV took the Zedazeni fortress along with Mukhrani from the Dzaganisdzes and appointed there his own governor, "Governor of Mukhrani". Mukhran was the property of the king's house until the collapse of the Kingdom of Georgia. From the beginning of the XVI century, weakening of the royal power in Georgia resulted in the complete independence of the large feudal lords, followed by forming "Satavadoebi" (Satavados – large land ownership). One of such strong Satavados was Samukhranbatono which was formed during the reign of King David X of Kartli. Internal feudal problems were added to the complicated foreign policy of Kartli. The king of Kakheti Av-Giorgi (Avi – "the Evil" because of) was named so after he had killed father Alexander I and blinded his brother) often raided Kartli. Bagrati demanded from his brother to give him Mukhran as the Heritage Prince Manor, and upon the consent of the king, he built "Mukhrani Castle Mtkuari". This historic fact became the base for forming of Samukhranbatono (residence of "Batoni" – the Patron, Lord) and the Bagrationi Dynasty side brunch. The residence of the Mukhranbatans was the Shio District, which must have become the center starting from the period of Constantine's (the youngest brunch of the House) being made "Mukhranbatoni."

There are two important palaces of the Mukhranbatonis in Mukhrani: one – a three-storey building built by Niko Buri between 1899-1902, quite damaged now. According to the Investment Fund, the palace will be restored.

Niko Buri (Bagrationi) is a representative of the Mukhranbatonis Brunch. He participated in the Anglo-Boer War on the Boers side. After defeating the Boers, the Englishmen captured him and he was exiled to Island of St. Helen. Nico Buri returned to Georgia from the exile where he lost all his property after the coming of Bolsheviks to the country. Niko Bagrationi sent his daughters Irina and Natalia to France, and he himself spent the last years of his life in his Homeland in the extreme poverty. She described her adventure in the book "The Boers". Nicko Bury died in Tbilisi in 1933.

In the outskirts of Mukhrani there stands another palace – built in II half of XIX c. which belonged to General-Lieutenant of the Russian Army Ivane Constantine Mukhranbatoni. Ivane was the owner of a large agricultural land. While travelling in France he acquired the necessary knowledge in viticulture and vinery and upon returning to his homeland in 1876, he invited the French winemaker Emir Jani and in cooperation with a famous Georgian winemaker Z. Jorjadze, he built a wine factory in Mukhrani. The wine was made according to the European standards. In 1889, Ivane Mukhranbatoni's wine "Mukhraneli" won a gold medal at the International Agriculture Exhibition in Paris, and Ivane himself was awarded the Order of the Honoured Agricultural Officer of France. Ivane Mukhranbaton Palace was linked to the wine factory by tunnels. There was a dance hall, a living room and bedrooms with many passes, the open and closed balconies and terraces in the palace. Ivane Mukhranbatoni suddenly died in his manor March 11, 1895, at the age of 85. He was buried at Svetitskhoveli Cathedral in Mtskheta. After Ivane's death the palace was sold. During Bolsheviks, it was used as the building for different purposes. The palace was destroyed and robbed.

Today a big project of Ivane Mukhranbatoni cultural-historic heritage has been carried out by a winery company Chateau Mukhrani. The vineyards were planted in the Mukhrani territory, the palace is restored. The construction and rehabilitation works took seven years. The surroundings slowly regained its original face and since 2011 tourism has began in Chateua

Ananuri

In the North-East of Mtskheta, Ananuri is one of the most important monuments of the Late Feudal Age on the Georgian military road, where the cult and fortification constructions gather. Ananuri was the property and the

main forepost of the Aragvi Eristavis, which was neither the Eristavis' final resting place nor their residence.

After the feudal collapse of the Georgian state of XV, Aragvi Saeristavo became an independent political unit and a separate Satavado with its centre in Dusheti, and the main fortress Ananuri. With weakening of the royal government, the Aragvi Saeristavo became stronger and started struggle for its complete independence. Kings of Kartli Rostomi Khan, Vakhtang V and Giorgi XI organized a great military expedition to subordinate them but failed to achieve the final success. After strengthening the royal government in XVIII c., the question of bringing Aragvi Sertistavo back under the rule of the royal government rose. The royal government was supported by the local mountain people. After the rebellion in 1743, the Aragvians killed the Eristavis Otia and Bezhan and invited King Teimuraz II to rule. Aragvi Saeristavo was declared as the royal manor which was first ruled by Erekle II's son Vakhtang, then – by Levan Batonishvili and finally – by Almaskhan. After abolition of the royal government in Georgia by Russia, Aragvi Sertistavo was subjected to the Head of Ananuri Region.

The Ananuri architectural ensemble consists of: upper and lower fortresses of the stone wall with its cylindrical and rectangular towers (including the Khevsurian Tower being considered as the earliest building), the Church of the Virgin Mary and of the Deity, from the Church “Mkurnali” (Healer), the bell tower, a cell and a water reservoir.

Ananuri fortress stone wall was periodically repaired. Strategically, the fortress was located on the important road from which the roads through Vedzakhevi led to Mtskheta and Tbilisi from where the route was going to Mtiuleti, Khevi, the North Caucasus. The fortress entrance was on the South where the main part of the Aragvi Saeristavo was located. As the fortress entrance needed special protection, the tower had gun-ports and the holes for big stones.

Between Ananuri Big domed Temple (according to the inscription on the temple – built in 1689 by the order of Bardzim Eristavi) and the “Mkurnali” Church there is a big underground octagon cell. There also is a two-pool reservoir on the territory of the upper fortresses. Drinking water was supplied with the clay pipes lying deep in the ground. Since the water supply was not enough for the fortress, another water-supplying system was added. Just in the center of the upper fortress there is a four-storied Khevsurian Tower, which dates back to XIV-XV c. The floors were connected to each other with stairs. The pyramidal roofing stages are covered by stone slabs.

The composition of the four facades of Ananuri centre-domed Temple is created by the architect's interpretation, but reiterates the traditional characteristics of the middle feudal times monuments.

The construction of Zhinvali hydroelectric plant almost destroyed Ananuri Complex, along with other important cultural heritage. The villages with their churches were covered with water. The road was moved to the mountain slopes to save Ananuri. The Ananuri Complex with its unique views is an important monument of Georgian cultural heritage that leaves unforgettable impression on the visitor. The complex is included in the UNESCO World Heritage List.

Lomisa

On the high mountain in the south of the Village Mleta on the Ksani and the Aragvi watershed, Lomisa Hall Church of St. George stands. The Church belongs to IX-X c. c. and is built of the cracked stone. Lomisa Church oak door is covered with an iron sheet on which an eighteen-line inscription in Khutsuri (old Georgian alphabet) reveals the names of the craftsmen – the makers of the door, also – those of the bread and iron donors. The inscription must belong to the XVI-XVII centuries. The door has four rows of rings to keep thieves away. The guards of the Church would raise them up. If someone approached the door and tried to open it, the rings would fall down with noise and wake up the sleeping guards. If the guard left the church in the daytime, he arranged the rings in a certain way just to see, upon returning, if someone had touched the temple door in his absence.

Lomisa St. George's Church is syncretic and its roots lie in the ancient religious faith of the Georgians of the times BC. According to the legend the name of the Temple is associated with the Loma Bull (lomi – a lion; Loma – lion-like). This animal (lion) no longer inhabited on the territory of the Caucasus, but it often appears in Georgian folklore and in Georgian versions of Life Tree. Initially the lion expressed a fiery sun, but with the development of agriculture, it syncreted with a Bull Cult and was connected with the Moon Goddess. Though, by the tradition of legends and rituals, Lomisa was a hunter and a warrior God and this proves its archaic nature. After spreading Christianity, a Christian Church was built in the place of the Church of the Moon. And the pagan Signs of the lion was linked with St. George. The Lomisa Day (Lomisoba) is held on Wednesday, in the 7th week after Easter and is

a moving festival. On this day, the pilgrims gathered in Mleta from all over Eastern Georgia. Nowadays, every Lomisoba Day most of the population of Georgia try to get to the place. Despite the narrow path and the hard way, the flow of the pilgrims is increasing year by year.

There are many legends about Lomisa Church preserved in the folklor. According to a legend, the icon of St. George rested in the Church During the invasion of Jalal-ud-Din, the Khuarazmites robbed the Church and took the icon away. They had a big trouble and they blamed the icon of George for it. The icon was thrown into the fire, but he fled from there and landed on the horns of a white bull. The bull and the icon moved from place only after Sultan released all the captives taken from Georgia. The liberated Georgians would build a niche in the name of the holy icon in every resting place they stopped at on their way home. Finally, the icon settled on the mountain of Mleta, where the shrine is now. The Icon was begged for having a child, for the eyesight etc. The miracle icon is currently lost. It was hidden by the Deacons and then replaced with another silver icon.

A large iron chain is still in the Church. It is believed that a pilgrim would put the chain on the neck as the token of the vow given to Saint George and he/she would go round the Church three times. This belief still exists among the pilgrims.

Chargali

The village Chargali is located in Magharoskari District, Tsina Pshavi (Lower Pshavi). In the center of the village there is a single-storey modest house of a great poet Vazha-Pshavela constructed from cobblestones and stone slabs. In 1861, a boy – Luka was born in the big family of the village priest Pavle Razikashvili. Luka grew up in the village until he was eight. Later, during his studies in St. Petersburg, he was called Vazha Pshavela by his friend, a Tushetian – Dimitri Tsiskarishvili. In Pshav-Khevsureti Region “Vazha” denotes “a good guy”.

Vazha studied at Telavi Theological School. In 1877-1879 he graduated from a two-class civil school at Tbilisi Institute for Teachers and later – in Gori Seminary for Teachers (masters) which he graduated from in 1882. He worked as a teacher at a village school for a while. Between 1883 and 1884 he was a free listener of the Faculty of Law at St. Petersburg University. He had to give up university because of the poverty, returned to his homeland and first

he worked as a home teacher, and then – as a teacher in Didi Toneti School.

In 1888 the poet returned to Chargali. He lived a usual peasant life, cultivated the land and looked after the cows. He wrote poems, poems and stories in the long winter nights of Pshavi. Ilia Chavchavadze greatly appreciated the young writer. When Vazha returned from Petersburg the brothers Kipshidzes came to Ilia and suggested finding some money and sending Vazha to Germany, the University of Berlin. Ilia with his forehead shrunk, told them:

“Batonebo (Sirs.), Vazha might have been returned from Petersburg by his destiny and now you’re going to send him to Germany? Very good, but do you know what will come out of this? Leave him alone – maybe, it will bring him nowhere as in Germany he will learn philosophy in the best case. And he will put his Panduri (lyre) up in the attic. And what if he does not become a good philosopher and his Panduri won’t play either?! Pay him honorarium and let him go back to the mountains and keep writing and thus let us enjoy the unusual sounds of his Panduri”. Vazha Pshavela’s works were mainly edited in “Iveria” newspaper. It was also edited in the “Time”, “Jejili”, “Kvali”, “Mtskemi”. Ilia Chavchavadze invited him to work in “Iveria” but he worked there only three days. On the fourth day it was decided to pay Vazha five tumani (fifty ruble) a month and he had to produce a work a month for that money. Vazha-Pshavela died 27 July 1915 in Tbilisi and is buried in Mtatsminda Pantheon.

Vazha Pshavela House-Museum was opened in 1961. The Museum exhibition building was built for the 125th birth anniversary of the Poet. On July 29, Vazha Pshavela annual public holiday “Vazhaoba” is held in Chargali. The first Vazhaoba was held in Lapankuri and the author of the idea was the local resident Zambil Tsigroshvili. Vazha Pshavela’s portrait was painted for “Vazhaoba” and it is still considered as one of the symbols of the celebration. At “Vazhaoba” traditionally sporting and cultural events take place. The folk crafts exhibition- sale is also held and Pshavi cuisine with traditional “Dambalkhacho” (Soaked Curd) and “Khinkali” are presented.

Tvalivi

On the left side of the river Pshavi Aragvi, on the mountain Goramghala Tvalivi Architectural Complex is located. The local population thinks that the Complex overlooks the entire valley and controls anyone – enemy or kinsman entering the valley.

The Monastery complex includes St. George's Church, a Tower, a small church, a residential building and the wall. The St. George Church was the main church of the Bishops of Kharchasheni and is first found in the historical documents in XIII c. After Mongols had devastated Kakheti and the whole River Iori area in 1265, the monastery became the Episcopal Cathedral. It is assumed that the first bishop was an elderly man – King Lasha-Giorgi's personal spiritual Father who blessed the marriage of Lasha-Giorgi with a woman from Velistsikhe in St. George Church in Tvalivi. The church is surrounded by a stone wall and belongs to VIII-IX c. c. and in XIV century the church was rebuilt and a bell tower was added.

In the interior of the cathedral the hall is separated from the Altar by the iconostasis with the remaining part of the painting on it- with the compositions of pleading and the images of the apostles and saints. There are fifteen images on the iconostasis that are damaged and cannot be read. It is interesting to know if those fifteen images are sycretic characters of the fifteen churches of twelve communities of the Pshavels (residents of Pshavi). This cannot be determined because of the lack of research and frescoes being severely damaged. In the entrance to the temple there are fragments of Asomtavruli (capital letters in old Georgian writing) inscription on the large tile. There also is a small, severely damaged church built to the wall inside of the complex. There is also a four-storey tower which has a wide arch entrance. It is said that after the Krtsanisi fight, Erekle II turned to this Church, prayed and then moved to Kakheti. The Complex needs restoration as it is an important monument of culture.

In the old times the inhabitants of Tvalivi went to Khmala Church, which is located three kilometers away from the village. The late medieval complex is almost destroyed. Local residents call this place Zena Mkhare (upper area) and they say that in the ancient times there were "Qvevrebi" (underground clay wine pots) and the wine was brought from Kakheti by Pshavels.

The Cultural monuments of Tvalivi are damaged. They need to be studied and require the archaeological researches.

Shatili and Mutso

The road junction at Ortskali where the Pshavi Arvagvi joins the Khevsureti Aragvi, leads to Khevsuri Region. Khevsureti is first mentioned in historical documents of XV c. Khevsuri obeyed the rule of the King at their basic

obligation was a military duty.

The main shrine of Khevsureti is the Gudani jvari (Cross), named after St. George. The Khakhmati Jvari in Khevsureti is also St. George's shrine and is considered to be the guardian of women; women would ask it for having children. Khakhmati Jvari was regarded as the Patron of the livestock and lambs and kids of goats were sacrificed to it. In addition to the above-mentioned, Khevsurians have many other shrines of: Anatory Jvari, Angel of Home, Mother of the Place and all these Icon-Angels have their definite places of worship greatly honored by the Khevsurians.

Khevsureti is divided in two parts by the main ridge of the Caucasus: the valleys and the tributaries of the Aragvi – Piraqeta and Piriqita Khevsureti – located in the direction of Arkhot-Roshki Passage. There is Village Korsa, near the Roshka, where “The Arabulis Art House” was founded in 2015, the purpose of which is to save and popularize Khevsureti intangible cultural monuments. “The Arabulis Art House” produces modern dressing with traditional ornaments, also embroidered and woven souvenirs, wood and glass things and jewelry. In the summer 2016 a summer school of traditional crafts was founded where the local children and the guests and tourists from Georgia and from foreign countries learn knitting, embroidering, wood curving and enamel.

Piriqita Khevsureti is located at the head of the Assa-Arghuni where the Shatilians and the Arkhotians reside. Piriqita Khevsureti was historically a border line and therefore its fortresses were the defense barriers. The hostile attitude towards the Chechens in the north, the difficult geographical location and climate (due to being cut off from the outside world for months in winter) conditioned the terraced type of settlement in Piriqita Khevsureti. It should be noted that the constructions types of Piraqeta and Piriqita Khevsureti residences are different.

The unique type of Khevsureti village-fortress is Village Shatili at the confluence of the rivers the Shatlistskali and the Arghuni, located in a small territory on an inaccessible rock summit. Shatili played the role of the border point and defended the North-East of Georgia. The village had four terraced areas. Such layout of the village was conditioned by its defensive needs. The fortress- houses and the “kaloani or banyani” (with the level roofs) houses are made of slate, the cobblestones and fractured stones. Khevsurians call their ancestors houses “quitikiri” (“built of stones and lime”). The “quitikiri” houses, standing like the pillars up in the air, give the lookers the impression of one whole fortress at a glance.

Fortresses in the mountains of Georgia were not often built by the state. Most of these defense-dwelling towers were built by the local people on their own expenses. In Shatili there was a place of the common gathering “Safikhvno” – something like the place of public assembly, where the problematic issues were resolved. The reduction of the population in Shatili started after the abolition of the Kartli-Kakheti Kingdom by Russia. The mountain people could not put up with the annexation of Georgia. 1804, 18012 uprisings against the Russian authorities were an important manifestation of the fierce fighting of the mountain people. The Communists saw to the mountains of Georgia too of and exiled the rest of the population to the plains of the country. With enactment of the Mountain Law and tourism development in the country, the population started returning to their ancestral areas.

Shatili turned to life. The Family type hotels have been opened. The visitors visit Shatili both in winter and in summer.

12 km away from Shatili, in the middle of the Ardoti Gorge, on the high rocks there is Village Mutso, which had been a united system of defense on the way from the North to Georgia since the ancient times. The Castle-Village is located on three terraces, built with slates and lime mortar. Although the Mutso people were famous warriors and hunters during centuries, the village was burnt down by the enemy in 1769 and after Shamili invasion in 1840, the trace of the life in the village vanished and it has been restored yet. In the North of the village there is a seven-meter-high tower of Torgvai of the middle ages. The first floor was designed for hiding, the second and third floors were for residence, while the fourth was for defense. In the middle of the terrace of the village there was Cholokaant Tower (tower of the Cholokashvilis) and the Borchashvilis fortress-house – on the lower terrace. Both are built of stone fractions in the late medieval centuries. The Broliskalo monument of St. George is located on the third terrace. This iconic place of St. George belongs to the medieval centuries and consists of a hall and a “Sajare” (the gathering place of the community leaders). The inhabitants of the village prayed to the Broliskalo Icon and guarded the treasury dedicated to the Icon. Two men only knew the location of the secret treasure. The treasure and flag were exclusively showed publicly on Khevsureti great festival “Athengenoba”. The flag-bearers would bring the flag with the small ringing bells before the community members, they would kneel down in front of the flag; the distinguished people would be brought “Icon Bowls” full of beer to them and they all would remember those brave people who had given their lives for the homeland’s sake. Then the “Jamianoba” (epidemic of Black Plague) started

and the guards of the secret treasure, in the search for a decent young man to trust the treasure and the Flag, took the secret of their location with them to their graves. This is the legend of the treasure and the Flag hidden in the cliffs of Mutso. The Mutso people believe that no one can find the treasure until the Mutso's protector Icon chooses the decent young man and shows him the whereabouts in the sleep. According to the legend, the treasure is still kept in the high mountains near Mutso.

The reflection of different colors of the stones gives particular shade to Mutso constructions. An old leaning fortress, with the demolished corner, belonged to The Shetekauris (the Cholokhas). The legend about the fortress runs: there lived five brothers – the Shetekauris in the village; one of them was lame and they called him “Cholokha” (lame). When the brothers finished building the fortress, they saw that it was askew. They blamed their brother Cholokha for it and threw him out of the house. Cholokha moved to Akhmeta and served honestly to one of the landowners who gave him a land plot as a reward for his honesty and good behavior. Possibly, the Cholokhashvilis come from that name “Cholokha”.

The Pirikita Khevsureti Fortress-Ensemble is an important monument of Georgian cultural heritage and fascinates the viewers with their charms and mysteries. Mutso – one in the list of the most endangered historic monuments of Georgia has been under reconstruction by using the old methods of building, to restore its historical appearance since 2014. Mutso Historical Monument is made a Museum-Reserve today.

The River Tergi and Truso Valley

The Truso valley and the natural environment of the Tergi River are exceptionally exotic. Natural diversity, a multitude of mineral springs, many churches, the towers of different shapes and types make the Valley a special palace. The towers on the valley were arranged the way that they could see each other to send the alarm signals. It is difficult to date all the towers, but it is true that these defensive towers had been built much earlier than any firearms were used. The village of Sioni is located on the right bank of the Tergi and is one of the oldest settlements in Khevi. Because of its strategic importance Khevi was managed by a military-administrative officer, called “Sioni Eristavi”, subjected to Georgia's Royal Court,

Following Georgia's integration in the Russian empire the 1804 Mtiuleti Rebellion participants took defense in Sioni Fortress. After a fierce battle the Russian army took the fortress. The Sion Tower is a five-storey building and the first floor is very high. The four floors had a stone roof, and the fifth was "bani" (a level roof); the tower had small windows. The Sioni Tower, standing on a high plateau in the South of the village, guarded the passageways for the centuries. Near the tower there is a three-nave church with the stone wall around that dates back to IX-X c.c.

The villages of the Tergi and Truso valley Pkhelse, Kanobi, Shevardeni, Khurtisi, Juta, Tsdo and Kobi shelter many of the Georgian cultural monuments, which have come to us in the form of ruins of the former towers and fortresses. Village Abano (Bath) locates in the Truso Valley and is named after its thermal springs. Village Bath is one of the oldest settlements at one of the branches of the road connecting Georgia with the North Caucasus. The village population had always been ethnic Georgians. Several Ossetian families appeared in the village from XVII c. Due to its strategic importance, the village had three defensive towers of its own (damaged now) and a Hall Church. According to the inscription on the entrance of the Church, it was built in 1889.

The demolished Church was restored in 2014 and now it is a Nunnery. The village called Ketrisi, (derived from the word "Ketri" – leprosy – in Georgian) is a neighboring village to Village Abano and supposedly, it must have been the site for the lepers. Thermal springs of the Village Abano cured people.

The Archangel Church on the mountain (now restored), is considered as the patron of the childless. The Truso Valley also has the community shrines and they, like the towers and Christian temples, are built on the tops of the mountains – the places hard to access. On the difficult and tiring way to the churches, the believers stopped at times to rest and to pray. Those who did not go to the top of the mountain for a variety of reasons were celebrating the holiday at the main shrine. Establishment of niches in the mountains is associated with many tales. In the middle of the Tergi and the Sno Valleys, at 3,000 meters from the sea level, there is the main shrine of Khevi "Sparsangelosi". It is considered to be a strong Icon. The "Sparsangelozoba" (celebrating "Sparsangelosi" day) is also called "Atangenoba" (after the name of St. Athenagen).

The Village Sno locates in the river Snostkali valley, eight kilometers from Stepantsminda. Through the Sno or Achkhoti valley a footpath passes to Khevsureti. The village Sno is represented by many monuments of Georgi-

an cultural heritage such as: Darki Church of St. George, which is on the top of the mountain (the church has a strongly damaged tower with the back and has only four blind walls left), the Kviregytisshvilis Niche and Nadarbazevi Church. The Gudushauris' Fortress at the edge of the village is built at the end of XVI and the beginning of XVII centuries and is built under the request of the governor of Khevi Shiola Gudushauri and it holds a special place among the Georgian fortresses. As Vakhushti says: "The Gudushauris Fortress is very small, but very strong. The road from this valley goes to Gudamakari". In the first quarter of the XVII century, the Gudushauris deserved the Aragvi Eristavis favour and achieved the privileged status. In the XVIII century Sno Fortress was also the property of Aragvi Eristavi. The 16-meter high tower is of a pyramidal shape and has the door at the height of 6 meters. Sno Fortress had a strategic location in the Khevi area and guarded and controlled the important historic road leading to the North. The ancient cultural and historical monuments of Khevi together with the surrounding nature make an important tourist zone and are the subjects of the visitors' interest.

Bethlehem

On the slopes of Mount Mkinvartsveri, on 4100 meters above the sea level there is Bethlehem cave Monastery. According to the folklore, the Monastery was the Saint George's place and whenever the country was in a difficult situation, he would immediately ride on his white horse to lead the Georgians in the battlefield." Bethlehem kept the ecclesiastical sanctity and the treasure. According to Joane Battonishvili, at the end of the XVIII, there lived a Joseb Mokheve who had gone up to Bethlehem Monastery and found there the Tabernacle of Abraham and the Cradle of the Lord and the piece of the Tabernacle, which he later handed to King Erekle. At the bottom of the cave of Bethlehem, at the foot of the rock at 3732 m, there was a monastery founded by St. Nino, According to archaeological materials, it belongs to the X-XI c.c. In the folk belief, no one dared to hunt the place, fearing that Bethlehem would blind them. The wounded wild animal was not to be touched there as it was believed that the Icon power could heal it. The Mokheves (Khevi people) admired two powerful Icons of Betlemi: "Myinvari Saint Givargi" and "Betlemi Yovladwminda (The Holiest of All)". A new-born son and/or the bride were first brought and prayed to Betlemi Yovladwminda Icon at its niche.

In 1927 the Alpine Expedition of Aliosha Japaridze ascended Mount Mkinvartsveri and detected six monastic cells. The following periodical expeditions also detected a variety of household and ecclesiastical items of X-XI c.c. The fragments of the inscription found on the Bethlehemi Monastery and the stairs forged with the iron plates, a chain, silver icon and the ecclesiastical inventory, mentioned by Vakhushti, are kept in Stepantsminda Ethnic Museum. The “Bethlehemi Hut” stands on Mount Mkinvartsveri at 3665 meters above the sea level. It is a night shelter for thousands of Georgian and foreign tourists and alpinists every year on the way to the Summit of Mount Mkinvartsveri.

Gergeti Sameba (Trinity) Church

In the Tergi Valley, with Mount Mkinvartsveri in the background, there stands the only domed church in the mountainous country of Georgia Gergeti Sameba (Trinity) Church. According to Vakhushti Batonishvili, during the centuries the main symbol of Georgian Christianity – St. Nino’s Cross rested there. Gergeti Sameba Church was the cultural and religious center not only of Khevi and Mtiuleti but also of the North Caucasus Christians. The exact date of building Gergeti Sameba Church is unknown. According to the architectural and historical analysis of the church, it must have been built in XIV c. At that time the influence of the Georgian government on Khevi and Dariali Gate – main crossing road to the North Caucasus was weakened after the Mongol rule. Giorgi the Magnificent charged the local residents (further called “Samebis Saydrisshvilebi” – “the children of Sameba”) with taking care of Gergeti Sameba Church. In the following centuries, the other Georgian kings also awarded the residents of Village Gergeti with this honor.

Gergeti Sameba Church is a centre-domed structure. The local landscape makes it grandiose. The facades of the Church are decorated with ornaments. There are medalions on the windows (north façade). In XV and in the I half of XVI c.c. an arch construction, as the porch, was added to the Church. Later, a wall was built to it and it became “Sabchdeo” (the place of “Council”) of the Khevi elders. Gergeti Sameba Church has a stone wall around, which goes just along the fundament of the old wall. By blessing of Catholicos Patriarch Ilia II of Georgia the monastery life of Gergeti Sameba Church was restored. The annual Festival Day of Gergeti Sameba Church–16 July was established.

Gergeti Sameba Church is a distinct architectural monument of Georgia's church architecture and of the Georgian Cultural Heritage.

Dariali Gateway

On the main watershed ridge of the Caucasus, the northern Gate – Darialiskari – has always been the main crossing road to the North. Dariali has had great strategic and economic importance for Georgia since the antique and medieval times. Dariali was also the way for the periodical invasions of the various nomads of the Caucasus: Alan-Ossetts, Scythians-Sarmatians, Hun-Hazarians and therefore, locking the Dariali road was the subject of interest of not only the Georgian authorities, but also that of the invaders ruling in the Middle East and the South Caucasus who frequently organized their raids to capture Dariali and thus having the reason for raiding Georgia as well. For this reason the Georgian Kingdom and the historic-ethnic region-Khevi would protect the Caucasian road by the whole system of the fortresses. As early as in the IV-II c. BC, the representatives of the Farnazid Dynasty firmly controlled all the Dariali passages and were in good relations with the North Caucasians. In BC 65 after the Pompey Invasion, the king of Iberia was ordered to reinforce northern passages. Protecting and strengthening the main road over the historic ravine increased during Vakhtang Gorgasali reign in the II half of V c. when "...he created the gate of Ovsetis that we call Dariani and ...built the high fortresses over it". And King Vakhtang appointed the mountain people as the guardians of it. During David IV reign 1118, "the door of Dariali opened and ... made the Road of Peace". After appearing the Mongols in XIII century and the political confrontation between the Golden Horde and Saikhno, the system of the Khevi defense collapsed and the influence of the royal government weakened as a result. During Giorgi V times Georgia was liberated from the Mongol burden and the influence of the King's power in Khevi was further strengthened. During the confrontation of Timur Lang and Tokhtamysh, Timur Lang raided the Aragvi valley several times to seize this way but did not achieve the desired result. And when the Shamkori's Peace Treaty was concluded between Giorgi VII and Timur Lang, King of Georgia was directly bound to not lock the passage ways as it was demanded by Article 3 of the Treaty. At the end of XVIII the last King of Kartli-Kakheti Giorgi XII decided to close the Dariali gate to break relations with Russia, but soon changed this intention.

After the abolition of the Kartli-Kakheti Kingdom by Russia, the Dariali Gate importance increased as it became one of the most important areas for connecting Russia with the Province of Georgia by the Military Road, which resulted in increase of the guard posts and the fortress.

The ruins of Dariali Fortress are preserved, where the construction layers of different epochs are visible. The fortress entrance was located in the South and on the same side there was a secret tunnel to the river, from which the fort was supplied with water. At the beginning of XIX c. the Russians built the most important fortress on the main road to Southern Caucasus just in the place of the old one. After regaining the independence of Georgia, big battles to defend Dariali by the Mokheves against the Bolsheviks between May 27 July 15, 1918, were conducted. “The Guardians of Dariali” together with Valiko Jugeli’s Guards were protecting the independence of Georgia against the Russian Bolsheviks.

There is Larsi Border Crossing point in Dariali Gorge, which was closed by Russia 8 July, 2006 for an undefined period. In 2010, Georgia and Russia reached the agreement to open this section of the border with the help of Switzerland as the intermediary.

In 2005, Catholicos Patriarch of Georgia His Holiness and Beatitude Ilia II consecrated the construction of a new monastery complex on the rocky mountain on the right side of the river Tergi on the opposite side of Dariali Fortress. His Holiness said in his preaching, “During the centuries the Georgian people were waiting for building the Holy Archangels – Michael and Gabriel Cathedral in the gateway of Georgia. This is of great importance, especially – spiritually. Archangels Michael, Gabriel, Raphael and others are the patrons of every human being and Georgia.” Building of a Great Monastery Complex at the state border is an old tradition that our kings had been following for centuries. In 2011, the Archangels Church was opened and 100,000 martyrs Church on the first floor of the Cathedral was also consecrated. 12 churches altogether will be built in the Monastery Complex of the Dariali Gorge.

The Dariali Monastery Complex is an important religious and cultural center of Georgia’s northern border.

თბილისი - Tbilisi

თბილისის გერბი. ავტორი ემირ ბურჯანაძე - The emblem of Tbilisi. By Emir Burjanadze

სიონი - Sioni

ანჩისხატი - Anchiskhati

მეტეხი - Metekhi

ბეთლემი - Bethlem

აბანოთუბანი. ქრელი აბანო - Abanotubani, Chreli Abano

დარეჯან დედოფლის სასახლე - Queen Darejan's Palace

ლურჯი მონასტერი - Lurji Monastery (Blue Monastery)

დიდუბის ღვთისმშობლის შობის ეკლესია - Church of Didube Holy Mother

კლდისუბნის წმინდა გიორგის ეკლესია - Kldisubani Saint George Church

მამადავითი - Mama Daviti

ნარიკალა - Narikala

ქაშეთი - Kashveti Church

ჯვრის მამა. - Jvaris Mama Church

ათეშგა - Ateshgah

იზიდების სალოცავი - Yazidi Temple

დ. ბააზოვის სახ. ებრაელთა მუზეუმი - David Baazov Museum of History of Jews of Georgia

სინაგოგა - Synagogue

ნორაშენი - Noreshan

ღვთისმშობლის ამღლების კათოლიკური ეკლესია - Cathedral of the Assumption of the Virgin

მეჩეთი - Mosque

მწერალთა სახლი - Writers' House

კ. მარჯანიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო თეატრი - Kote Marjanishvili State Drama Theatre

ბ. ფალიაშვილის სახ. სახელმწიფო ოპერა - Z. Paliashvili State Opera House of Georgia

შ. რუსთაველის სახ. თბილისის სახელმწიფო თეატრი - Shota Rustaveli State Theatre

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი - Georgian National Museum

სმირნოვების მუზეუმი - Smirnovs Museum

შ. ამირანაშვილის სახ. ხელოვნების მუზეუმი - Shalva Amiranashvili Museum of Fine Arts

თბილისის მუზეუმი-ქარვასლა - Tbilisi History Museum Karvasla

გ. ჩიტაიას საბ. ეთნოგრაფიული მუზეუმი - G. Chitaia Open Air Museum of Ethnography

კოჭრის ციხე - Kojori Fortress

დიდგორის ველი - Didgori Valley

ბეთანია - Betania

მცხეთა-მთიანეთი - Mtskheta-Mtianeti

ჯვარი - Jvari

ბებრისციხე - Bebris Tsikhe

სვეტიცხოველი - Svetitskhoveli

ანტიოქია - Antioch

სამთავრო - Samtavro

მაყვლოვანი - Makhlovani

შიო მღვიმე - Shio Mgvime Monastery

ქსნის ციხე - Ksani Castle

წილკანი - Tsilkani

სამუხრანბატონო, შატო მუხრანი - SamukhranBatono, Chateau Mukhrani

ზედაზენი - Zedazeni

საგურამო. გურამიშვილების მარანი - Saguramo.Guramishvili's Marani

ანანური - Ananuri

ლომისა - Lomisa

თვალივი - Tvalivi

თამარღელე და ლაშრისჯვარი -
Tamarghele and Lashris Jvari

შათილი, მუცო - Shatili, Mutso

ჩარგალი - Chargali

მდინარე თერგი და თრუსოს ხეობა - Tergi River and Trusos Kheoba

გერგეთის სამება - Gergeti Trinity Church

დარიალი - Darial